

Ж. ЕШБАЕВ

ҚАРАҚАЛПАҚ
ТІЛІНІҢ
ҚЫСҚАША
ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ
СӨЗЛІГІ

НОВОСІБІРСКАЯ ОБЛАСТЬ, БАСПАСЫ
1985

4С (КК) Ешбаев Ж.

Е—95 Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі
—Нөкіс: 1985 ж.

Усынылып отырған мийнет қарақалпақ тилинің фразеологиялық сөзлігі жөніндегі қысқаша түрдегі биринши тәжірийбе болып сапланылады. Қитаптың басында фразеологиялық сөз дизбеклері жөнінде түсінік, оның мәнілеріне қарай бөлініуі, нақыл-мақаллардан айырмашылық хәм өзгешелігі, сондай-ақ, семантикалық, грамматикалық хәм синтаксислік жақтап өзіне тәи айырмашылық белгілері сөз етіледі. Оннан кейін қысқаша фразеологиялық сөзлік беріледі.

Қитап кең көлемдегі филолог илимпазлардың, журналистлердің, студентлердің мектептің тилші муғаллимлерінің хәм оқыушылардың пайдаланыуында болады.

Жууаплы редактор:

Филология илимлерінің кандидаты **Б. ДӘУЕНОВ**

Е 4602020000—077 143—85
М—357(04)—85

© «Қарақалпақстан»—1985

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ

ФРАЗЕОЛОГИЯ ҲАҚҶЫНДА ТҮСИНИК

Тилимизде өзиниң раўажланыў тарийхы бойынша бир қанша ўақытлар даўамында бир-бири менен биригип қәлиплескен бир неше сөзлерден қуралған сөз дизбеклери бар. Булар қазирги тил илиминде фразеологиялық сөз дизбеклери, сондайық, одномалар делинип жүр».¹ Бул термин—сөйлеў (выражение), илим (учение)² «деген еки сөздин тийкарында келип шыққан.

И. А. Баскаков түркий тиллериндеги сөз дизбеклерин еки группаға бөлип қарайды:

1) сөз дизбеклери синтаксислик бирлик ретинде қаралады. Буған жай сөз дизбеклери киреди; 2) сөз дизбеклери лексикалық бирлик ретинде қаралады. Буған турақлы сөз дизбеклери киреди деп көрсетеди³. Буннан улыўма тилде еки дизбектиң болтуғынлығын көриўге болады.

Фразеологиялық сөз дизбеклери барлық тиллерде дерлик есеге шекем толық изертленбеген тема. Сонлықтан да фразеологиялық ямаса турақлы сөз дизбеклериниң жай сөз дизбеклеринен тийкаргы айырылыў белгилери туўралы бир қанша көрнекли тил илимпазларының айтқан ҳәр қыйлы пикирлерине нәзер иўдарыў орынлы.

А. И. Ефимов фразеологиялық сөз дизбеклериниң жай сөз дизбеклеринен айырылатуғын ең тийкаргы белгилериниң бири—оның формасының турақлылығында деп есаплайды.⁴

¹ И. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина, В. В. Цанукевич современный русский язык, 1962, 36-бет.

² Сонда, 36 бет.

³ И. А. Баскаков. Типы атрибутивных словосочетаний в каракалпакском языке «Вопросы языкознания», 1956, 79—91-бетлер.

⁴ А. И. Ефимов. Об изучении языка художественных произведений, Минск, 1953, 66—69-бетлер.

Д. Н. Ушаков фразеологиялық сөз дизбеклериниң жай сөз дизбеклеринен айырмашылығы—оның бир тилден екінши тилге сөзбе-сөз аударылмауында екенлигин көрсетеди.¹

А. А. Реформатский фразеологиялық сөз дизбеклериниң жай сөз дизбеклеринен айырмашылығы, бириншиден, жай сөз дизбеклериниң синтаксислик жақтан қаралыуында болса, екіншиден, фразеологиялық сөз дизбеклериниң лексикалық жақтан қаралыуында деп көрсетеди.²

Дурысында да, сыртқы формасына қарағанда фразеологиялық сөз дизбеклери жай сөз дизбеклеринен айырмашылығы жоқтай көринеди. Себеби ол қандай сөз дизбеги болмасын (мейли жай сөз дизбеги ме, мейли турақлы сөз дизбеги ме) еки сөзден кем болмаған, грамматикалық жақтан байланысқан бир неше сөзлердиң бирикпесинен ибарат болады. Деген менен бул еки дизбекти бир деп қарауға болмайды.

Мысалы:—Тоба! Тоба!—деп хәммелери жағасын тутып қаты шуұласты (А. Бекимбетов). Мен соның биреуиниң демде-ақ атасын танытып қойдым («Жеткиншек» газетасы).

Не қылса да Айдос бий,

Хап буған мойнын бурмады (Бердақ).

Дәрқал жағаға шығып отырдым. Жүрегимди бастым (Ө. Хожаниязов). Ол талай дар түбине барып қайтты (А. Оразов).

Берилген мысаллардағы *жағасын тутып (ямаса тутыў), атасын танытып қойдым (қойыў), мойнын бурмады, жүрегимди бастым, дар түбине барып қайтты* сыяқлы фразеологизмлердиң составындағы сөзлер жеке мәнисин сақлап, жай сөз дизбеги хызметин де атқарып кете бериўин мүмкин. Мысалға, жағасын тутып—*қолы менен жағасын ұслаў, атасын танытыў—атасын баласына көрсетиў (танытыў), мойнын бурмаў—мойнын бурмай туўры (хеш жаққа қарамай) тутыў, жүрегин басыў—қолы менен жүрегин ұслаў, дар түбине барып қайтыў—дардың қасына барып қайтып келиў, т. б.* Гейпара фразеологиялық сөз дизбеклериниң жай сөз дизбеклери менен болған бундай қатнасы омонимлик қатнас болып есапланады.

Буннан егер сөз дизбеклери турақлы (фразеологиялық) дизбек мәнисинде қолланылғанда оның составындағы сөзлер өзлериниң жеке мәнилериң жойтып, улыўма бир лексикалық мәниге ийе болатуғынлығын көремиз. Тағы да ол дизбеклер астарлы мәнидеги көркем образлы болып келеди хәм составындағы сөзлер хеш қандай бир-биринен ажыратып алып қараўды көтермейди.

¹ Д. Н. Ушаков. Толковый словарь русского языка. М., 1935.

² А. А. Реформатский. Введение в языковедение, М., 1955, 90—95-бетлер.

Ал сөзлердің жай дизбегінің составына кирген сөзлер өзлеришіц жеке турғандағы тийкарғы мәнисин жойтпастан сол мәнисинде қолланылады ҳәм сол дизбектеги басқа сөзлер менен мәнилик байланыста болады да грамматикалық жақтан өз-ара еркин түрде дизбеклеседи.

Сонлықтан да жай сөз дизбеклериниц составындағы сөзлерди бир-биринен ажыратып қараўға, олардың орынларын алмастырыўға да болады. Мысалы: *Темирхан ата күндеги әдети бойынша төрги бөлмесине кирип кетти* (Т. Қайыпбергенов).

Бул гәп төрт жай дизбектен қуралған. Олар мыналар: *Темирхан ата; күндеги әдети бойынша; төрги бөлмесине, кирип кетти*. Булар өзлериниц жеке мәнилериң сақлаған еки, үш сөздиц дизбеклесуинен туратуғын жай сөз дизбеклери. Оларды жай сөз дизбегі деп атаўдың себеби, бириншиден, дизбектиң составындағы компонентлериниц синонимлерин таўып қойыўға болады; екнншиден, сол дизбеклердиц өзлериниц орынларын да бир-бири менен алмастырыўға болады. Бирақ усы жағдайларда да дизбектиң мәниси өзгерместен сол қалпын жойтпайды. Мысалға *Темирхан ата кирип кетти; Темирхан ата күндеги әдети бойынша төрги бөлмесине кирип кетти*, деп өзгертип қоллана берйўге болады. Буннан гәптеги сөз дизбеклериниц мәнисине ҳеш кемислик келмейди. Сондай-ақ, бул гәпти басқаша да қураўға болады.

Демек, сөзлердиң жай дизбегі деп—составындағы сөзлердиң орынларын өзгертиўге ҳәм оларды синонимлери менен алмастырыўға болатуғын, өзиниц туўра (жеке) мәнисинде қолланылатуғын сөзлерден жасалған дизбеклерди айтамыз.

* * *

Бул жұмыста қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери жөнинде олардың тилдеги өзгешелик қәсийети менен мәнилик бөлиниўи, грамматикалық хызмети ҳәм синонимлес, вариантлас түрлерине тоқтағанды талапқа ылайық деп есаплаймыз.

Сөйлеў тилде, сондай-ақ, гәп ишинде ямаса белгили бир контексте бир-биринен бөлеклеп ажыратыўға болмайтуғын лексикалық бир мәнидеги (бир сөз мәнисине тең) сөз дизбеклериниц де гезлесуи мүмкин. Бирақ бул дизбеклер мәнилик қурылысы жағынан сөзлердиң жай дизбеклеринен пүткиллей ажыралып турады. Себеби оның составындағы сөзлер, бириншиден, лексика-грамматикалық жақтан бириккен, екнншиден, ол сөзлер өзлериниц тийкарғы (жеке турғандағы) лексикалық мәнисин жойытқан, үшишиден, астарлы мәниде образлы болып келеди де, төртиншиден, олар еки я оннан да көп бир неше сөзлерден қуралған турақлы (фразеологиялық) сөз дизбеклери деп аталады.

Мысаллар: *Жерден алып жерден салды* (Ж. Аймурзаев). *Егер ислемесе ала жытти кесисип, ағайншиликтен безеди* (А

Бегимов). Түни бойы гүзетте болған ғаррылар жөн-жөніне көз илдириуі үшін жамбаслап қыйсайысты (Ә. Тәжимуратов). Қандай тапсырма болар екен, не айтар екен деп командирге құлақ түрди («Жеткиншек» газетасы).

Берілген мысаллардағы жерден алып жерден салды—*ғарғады, урысты*; ала жишти кесисти—*қатнаспай, барыспай* көз илиндириуі—*уйқлай*; құлақ түрнұ—*тыңлай*, т. б. усы сыяқлы турақлы сөз дизбеклери составындағы жеке сөзлердің мәнісине байланыссыз бир неше сөздің биригиінен бир ұғымды аңлатып, қандай да болмасын бир гәп ағзасының образлы эквиваленти болып есапланады¹.

Турақлы дизбектің составына кирген сөзлер семантикалық жақтан бөлинбейтуғын орны турақлы болады. Соның ушын ол сөзлердің орнына басқа бир сөзди (синоним) қойыуға ямаса солардың өз-ара орнын алмастырыуға ҳеш болмайды.

Мысалы: Фашистлер қоян жүрек қорқақ екен («Жеткиншек» газетасы).

Мысалдағы *қоян жүрек* деген турақлы дизбектің ҳәр бир компонентниң өз-ара орнын алмастырып *жүрек қоян* деп айтқанда ҳеш бир мәни аңлатпайды. Егерде усы дизбектің қәлеген бир сөзниң орнына басқа бир сөзди әкелип қойсақ та тап жоқарыдағыдай дизбектің мәніси бузылады. Өйткени, *ийт жүрек* ямаса *қоян байыр* деп *қоянның* орнына *ийтти*, *жүректің* орнына *байырды* қолланыуға болмайды.

Турақлы сөз дизбеклерин бундай етип өзгерткенде тил илимиңиң улыуа қағыйдасының бузылыуына алып келеди.

Турақлы сөз дизбеклери көбинесе аұыспалы мәниде образлы болып келеди. Сол себепли фразеологиялық сөз дизбеклери көркем шығармада ҳәр қыйлы әдебий образларды сүүретлеуде оның стильлик көркемлигин арттырады. Мысалға *қорқақ* дегеннен гөре *қоян жүрек* дегенниң сезимге тәсирлилиги өзинен-өзи белгилли.

Турақлы сөз дизбеклериниң жай сөз дизбеклеринен тағы да бир өзгешелиги, оларды контекстен бөлип алып қарағанда көпшилик жағдайда өзиниң бұрынғы мәнісин жойылтпайды. Мысалы: Бул қанлы қырғында өзиниң әдиули қаласын, тууған жерин жаудан қорғауда тек егеделер ғана қатнаспастан, еле аұызынан ана сүти кетпеген жас балаларға шейин майданға шықты (А. Бегимов).

Мысалдағы *аұзынан ана сүти кетпеген* деген турақлы дизбек контекссиз-ақ адамның жаслығы мәнісин бирден аңлатады. Онан кейин турақлы дизбеклердің өзине тән характерли белгиси—булар жай дизбеклердей сөйлеу процесинде бирден пайда

¹ А. Н. Ефимов. *Стилистика художественной речи*, М., 1957, 28-бет.

болмастан тилде таяр ҳалында бурыннан бар мәнилик жақтан бириккен бир неше сөзлердин бирикпеси болып есапланады.

Улыўма алғанда, турақлы сөз дизбегиниң мынадай өзіншелик белгилерге ийе екенлигин атап көрсетиўге болады.

1. Турақлы сөз дизбеклерин грамматикалық жақтан ҳеш қандай бөлип алып қараўға болмайды.

2. Турақлы сөз дизбеклериниң составындағы сөзлер өзлери ниң жеке мәнисин (лексикалық) жойытып бир мәни аңлатады.

3. Турақлы сөз дизбеклерине кирген сөзлердин орны турақлы болады. Сонлықтан олардың орнын өзгертиўге болмайды.

4. Турақлы сөз дизбеклерин басқа тиллерге сөзбе-сөз аўдарыўға болмайды.

5. Турақлы сөз дизбеклери образлы болып келеди.

6. Турақлы сөз дизбеклери сөйлеў процесинде пайда болмастан, көп заманлар даўамында қәлиплескен тилдин продуктысы.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНИҢ ТҮРЛЕРИ

Фразеологиялық дизбеклер бир ўақытлары бирден пайда болып қалмастан, тилдин раўажланыўы менен бирге бул да удайына раўажланып, жаңадан пайда болыў арқалы тилдин лексикасын байытып отырады. Фразеологиялық сөз дизбеклери өзлери ниң лексикалық жақтан қәлипlesiўи бойынша ҳәр қыйлы характерге ийе болады. Мысалға—1) қамырдаң қыл суўырғандай, тышқан тесиги мың теңге, таяғын ийт ғайзаған; 2) көз тигиў, қулақ салыў, қабағы қарыс жабылыў; 3) айтқанынан шықпаў, тик аяқтан турыў сыяқлы үш түрли фразеологиялық сөз дизбеклерин өз-ра салыстырып таллаў жасап қарайық. Биринши топардағы сөз дизбеклериниң составындағы сөзлердин мәнилик ҳәм формалық жақтан бир-бири менен бекем биригиўиниң нәтийжесинде өзлери ниң дәслепки мәнисин жойтып, барлық сөзлер жыйнағы бир мәниге бириккен. Мәселен, қамырдаң қыл суўырғандай—*сыпайы*, тышқан тесиги мың теңге—*албырай*, қысышыў, сасыў, таяғын ийт ғайзаў—*жумыссыз дегенге уқсас* мәнилерди аңлатады.

Ал еккинши топарға киретугын фразеологиялық дизбеклери көз тигиў—*қарай*, қулақ салыў—*тыңлаў*, қабағы қарыс жабылыў—*ашыўланыў* деген мәнилерди билдиреди де, ол мәнилер сол дизбеклердин тийкарғы сыңарлары *көз*, *қулақ*, *қабақ* сөзлериниң мәнилерине байланыслы келип шығады. Бул сөз дизбеклериниң де орынлары турақлы болады. Бирақ биринши топар фразеологиялық дизбеклерине қарағанда лексико—грамматикалық жақтан қәлипlesiўи бир қанша босаңырақ болып дизбектин мәнисин айырым компонентлери ниң мәнисине жақын келеди. Кейинги үчинши топардағы *айтқанынан шықпаў*, *қуўанышы қойнына сыймаў*, *тик аяғынан турыў*, т. б. усы сыяқлы фразеологизм-

лердің составындағы сөзлер өзлерінің туұра мәнілерін жойтып улыўма дизбеклик бир мәниге айналып баратырғанлығы көринеди. Ол сөз дизбеклери еле толық турақлы дизбек дәрежесине келип жетпеген. Деген менен буларда турақлылық қасийет басым. Өйткени ол дизбеклер контексте образлы хәм ауыспалы мәниде қолланылады. Олай болса, усы фразеологиялық дизбеклердің түрлише мәниде қәлиплесиўине байлайыслы бир қанша тил илимпазлары классификация жасайды.

Қ. Аханов қазақ тилиндеги фразеологиялық дизбеклерди: 1) фразеологиялық тутастықтар; 2) фразеологиялық бирликтер; 3) фразеологик тизбектер деп, үш түрге бөлген¹.

Ал өзбек тилиндеги фразеологиялық дизбеклерди Ш. Рахматуллаев та: 1) фразеологик бутунлик; 2) фразеологик чатишма; 3) фразеологик қушилма деп үш түрге бөлип қараған.²

Сондай-ақ, рус тилиндеги фразеологиялық дизбеклердің бөлиниўи жөнинде академик В. В. Виноградовтың классификациясын көрсетиўге болады. Ол фразеологияны: 1) фразеологические сращения; 2) фразеологические единства; 3) фразеологические сочетания деп үш түрге бөледі.³

Ҳақыйқатында да, фразеологиялық дизбеклердің бөлиниў түрлери көпшилик тиллерде бирдей дерлик. Себеби сол тиллер менен шуғылланушылардың биразы академик Виноградовтың классификациясына сүйене отырып, өз тиллериниң фактлери тийкарында фразеологиялық дизбеклерге классификация жасағаны сезиледи.

Ал қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық дизбеклерди классификациялаў мәсселеси жөнинде сөз болатуғын болса, биз де усы рус тилиндеги хәм түркий тиллериндеги фразеологиялардың классификациялануў тәртибине сүйене отырып, хәзирги қарақалпақ тилиниң фактлери тийкарында: 1) фразеологиялық өтлесиў; 2) фразеологиялық бирлик; 3) фразеологиялық дизбек—деп, үш түрге бөлип қараўды мақул көрлик.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ӨТЛЕСИУ

Фразеологиялық өтлесиўлер турақлы сөз дизбеклериниң ишиндеги лексикалық мәниси жағынан өз-ара беккем түрде бириккен бир неше сөзлердің жыйнағы. Ол сөзлердің бирикпеси тил-

¹ Қ. Аханов. Тил билимине кириспе, Алматы, 1962, 103-бет.

² Ш. Рахматуллаев. Фразеологик бирликларнинг маъно турлари. Тошкент, 1955, 4-бет.

³ а) Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. Сб. «Труды юбилейной научной сессии ЛГУ», Л., 1946, 45-46-бетлер.

б) Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Сб. «А. А. Шахматов», М.—Л., 1947, 339—364-бетлер.

в) Русский язык (грамматическое учение о слове), «Учпедгиз», М., 1947.

не ҳеш қандай бир-биринен ажыратылмайтуғын бир лексикалық үшүн ретинде қолланылады. Өйткени бул дизбеклердің составындағы сөзлер өзлериниң дәслепки жске мәнилерин жойытқан. Соныц ушын олардың мәниси өз ишине кирген сөзлердиң мәнисинен гөрезсиз пүткиллей басқаша болып келеди.

Мысалы: 1)... сөздиң қыйыуын келистирип қамырдаң қыл суўырғандай сөйлегенине таң қалды (Ж. Аймураев). 2)... ийшандардың сөзин тыцлап салысы суўға кеткендей ҳүрреси ушып отырды. (А. Бегимов). 3) Олар қызының айтқан сөзин кемпирип, еситип, төбе шашы тикке турды (Х. Сейитов). 4) Досың ушып ақылды сен таппасаң, бизиң қайғымыз қайырылып турыпты. Деди Мийригүл, ал Аллаш болса, түйеден постын тастағандай қылып... (М. Дәрибаев).

Берилген мысаллардағы фразеологиялық дизбеклер—қ а м ы р д а н қ ы л с у ў ы р ғ а н д а й—*алмайым, жуўас*; с а л ы с ы с у ў ғ а е т и ў—*кейилсизлик*; ҳ ү р р е с и у ш ы ў—*қатты қорқыў*; төбе шашы тикке турыў— *қорқыў, бир нәрсени жақтырмай*; т ү й е д е н п о с т ы н т а с л а ғ а н д а й—*тосаттан, бирден*—(*кутилмеген жерде орынсыз бир нәрсени айта салыў*) ҳәм тағы басқа усы сыяқлы лексикалық бир мәнини ямаса бир сөз мәнисин аңлатып тур. Бул мәни усы дизбеклердиң составындағы ҳеш бир сөздиң мәнисинен келип шықпайды. Керисинше, сол дизбеклерге кирген бир неше сөзлердиң улыўма мәнисинен келип шығады. Демек, бул жағдай сол дизбектеги сөзлердиң орындарын өзгертиўге ҳәм олардың синонимлери менен де алмастырыўға болмайтуғынлығын көрсетеди.

Мысалға биз *қамырдаң қыл суўырғандай дейдиң орнына ыл айдан қыл суўырғандай* ямаса *қамырдаң таяқ суўырғандай* деп айтсақ, дизбектиң мәниси бурынғы өзиниң дужырымлы образлыынан айырылады ҳәм турақлылығын жойылтады.

Соныц ушын фразеологиялық өтлесийлердиң бул қәсийети пикиримизди басқаға көркемлеп тыянақлы етип түсиндириўде оны өз формасын өзгертпестен қолланыўды талап етеди. Соған қарамастан, өтлесийлер айырым ўақытлары айтыўшының қолланыўына байланыслы жай сөз дизбеги мәнисине көшип кетеди. Мысалы: Астым да торы төбел жорға, ол жөниўар бир туўған жылқы еди (М. Дәрибаев). Мысалдағы *бир туўған* деген фразеологиялық өтлесий бул жерде сол аттың жақсы ат екенлигин айланып, дизбектиң мазмуну өз ишиндеги жске сөзлердиң лексикалық мәнисине ҳеш қандай жантасып турған жоқ.

Деген менен бул тәртип бәрҳама сақлана берместен, егер жоқарыдағы *бир туўған* деген фразеологиялық өтлесийди «бул бийе бир туўған» десек, онда дизбектиң ҳәр бир компоненти өзиниң лек-

¹ Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, ч. 11, М., 1958, 36-бет.

сикалық мәнилерин сақлайды да, сөзлердің жай дизбеги хызметин атқарады.

Оннан кейін фразеологиялық өтлесиўлердің характерли белгиси—олар өзлериниң раўажланыўы бойынша бир неше дәуірлердің жемиси. Сонлықтан да буның составында архаизм, историзм сөзлериниң де келиўи мүмкин. Және де булардың көпшилиги диний ески мәнини де билдиреди.

Мысалы: ...қулласы оның айтыўына қарағанда ол көзи ашық болды да қалды (Ә. Тәжимуратов).

Бул гәптеги көзи ашық—*әўлийе (караматлы)* мәнисин аңлатады.

Фразеологиялық өтлесиўдің және бир өзгешелиги—бир тилден екнши тилге аўдаражақ болсақ, сол тилдеги мәниси жақын келетуғын эквивалентин таўып ғана аўларыў мүмкин болады. Мысалға, рус тилиндеги «убить одним ударом двух зайцев» деген фразеологияны англичан тилине дурыс аўдарғанда сол тилде қолланылып жүрген мәниси жағынан сәйкес келетуғын—«убит двух птиц одним камнем» деген фразеология¹ ғана соның мәнисин береді. Усы дизбек бизиң қарақалпақ тилиндеги «бир оқ пенен еки қоян атыў» деген фразеологияға мәнилес болып келеді.

Сондай-ақ қарақалпақ тилиндеги «таяғын ийт ғайзаған» деген өтлесиўди рус тилине аўдарғанамызда оның толық мәнисин «бить баклуши» (бездельничать) дизбеги бере алады, ямаса рус тилинде «море в колене» десе, «дәрья тасса тобығына келмейди» деген өтлесиў оның ҳақыйқат аўдармасы болып есапланады. Буннан өтлесиўди басқа тиллерге аўдарғанда оның дус келгенин қалай болса солай аўдара берместен, тек ғана сол тилдеги бар, соның мәнисин толық беретуғын вариантлары менен аўдарыў мүмкин екенлиги көринеди.

Демек, фразеологиялық өтлесиўлерди өзиниң составындағы сөзлердің мәнисинен ғәрезсиз түрде лексикалық жақтан бир мәни аңлататуғын, басқа тилге сөзбе-сөз аўдарыўға болмайтуғын турақлы сөз дизбеклери деп айтсақ болады.

Олай болса, фразеологиялық өтлесиўлерге мынадай турақлы сөз дизбеклерин жатқарыўға болады. *Тышқан тесиги мың теңге, тис қаққан, қаны қайнай, тақыр жерден шаң шығарыў, ийтли-пышықлы, қой айзынан шөп алмай, жан ийнине от түсиў, таяғын ийт ғайзаў, суй жуқпас, еки көзи төрт болыў, қамырдан қыла суйыргандай, түйеден постын таслағандай, қоян жүрек, дәрья тасса тобығына келмей, салысы суйға кетиў, сиркеси суй көтермей, жүзикке қас қондырғандай.* т. б.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БИРЛИК

Фразеологиялық бирликлерде фразеологиялық өтлесиўлердей (жеке бир мәни аңлатады) Себеби дизбектин мәниси жеке, сөз-

лердин лексикалық мәнилеринен келип шықпастан улыўма дизбектеп келип шығады. Бирақ буннан фразеологиялық бирликтин фразеологиялық өтлесиўден айырмашылығы жоқ деген пикир туўмайды. Фразеологиялық бирликлер составындағы сөзлердин мәнилеринен пүткиллей қашықласпастан оның мәниси сол дизбекке кирген сөзлердин я алдындағы ямаса кейинги сөзиниң мәниси-не жақын келеди.

Мысалы: Өзиниң ағайини Жуман Қулжановты шалгайының ушып жаўып, аман қорғап, ҳеш қандай шара көрместен қутқарып жибернўди көзде тутты (Ж. Сейитназаров). Ол сөзлеринди қулағым шалып, терең мәнисин аңламай қалдым (А. Бекимбетов). Көбирек жасайтуғыныңа көзиң жете ме? (Х. Сеитов).

Мысаллардағы *көзде тутты, қулағым шалып, көзиң жете ме* сияқлы фразеологиялық бирликлер бир мәниге барабар болып, оныиң составындағы жеке компонентлердин қайсысының болса да биреўиниң мәнисинен қашық емес. Мысалға *көзиң жете ме* дегенде дизбектин көзге байланыслы бир нәрсени (көриў ямаса билнў деген түсиникти) билдиреди.

Фразеологиялық бирликлер аңлататуғын мәнилерине қарай олардың көркем образлылық қәсийети басым болады. Бундай жағдайда бирликлер абстракт мәни аңлатады: Маған ақыл үйретип, жол оқыма, алдыма түс!... (А. Бекимбетов). Бул сапары да қара таўды қопарып таслайтуғын адамдай, қуры тили менен қус услады (Ө. Хожаниязов).

Бул гәплердеги (*жол оқыма, қуры тили менен қус услады*) фразеологиялық бирликлердин мәнилери оның компонентлериниң мәнилеринен көринбестен, ол дизбеклердин образлылығынан белгили болады.

Фразеологиялық бирликлер бир қанша ўақытлар даўамында қәлиплесип, раўажланыў тийкарында фразеологиялық өтлесиўлерге өтип отырады. Соның нәтийжесинде бирликтин составында түсиниксиз сөзлер онша ушыраспастан, өтлесиўлерге қарағанда бир қанша жай мәни аңлатады. Мысалға *көз тигиў, қулақ салыў, қулағым шалыў, көзи жетиў, көз илиндириў, нәзер салыў, айзының суўы қурыў, қуры тил менен қус услаў, күли көкке ушыў, қабағым қарыс жабылыў, көпти көрген, айзын бағыў, қулақ қағыс етиў, тил алмаў, көз ушына сициў, кирпич қақпаў, тақ турыў, айызды шып жумғанша, т. б.*

Турақлы сөз дизбеклериниң ишинде фразеологиялық өтлесиўлерди ҳеш қандай өзгертиўге болмайды. Мысалы: *Ала жипти кесисиў*. Ал фразеологиялық бирликлер бир де өзгертиўге болмайтуғын турақлы болып келсе, бир де өзгертип, ҳәр түрли вариантларда да айтыла береди.¹

¹ В. А. Архангельский. О постоянных и переменных в структуре устойчивой фразы. «Филологические науки», № 1, 1962, 213-бет.

а) Фразеологиялық бірлік өзгермейді: 1. Питкенше бас аяғына шекем көз қулақ болған (С. Салиев). 2. бірақ сизлерде нәубетиниз келгенде қуры алақан қалып жүрмең (А. Бегимов).

б) Фразеологиялық бірліктер өзгеріп, қар түрлі варианттарда да қолданылады:

I. 1) ...өңірінде қойкел өңір моншақтардың шылдырлаған сесті қара үйди басына көтерди (А. Бегимов). 2. Айқыздың сыңсыған толқынды жиңишке дауысы әлемди басына көтергендей болды (А. Бегимов). 3) Сүйкімлі сулуы сесті менен аспанды басына көтеріп шағлап өзінше қосық айтатуғын қосықшы, қау-взы қулар бүгін зарланып, муңайып муңлы сесті менен көл-сууды жаңғыртады (М. Дәрибаев).

II. 1) Бул хабарды еситкен Палымның жүрегі қанасына сыймай буулыққан түрде қаялына да айта алмай әдел көрген базаршыдай сәссі түскен түрде үйге кирди (А. Бегимов). 2. Сондай-ақ, ийини түскен деп те халық айтады.

III. ...қызыл әскерлер олардың күлин көкке ушырды (М. Дәрибаев). Сондай-ақ, күлин аспанға ушырды деген түрінде де қолданылады.

Фразеологиялық бірліктердің мәнісі жағынан халықтың өткендегі турмысындағы қылмысы болған адамды жазалау мәнісін билдиретуғын түрлері де ушырасады.

1. Қорықсын, деп ақ үйлі етті,
Қайтпады, ұәжи тең келди.

(Бердақ).

2. Онан соңғы жерде турмыстың қысқысына түсіп, бір неше сапар тутқынға алындым, жер аударылдым (М. Дәрибаев).

Бул эвфемизм мәнісін де аңлатып келеді. Мысалы: Ерназардың кемпири дұньядан қайтыпты (А. Бекимбетов). Буннан басқа усынның синонимлес түрлері көз жумды, гелле таслады, қайтыс болды сыяқлы динбектерді айтыуға болады. Себеби ол дизбектердің бәрі де «өлди» деген мәніні аңлатады.

Фразеологиялық бірліктер қарама-қарсы мәністе де қолданылады. Солай етип фразеологиялық бірліктердің өзлеріне тән бір қанша айырмашылық белгілері бар.

1. Фразеологиялық бірліктің мәнісі составындағы сөзлердің (компоненттердің) қайсысы болмасын біреуінің мәнісіне жақын келеді.

2. Булардың ишінде лексикалық мәнісі түспанксіз ескірген сөзлер аз гезлеседі.

3. Фразеологиялық бірліктегі сөзлердің гейпараларын мәнісі жақын сөзлер менен (ямаса синонимлері менен) алмастырыуға (өзгертуге) болады.

4. Фразеологиялық өтлесіулерге қарағанда жай мәніде келеді.

Б. Фразеологиялық өтлесіулердей дужырымлы болып келместен, образлылық басымлау келеди.

Усы жоқарыда айтылғанларды жуумақлап айтқанда фразеологиялық бирлик деп—*белгили жағдайда өз ишине кирген сөзлердин мәниси менен байланысып, бир мәниге ийе болған бир-биринен айырып қарауға болмайтуғын образлы мәнидеги турақлы сөз дибеклерине айтамыз.*

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ДИЗБЕК

Фразеологиялық дизбеклердин фразеологиянын дәслепки еки түршени айырмашылығы— булар составындағы сөзлердин лексикалық мәнилери менен байланыслы жасалады да, бир мәни-анлатнастан, улыўмалық мәниге ийе болады.

Мысалы: 1. Бул усынысты хәмме бир ауыздан қабыл алды (Х. Сейтов). 2. Келгенлерин хеш кимге сездирмей, не билгени ишинде болып орнына барып, қалай келген болса солай жатты (Ж. Сейтназаров). 3. Жолдаслары жаққан отты көрип қуўанышы қойнына сыймаған Ерполат әсте ғана қосық айтып жолдасларына жетти (М. Дәрибаев).

Бул гәплердеги *бир ауыздан қабыл алыў, не билгени ишинде болыў, қуўанышы қойнына сыймаў* деген сөз дизбеклери фразеологиялық дизбекке киреди.

Фразеологиялық дизбеклер формалық жақтан жай сөз дизбеклеринен айырмашылығы жоқ сыяқлы болып көринеди. Онын себеби булар жай сөз дизбеклеринен жаңа-жаңа қәлиплесип, образлы характерде қоспа мәниге өте баслаған дизбеклер болып есапланады да, олардын мәниси контексте ашылады. Сонын ушын оларды көпшилик жағдайда контекстен бөлек алып қарауға болмайды.

Фразеологиялық дизбеклер жай сөз дизбеклеринен төмендеги белгилери менен айырылып турады.

Бириншиден, фразеологиялық дизбеклер контексте алып қаралады. Егер контекстен ажыратып алынса, жай сөз дизбегі мәнисине айналады. Мысалы: Өкшем менен бармақларым тилким-тилким еди. Адамлар май жақса жазылады-мыс деген менен алақанымды асықтай майдын шет-шебиринен алып, дәслеп өкшеме жақтым. Қусшынын хаялы қарап отыр екен, бирден бақырын жиберди. Мен абайсыздаң шоршып кеттім.

— Аяғыңа жаққанша, тамағыңа жақсаншы байғұс балам-аў! —деди ол мениң шоршып кеткенімди сезген соң сыпайыластырып... (Ө. Хожаниязов).

Егер контекстен бөлип алып қарағанда *тамағыңа жақ* деген дизбек туўра мәнисинде қолланылады.

Екиншиден, фразеологиялық дизбеклер образлық қәсийетке ийе болады. Бундай жағдайда онын составындағы сөзлер өзлериниң жеке мәнилери сақлағандай болып көринген менен дизбектеги

сөзлердің жеке мәнілерінің биригіуінен пайда болған улыўма-лық фразеологиялық мәнісіннің басымлығы белгили болып турды.

Мысалы: Әлле қойтип кетеди деп тоқсан түрли ойлайды, бириқ ойдың түбине жете алмайды (М. Дәрибаев). Басым гейдемде турғанда, мениң жериме ҳеш бир адам аяқ баса алмайды (А. Бегимов).

Айтыўшының ямаса автордың сөйлеўде сөзлерди қолланыўына байланыслы да фразеологиялық дизбеклер пайда болады.

Мысалы: Усы Жийемурат шетимизден оқыўға жатқарады-аў, деп күнди (Т. Қайыгбергенов). Хей, ғарры мени Хожаназар аға бийдин үйине силтеп жибер!... (А. Бекимбетов). Бириқ адамда қан, малда ҳәл жоқ, гүлләни де қайғының қара қабына түсип, ишине қалың қара қайғы қайнап, муз ойылып жатқан ўақыты ели (М. Дәрибаев).

Олай болса, фразеологиялық дизбеклерди мынадай өзине тән характерли белгилерине ийе деп қараў мүмкин:

1. Фразеологиялық дизбеклер мәніси ҳәм формасы жағынан фразеологиялық бирликлерге жақын;

2. Көбинесе булардың фразеологиялық мәніси контексте ашылады ҳәм образлы болып келеди;

3. Фразеологиялық дизбеклердин составындағы сөзлер өзлериниң дәслепки жеке турғандағы мәнилерин пүткиллей жоғалтпайды;

4. Дизбектин составындағы сөзлерди көпшилик жағдайларда синонимлери менен өзгерте берийге болады;

5. Фразеологиялық дизбеклер өтлесийлерге ҳәм бирикпелерге карағанда турмыста жиий қолланылады.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНИН ҚӘР ҚЫЙЛЫ СӨЗ ШАҚАПЛАРЫНЫН ХЫЗМЕТИН АТҚАРЫП КЕЛИЎИ ҲӘМ ЖАСАЛЫЎ ҚУРЫЛЫСЫ

Өткен темаларда фразеологиялық сөз дизбеклериниң бир неше сөзлердин дизбеклесийуінен қуралып, бир-биринен ажыратып қараўға болмайтуғын турақлы сөз дизбеклери екенлигин ҳәм тилде лексикалық бирлик ретинде қолланылатуғынлығын көрдик.

Бириқ бул қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклериниң мәнісин және оның улыўма тәбиятын толық ашып берийде (оны тек лексикалық жақтан изертлеў) жеткиликсиз. Өйткени олар тилде лексикалық бир мәниде жумсалатуғын болғанлықтан грамматикалық жақтан анаў ямаса мынаў сөз шақабы болады да, гәпте оның бир ағзасы хызметин атқарып келеди. Ол туўралы Л. В. Николенко былай дейди... «они обычно выполня-

ни функцию той или иной части речи и выступают в предложении в качестве определенного его члена»¹.

Сондықтан да фразеологиялық дизбеклерден қандай сөз шақпаларының жасалатуғынлығын изертлеу, еле де болса оларды тереңірек үйрену болып есапланады.

Хәзіргі қарақалпақ тили фактлерине қарағанда фразеологиялардан көбинесе атауышлар менен фейил сөз шақаплары жасалады:

а) Атлық сөзлерди жасаушы фразеологиялық дизбеклер: Пини жүрип қарыған адамларға усайды, паяқ алыслары оғада эсте (М. Дәрибаев). Атлық сөз мәнисиндеги фразеологиялар көбинесе гәптеги атқаратуғын хызметине қарай баслауыш хәм басқа да еквинши дәрежели ағзалардын хызметин атқарып келиуи мүмкин.

б) Фразеологиялық сөз дизбеклери келбетлик сөзлерди жасайды: 1) *..қой аузынан шөп алмайтуғын* қойдан жууас Ержан иға душпанлық етер ме? М. Дәрибаев). 2) *Пышық мурны батпайтуғын* тоғайшылық (А. Бегимов). 3) Олар «қурдасжан!» деп *гана қамырдан қыл суыырғандай* сөйлейди (Ж. Аймурзаев).

Мысаллардағы *қой аузынан шөп алмайтуғын—жууас, пышық мурны батпайтуғын—қалың, қамырдан қыл суыырғандай—сынпайы, мәдениетлы* хәм тағы басқа мәнисти билдиреди. Келбетлик сөз мәнисиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери көбинесе гәпте ашықлауыш хызметте келеди.

в) Фразеологиялық сөз дизбеклери рәуиш сөзлерди жасайды хәм олар гәпке пысықлауыш болып келеди. Мысалы:

1. *Хә-пә деймен дегенше,*
Қарагөрим жол асайын («Алпамыс» дәстаны).

2. *Көзди ашып—жумғанша* хәмме бала анапы қоршалай қалды (Ә. Тәжимуратов).

г) Фейил сөз шақапларын жасаушы фразеологиялық дизбеклери: 1. ... Алтыншаш бәйбише қуғанғанынан қайта-қайта қутлы болсын айтып, ишкериге кирип, сыртқа шығып *жан ийнине от түсип, атты ғыр-ғыр* айналды. («Алпамыс» дәстаны). 2. *Төбе шашы тикке турып, зәрреси қалмай* қорықты (Ә. Тәжимуратов). 3. *Баслық та тосаттан болған бул жағдайға аң-таң болып* қалды (Ә. Тәжимуратов). 4. *..еки-үш рет қалқып шүмипти де пәтли ағысқа араласып, көзден ғайып болыпты* (С. Айний). 5. *Шырпыры шыққан* дежурный жән-жағына қарап, сыртқа жууырды (А. Бекимбетов).

¹ Л. В. Николенко. Фразеологические обороты, выполняющие функцию наречия. «Русский язык в школе», № 5, 1955, 21-бет.

Фразеологиялық сөз дизбеклери фейил сөз мәнісінде келгенде көпшілік жағдайда баянлауыш, анықлауыш хәм пысықлауыш ағзалардың хызметінде келеди.

Солдай-ақ, фразеологиялық сөз дизбеклериниң қурылысына нәсер салып қарағанда, оның түрліше грамматикалық формадағы хәр қыйлы сөз шақапларының дизбеклесіуинен жасалғанлығы көршеди:

а) Компонентлери атау сеплеуи формасындағы атлық сөз бенен фейил сөздиң қатар келиуинен пайда болған фразеологиялар фейил сөзлерди жасайды. Мысалы: 1. Питкенше бас аяғына шекем көз қулақ болған (С. Салиев). 2. Усы аралықта бир уақыя жуз берди (С. Айний).

б) Биринши компоненти барыс сеплеуиндеги атлық сөз бенен фейил сөздиң қатар келиуинен жасалған фразеологиялар фейил сөз дөретеди. Мысалы: 1. Гүрриңлесіушилер гәпиниң арасында Хисор, Регар, Қоктас, Кабодинен, Денау хәм Термез қусаған районлар менен ауыллардың атларын көбирек тилге алды (С. Айний). 2. ... бир рабочийдың қулағы шалып кеткен болса керек, ол дәрхал сөзге араласты (Ө. Хожаниязов).

в) компонентлери тартым жалғауи формасындағы атлық сөз бенен фейил сөзинен де фразеологиялар жасалады. Мысалы: 1. Бәрха тамақ сорап тынышсызланып жағы-жағына тиймей зар қақсап жылады (А. Бекимбетов). 2. Тоқтат, таңдайына берген, сен көпшиликтиң алдында кимниң абыройын төгесен?... (А. Бекимбетов). Буған тағы да айзын бағый, қулағына қуйый, т. б. фразеологиялар жатады.

г) фразеологиялық дизбеклер фейил сөзлердиң өзлериниң қатар келиуинен де жасалады. Мысалы: 1. Сеспей қатты билемен (Ө. Шамуратов).

д) фразеологиялық сөз дизбеклери составы санлық, атлық фейил сөзлердиң қатар дизбеклесип келиуинен жасалады. Бундай жағдайда дизбектиң улыўма мәніси санлық сөздиң этирамында соған байланыслы дүзелип, көбинесе фейил хәм келбетлик сөзлерди пайда етеди. Мысалы: 1. Пай, жети насырымды бүктиң-ау! (Ө. Хожаниязов). 2. Ағам болса мени жети жининдей көреди (А. Бекимбетов). 3. Оның астында ойнатып келетуғын қара кемеси де көзинен бир-бир ушты. (Ө. Айжапов). 4. Қарай-қарай ски көзим төрт болды («Әмиўдәрья» журналы). 5. Астымда торы төбел жорға ол жәниўар бир туўған жылқы еди (М. Дәрибаев). 6. Қайғылықтан жүзлери қараўыта түскен қыз-келиншеклер топарын бузбай, биреуи арқау болса, биреуи ерис болып, жигитлердиң қасына срип жүр (Ж. Сейтназаров). 7. ...жети-сегиз атаға келген жек-жат апаларының күйеуи болғанын тигеу бир күнги қулақ қағыса өзи айтты (Ө. Айтжанов). 8. Самбай түн уйқысын төрт бөлип, қора-қопсыларына қарап келип турды (Ө. Хожаниязов).

Берилген мысаллардағы жети насырын бүгий, жети жинин-

дей көриў, көзинен бир-бир ушыў, еки көзи төрт болыў, бир туўган, бирейи арқаў болса, бирейи ерис болыў, жети-сегиз атаға келиў, түн уйқысын төрт бөлиў деген фразеологиялық дизбеклердин ишиндеги санлық сөзлер сол дизбеклердин жасалыўында тийкарғы уйтқы (база) болады. Егер санлықларды усы дизбектен алып таслап олардың орнына басқа сөзлерди қойсақ, онда дизбек өзиниң бурынғы мәнисин жойытады.

д) фразеологиялық дизбеклердин тийкарғы компоненти сликлеўиш сөзлерден де болады. Мысалы: 1. Жабаны көзи шалған ат жылаўы босағаннан кейин, «шабандозын» көтерип алып алға қарай зып берип *хайт қойды* (А. Бекимбетов). 2. ...Қәдирбай үй бетке қарай *зып берди* (А. Бекимбетов). 3. Самбайды көзи илип кетип, қутылмасын билди де, турған жерден *тәп берди* (Ө. Хожаниязов).

Еликлеўиш сөзли фразеологиялар, болған ямаса болып атырған ис-хәрекетти образлы түрде оның шалтлығын көрсетеди хәм фейил сөз шақабын жасайды.

е). Бир қанша фразеологиялық дизбеклердин тийкарғы компоненти атлық, келбетлик, фейил хәм сликлеўиш сөзлердин жупласыўынан жасалып, дизбектин улыўма мәниси соларға байланыслы дүзиледи. Мысалы: 1. Былайынша, ийтли-пышықлы турмыс кеширейдиң қандай қызығы бар? (Ж. Аймурзаев). 2. Япырмай бала, *тас-тастан қалған* екенсең, сен бахытлы екенсең, —дести (Ө. Шамуратов). 3. Ашыўын кимнен аларын билмей *шыр-пыры шықты* (Х. Сейтов). 4. Қалша қатып турып, қайтарың ямаса хәзирше қаларын билмей, *аң-таң болып*, ойға шүмди (Х. Сейтов). 5. Пәкенениң қылўаларын енди түсинип, *ал-сал болды* (Ө. Хожаниязов). 6. Қолхозлассаң малларыңды ортаға алады деген сыпсып-сыпсып энгимени бурында да *қулақ-қағыспа* сситкени бар (Т. Қайылбергенов).

ж) Фразеологиялық дизбеклердин составында хәзирги бизиң күнделикли турмысымызда өзиниң қолланыў уқыплылығын жоғалтып баратырған динге байланыслы архаизмге айналған *жәннет, жин, әжийне* сыяқлы атлық сөзлер де ушырасады. Бирақ бундай сөзлер (хәзирги тилде жеке түринде қолланылмаған менен) пикиримизди образлап берейде халықтың сөйлеў тилинде хәм көркем әдебий шығармаларда да үлкен хызмет атқарады. Мысалы: 1. Адамның *әжийнеси тутатуғын* аттың атын атайсаң («Алпамыс» дәстаны). 2. Болмаса көзиниң отын алып, *жаныңды жәннетке апаратуғын* уақытын жеткен қусаиды!... (А. Бекимбетов). Тағы да сөйлеў тилде «*жин қаққан*» дегенге усаған фразеологиялар ушырасады.

Фразеологиялар тилдиң раўажланыў процесинде мудама пайда болып раўажланып отырады.

Фразеологиялық сөз дизбеклери бир неше дәўирдин продуктиси болып есапланады. Бул дизбеклер сол өзин дөретиўши халықтың өткендеги хәм хәзирги турмысына, күн көриў тиришилигине байланыслы келип шығып, кем-кемнен қәлиплесип раўаж-

ланады. Фразеологиялық дизбеклер өзіннің мазмуны бойынша хәр халықта хәр түрлі болып ушырасады. Сонлықтан фразеологиялық дизбеклерде сол халықтың улыўма турмысы, дини, кәсиби, дәстүрлери сәўлеленеди.

Сөйтип фразеологиялық дизбеклер дәслеп жай дизбек формасында, оннан эсте-эсте қәлиплесип жаңа мәнидеги турақлы дизбек ҳалына өтеди. Усы фразеологиялық дизбеклердин қәлиплесіўи туўралы В. Замкова былай дейди: «Многие фразеологизмы первоначально образуются в специальной сфере речи как свободные сочетания, которые затем переосмысляются, получают переносное значение и превращаются во фразеологические сочетания»¹

Фразеологиялық лексика-грамматикалық жақтан қайта қурылған көркем образлы характердеги жеке сөзлердин синоними ретинде қолланылатуғын лексикалық сүүретлеў қуралы.

НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР МЕНЕН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ ХӘМ ОЛАРДЫҢ АРАСЫНДАҒЫ ҚАТНАС

Қарақалпақ халқы өзіннің раўажланыў тарийхында басынан нешше дәўирлерди өткерип, турмыстың хәр түрлі жағдайларында жасады. Күн көристиң бир қанша кәсиплери болған—мал шарўашылығы, дийханшылық, балықшылық, аңшылық хәм тағы басқа толып атырған түрлери менен шуғылланды хәм аўыр қыйыншылықларды көрди. Мине, бул аўхаллар марксизм-ленинизм классиклериниң сөзи менен айтқанда «ойдың тиккелей ҳақыйқатлығы» болған оның тилине де, сондай-ақ, салт-санасына, көркем өнерине өз сәўлесин түсирди.

Ҳақыйқатында халқымыздың өткендеги ой-сезиминиң, турмысының толық картинасын аўыз әдебиятының поэтикалық бир түри деп аталып жүрген нақыл-мақаллардан да көриўге болады. Бирақ буның аўыз әдебиятына киретуғын басқа жанрлардан өзине тән өзгешеликлери менен айырмашылықлары бар. Нақыл-мақаллар күнделикли турмыста халық талабына ылайықлы келип шыққан даналық тил өнериниң (шеберлигиниң) көп заманлардан киятырған тарийхий нусқаларының дереги. Сонлықтан булар салт-дәстүр жырларындай белгили бир ўақытларда, айтайық: той-мерекелерде, отырыспаларда тек кеўил көтериўге, ўақты қошлыққа байланыслы ғана айтылып қоймастан, халық турмысында хәр бир саат, хәр бир минут сайын қолланылып отыратуғын аз сөз бенен көп мәнис беретуғын, сөз шеберлери тәрәпинен дәретилген көркем сөздин маржаны. Булар

¹ В. З а м к о в а. Фразеологизмы как часть словарного состава русского языка. «Русский язык в национальной школе». №6, 1959. 32-бет.

кәбинесе халықтың сөйлеу тилинде аўыздан-аўызға көшип жүреді. Соның үшін нақыл-мақалларды халық аўзынан жетерли дәрежеде жыйнау ҳәм изертлеу бизиң тилимиздин өткендеги әдебий мийрасларын толық келешек заманлар үшін сақлап қалыудасы ең бир әҳмийетли мәселелерден бири болып есапланады. Оның себеби буның бир қаншалары ўақыттың өтиуи менен ұмытылып та кетеди.

Ал қарақалпақ тилиндеги нақыл-мақалларды изертлеу тек Совет ҳүкметиниң орнауы менен ғана қолға алынып, азлы-көп-ли жыйналғанлары төрт рет (1950, 1956, 1978-жылы еки рет баспаға бастырылып шығарылды. Бирақ, буған қарап нақыл-мақаллар қарақалпақ тилинде толық жыйналып, изертленип болмады деп қаралмастан, керисинше, оларды үзликсиз изертлеп барыуды талап ететуғын раўажланыу қалындағы қубылыс.

Дурысында да, қарақалпақ нақыл-мақалларын жыйнау, изертлеу ҳәзирги ўақытта бизиң республикамыздың айырым әдебиетшылары тәрепинен иске асырылмақта. Нақыл-мақалларды қолланыўшылар ҳәр ўақытта өзиниң айтажақ ойын басқаға ықпал образлы етип түсиндириу үшін пикирдиң тастыйығы ретинде пайдаланады.

Соның үшін да нақыл-мақаллар адамларды ең жақсы адамгершиликтиң нормалары менен тәрбиялау мәнисиндеги нәсият характерине ийе болып келеди. Мысалы:

1. Бир күнлик жолға шықсаң,
Үш күнлик азық ал.
2. Жаманнан қаш,
Жақсыға жантас.
3. Мийримсиз бол душпанға
Тартсын қылыш сазағын т. б.

Булар аз сөз бенен көп мәнис аңлатып сезимге тез тәсир ететуғын көркем сөздиң өткір қуралы. Сонлықтан да нақыл-мақаллардың составында пикирге сыймайтуғын артық сөзлер болмастан астарлы мәниде көркем образлы болып келеди.

Мысалы:

«Қызым саған айтаман,
Келиним сен тыңла».

Оннан кейин нақыл-мақаллардың арасын байланыстырыушы көмекшилик мәнидеги дәнекер сөзлер болмастан ең тийкарығы мәнили сөзлерден қуралады. Тағы да булардың сыртқы формасы поэзиялық шығармаларға ұқсап келеди.

«Достынды егеме,
Мәптен қалмасын.
Душпанды егеме,
Сырынды алмасын».

Сондай-ақ:

«Қәўметте исенген,
Қәдди бүгип өтеди.
Көпшиликке исенген,
Мақсетине жетеди».

Нақыл-мақалларда халықлық турмыслық характер оғада күшли. Егер халықтың талабын толық қанаатландыра алмаса, ол пайдаланылмастан халық аўзында сақланбайтуғын болған. Бул туўралы халық былай деген:

— «Алғыс алған арымас,
Қарғыс алған жарымас,
Нақыл-мақал еки сөз,
Унамаса халыққа,
Аўзында ҳеш ким сақламас»

Хәр ўақытта бул сөзлердин мәниси екнши қатарынан анықланады ҳәм сол қатар биринши қатардағы айтылған пикирди жуўмақлап турады.

М ы с а л ы:

«Хәркимдинки өзине,
Ай көринер көзине».

Соның ушын биринши қатарды оқығанда адам белгилн бир түсиник алыў қыйын.

Нақыл-мақаллардың қурылысы хәр түрли болып, мысалға, жуп сөз формасында айырым сөзлердин қайталаўы да ушырасады.

«Тама-тама көл болады,
Жаўып жаўса сел болады».

Ж ә н е:

Көре-көре көсем болады.

Булардан басқа бир қанша нақыл-мақалларда гейбир компонентлер сол түринде жеке турып қайталанса, гейпараларының екнши компонентине сеплеў жалғаўлары жалғаныў арқалы да қайталанып турады.

М ы с а л ы:

- 1) Сулыў-сулыў емес, сүйген сулыў.
- 2) Көз көзге түседи,
- Мийрим шапаат жүзге түседи.
- 3) Мал малға усайды,

Адам адамға усайды.

4) Бир пайда-пайда,

Еки пайда қайда.

Бирақ сөзлердің бул қайталауларын мәніссіз қайталау ямаса бір сөзи зыят деп қаралмайды. Керісінше, биринши сөздің мәнісін қайталанған екинши сөз толықтырып хәм тастыйықлап турады.

Нақыл-мақалларда гейбир компонентлер атау формасында турып, бир нақылда бир неше рет қайталанған менен олардың синтаксислик хызмети хәр түрли болады. Мысалы:

«Ел үстине ел келсе, ол елдің дәулети,

Ел үстивен ел кетсе, ол елдің мийнети».

«Ел» сөзи усы берилген мысалда өзіне грамматикалық форманы қабыл етиу (аффикслер жалғаныу) арқалы да, сондай-ақ, жеке түбир сөз формасында неше рет қайталанып келген. Соған қарамастан, биринши қатардағы биринши «ел» сөзи менен екинши «ел» сөзи ағзалық хызмети жағынан хәр түрли. Деген менен бул сөзлер мәнилик жақтан өз-ара байланысқан. Бир қанша нақыл-мақаллар лексикалық жақтан фразеологиялық сөз дизбеклерине жақын астарлы мәни аңлатып та келеди. Мысалы:

«Қөрпеңе қарай аяғыңды соз»—*шаманды бил* мәнісінде. Деген менен буған усаған нақылларды мәнісіннің фразеологияға жақын келиуине қарап нақыл-мақал емес деп биротала фразеологиялық дизбекке жатқармастан нақыл-мақал ретінде қарада береді. Себеби бул мысал толық нәсият мәнісине ийе хәм басқа да нақыл-мақаллық белгилери басым.

Улыұма тилдеги фразеологиялық дизбеклер де, нақыл-мақаллар да сөйлеу тилде болсын, көркем әдебий шығармада болсын, көркем образлық құрал ретінде қаралатуғын астарлы мәніндеги турақлы дизбеклер болып есапланады. Бул қасийет нақыл-мақаллар менен фразеологиялық дизбеклердің арасында төмседегидей жақынлық белгилердің болыуына алып келеди.

1) Нақыл-мақаллар хәм фразеологиялық сөз дизбеклерин көркем образлық сүүретлеу құралы.

2) Булардың екеуиннің де составындағы жеке сөзлердің орныларын өзгертюге болмайтуғын (егер сөзлердің орны өзгерсе ямаса оларды синонимлери менен аўмастырса дизбек өзиннің мәнісін жойтады) турақлы дизбеклер.

3) Нақыл-мақалларды да, фразеологиялық сөз дизбеклерин де басқа тилге сөзбе сөз аударыуға болмайды. Оларды тек ғана сол тилде бар, қолланылып жүрген мәніси сәйкес келетуғын коммуналентти менен ғана ямаса улыұма мәнісине қарай аударылыуы мүмкин.

4) Бул дизбеклер екеуи де ысылып раўажланып қалиплекен көп аймашлардың дөретпеси. Сонлықтан нақыл-мақаллар

ҳәм фразеологиялық сөз дизбеклеринде түсиниксиз ямаса мәни-
си гөнерген сөзлер ушырасып отырады.

Бул көрсетилген белгилер нақыл-мақал сөзлери менен фра-
зеологиялық сөз дизбеклериниң арасындағы улыұмалық жақын-
лық белгилер болып есапланып, олардың булардан басқа ең
тийкаргы айрықшалығы болған лексика-грамматикалық айыр-
машылық белгилерин де көриў мүмкин. Ол белгилер мыналар:

1) Фразеологиялық сөз дизбеклери бир мәниге барабар бо-
лып келеди. Яғный буның составына кирген жеке сөзлер өз мө-
нисин жойтып улыұма дизбек бир сөз мәнисине барабар болып ке-
леді (Мысалы: *Дарья тасса тобығына келмей—уўайымсыз т. б.*).

Нақыл-мақаллардың составындағы сөзлер өзлериниң жеке
мәнисин сақлап келеди ҳәм оның мәниси сол сөзлердиң мәнисин
не байланыслы болады.

2) Нақыл-мақаллар көпшилик жағдайда тыянақлы бир пит-
кен ойды билдирип гәп формасында келеди. Фразеологиялық сөз
дизбеклери болса гәпте бир ағза хызметин ғана атқарады.

3) Нақыл-мақаллар ойланыўды, шешимди талап етип, тур-
мастан (фразеологияға қарағанда) оның мәниси түсиникли бо-
лып турады.

4) Нақыл-мақаллар көбинесе нәсият мәнисине ийе болады.
Ал фразеологиялық сөз дизбеклери болса, көбинесе астарлы мө-
ниде образлы болып келеди.

Фразеологиялық сөз дизбеклери менен нақыл-мақаллардың
усы айырмашылықларына қарай отырып, бул екеўин тилде ҳәр
қайсысы өз алдына еки түрли объект сыпатында қаралынады.
Соған қарамастан, тилдеги нақыл-мақаллар да, фразеологиялық
сөз дизбеклери де әдебий шығарманың көркем образлық сүўрет-
леў қуралы ретинде хызмет атқарады. Фразеологиялық сөз
дизбеклери турмыстың барлық тараўлары бойынша айтылады,
айтажақ пикирдиң образлы эквиваленти тийкарында қолланады.

Мысалы: Ол бир аўзының сарысы кетпеген бала ғой (Ж.
Аймурзаев).—Маған кише, «маңнай бермеген, таңлай берген!»
(К. Султанов). Соның арасынша қаланы басына көтерген шуў
ойлаған ойын бөлип жиберип, мийи қазандай қайнады (А. Бе-
гимов). Оразбай кирпич қақпай қараған қәлпинде Саркопқа
көз тигеди («Жеткиншек» газетасы).

Берилген мысаллардан *аўзының сарысы кетпеген, маңлай
бермеген, таңлай берген, қаланы басына көтерген, мийи қазан-
дай қайнай, кирпич қақпай қарай, көз тигеди* сыяқлы көп ғана
фразеологизмлерди көриўге болады.

Бул фразеологиялар ямаса турақлы сөз дизбеклери қандай
да болмасын жеке сөзлердиң екинши астарлы мәнидеги түри.
«Ол бир жас бала ғой», дегеннен гөре *аўзының сарысы кетпеген*
дегенниң бир қанша мәнисиниң сезимге тәсирлилиги өзинен-өзи
белгилі. Өйткені, бул дизбеклерде нақыл-мақаллардай бир не-
ше жыллар дәўирлер даўамында қәлиплесип, халыққа жүдә түси-
никли болып кеткен. Соның ушын адамлар сөйлескен ўақытта

оларды керекли жеринде өз пикирин басқаға көркемлеп түсіндириүде көп ойланбастан-ақ пайдалана береді. Фразеологиялық дизбеклердің составындағы сөзлерди ҳеш өзгертпеген болмай туғын турақлы сөз дизбеклери. Сонлықтан да булар жеке лексикалық сөзлерге синоним болады да, көбинесе көп мәнили болып келеди. Буған мысал ретинде *көз жумыў* деген дизбекти алып қарайық.

1) *Көз жумыў*—туўра мәнисинде қолланылады.

2) *Көз жумыў*—бир нәрсени ойланбастан бирден ислеў (ямаса тәүекел етиў) мәнисинде қолланылады.

3) *Көз жумыў*—өлиў мәнисинде қолланылады.

Фразеологиялық дизбеклерден орынлы пайдаланыў, бириншиден, жазыўшының творчестволық күшинен, екіншиден, оның халық тилин ҳәм ондағы фразеологиялық сөз дизбеклерин жақсы билиўине байланыслы.

Көркем әдебиятта, әсиресе фразеологиялық синонимлерден пайдаланыўдың роли оғада күшли. Мысалға, *қарақалпақ тилинде көзди ашып жумғанша, айтып аўзын жыйғанша, қас пенен көздің арасында* ҳәм тағы басқа бир неше фразеологиялық синоним сөзлерди көриўге болады. Бул сөз дизбеклери мәнилик жақтан бирдей болғанлықтан әдебий шығармада ис-ҳәрекетке байланыслы бир нәрсениң шалтлығын (тезлигин) образлы етип сүүретлеп бериўде олардың қайсысын қолланса да бола береді: *Елмурат айтып аўзын жыймай-ақ*, еки қолы билегине шекем қара майға сығасып, *Гүлсәнем кирип келди* (Ж. Аймурзаев).

Ал айырым жағдайларда қосық пенен жазылған шығармаларда синонимлес фразеологиялық дизбеклер қатарласып та келеди.

*Ескен самал тынғанша,
Айтып аўзын жумғанша,
Желиўи менен Айдосбий,
Ивилери жатырған,
Жерине жетип келеди*

(Бердақ).

Бир мәнилес (синонимлес) фразеологиялар шығармада қатар келгенде булардың биреўин зыят орынсыз қайталаў деп қаралмайды. Керисинше бул жерде дәслепки фразеологиялық дизбекке кейингиси үстеме мәни берип, қосық қатарларының көркемлігин бурынғыдан да күшейтип тур.

Демек, тилдеги фразеологиялық сөз дизбеклери көркем әдебий шығарманың ең актив сүүретлеў құралының бири болып есапланады.

Нақыл-мақаллар биргелкили формада келип, биринши қатар-

да айтылған пикирдің мәнісіне екінші қатарда айтылған пикирдің мәнісі қарама-қарсы түрінде өз-ара байланысты.

«Бересиге бесеу көп,
Аласыға алтау аз»

Бұлардың компоненттері атау формасында жалғаусыз болып та келеді. Мысалы:

«Гарры түйе бақырауың,
Гарры қораз шақырауың».

Көпшілік нақыл-мақаллардың кейбір компоненттері бір орында екінші қатарда да қайталанып келеді. Мысалы: «Тәжелеге турмаған, Тәжелеге зар болар».

Бұл мысалда бірінші қатардағы барыс сеплеулі «тәжелеге» сөзі өзінен кейін келген сөз бенен қосылып баслауыш болса, екінші қатарда толықлауыш болып тұр.

Сондай-ақ, қайталанған нақыл-мақал сөздері морфологиялық өзгеріске ұшырап та хәр түрлі ағза болады:

«Атаң өлсе де,
Атаңды көрген өлмесін».

Бұнда бір компонент атаң бірінші қатарда атау формасында тұрып баслауыш болып келсе, екінші қатарда табыс сеплеуінде тұрып толықлауыш хызметінде келген.

Усы нақыл-мақалларда баянлауышлардың қайталауы көбірек ұшырасады:

«Май айныса дуз салады,
Дуз айныса не салады».

Нақыл-мақал сөздеріне және бір көбірек тән нәрсе, айырым-ларында гәп ийесі баслауыш түсіріліп қалдырылған болып құрылады. Бірақ ол сөз сол нақылдың ұлыұма мәнісінен белгілі болады.

Мысалы: «Не ексең, соны орасаң».

Берілген қоспа гәп мәнісіндегі мысалда бірінші хәм екінші гәптің баслауышы, екеуіне ортақ—сен сөзі түсіріліп қалдырылған. Соған қарамастан, бұл түсіп қалған сөздер контекстің мәнісін төмендетіп тұрған жоқ.

Нақыл-мақаллар өзінің ықшамдылығы менен астарлы кең мәніде үлкеп түсінікті билдиреді. Мысалға ол халқымыздың біріншіден, не менен шұғылланатуғынын билдирсе, екіншіден, жыл мәусімін де аңлатады. Мысалы:

«Үш ай сауыным,
Үш ай қауыным».

Үш ай қабағым,
Үш ай шабағым».

Фразеологиялық сөз дизбеклериндей нақыл-мақалларда да синонимлес, вариантлас түрлері ушырасып қалады. Мысалы: «Тандырды қызғанда жап.» «Темирди қызғанда соқ.»—«Қасқырдан қорықсаң қырға шықпайсаң», жасы үлкен. Бизлер байдан, жасауылдан, болыстан қорқа-қорқа, әбден адамгершіліктен, ар-намыстан, хұжданнан айырылып питкенбиз, жетеди! (А. Бекимбетов). Бурыннан киятырған нақыл бар: «Шымшықтан қорыққан тары екпес» деген. Сондай-ақ, енди бай, молла ақсақаллардан қорқып азатлық гүресиннің жаңа тутанған жалынын сөндирмеспиз. (А. Бекимбетов).

Мысаллардағы «Қасқырдан қорықсаң қырға шықпайсаң,» «шымшықтан қорыққан тары екпес» деген нақыллар мәнісі жағынан бірдей. Тилдегі синонимлес (мәнилес) варианттардың көп болуы, ол тилдің хәр тәреллеме байлығын көрсетеді. Сондай-ақ, әдсбий шығармада ямаса сөйлеу тилде болсын улыұма пикирдің тыянақлылығын хәм көркемлігін сақлап, бир айтқанды екінши рет тәкирарламау үшін синонимлес нақыл-мақаллар үлкен әхмийетке ийе.

Әсиресе нақыл-мақаллар көркем әдебияттың проза жанрында орынлы-орынлы етип автор тәрәпинен үйлесимли шебер қолланылса, оның көркемлігін анағурлым күшейтеді. Сондай-ақ, нақыл-мақаллар көркем шығарма тилинің арасын дәнекерлеуши образлық құрал ретінде айтажақ пикирди толықтырып отырады. Мысалы:

1) *Малды тапқанға бақтыр,* отынды шапқанға жақтыр,-деп ата-бабалар бийқар айтпаған-ау! Усы еки жылқы жақында арықлықтан көгеремі шығып, қораға сүйсип зорға туратуғын еди. «Жақсы ас, жаман кеселге ем» деген, ширели жемнің арқасында мине, қыр арқасынан қол таяды! (К. Султанов).

2) —Сөз жүйесин тапса, мал ийесин табады,-деген. Бир дегеннен Серкебайды көндириуім қалай. Ғайратыма турдың ба? (Т. Қайыпбергенов).

Өзинен-өзи белгилі бул келтирилген мысаллардағы *малды тапқанға бақтыр, отынды шапқанға жақтыр; жақсы ас, жаман кеселге ем; сөз жүйесин тапса, мал ийесин табады* сыяқлы нақыл-мақал сөзлери өзинің ықшамлылығы менен образлы түрде пикирдің мәнісін күшейтип тур. Тағы да нақыл-мақаллар әдсбий шығармаларда ушырасатуғын халық душпаны унамсыз геройлардың характерин толық ашып беріуде сатиралық жақтан уллы әхмийетке ийе болады.

—«Шүкир ете бер», «Ийттің иси улыу, жаманның иси бузыу» деген. Бир жаманның кесапатынан болған хәдийсеге не илаж бар. Қалай етип қазаланғанын есип атырман (Т. Қайыпбергенов).

Бир қанша нақыл-мақаллар өзинің қолланылуында айырым унамлы типтеги персонажлардың турмыс қыйыншылығынан

қапа болған кеўлин алыўда нәсият мәнисинде оның келешекке исенимин арттырады. Мысалы:

«Жамаң тайың арық болса да күт, жазға шықса ат болар» деген, ендіги жағында мына бала адам болса бәри де умыт болып кетеди» (Т.Қайыпбергенов).

Нақыл-мақаллар тек ғана шығарма тилинің көркемлігин күшейтип қоймастан, оқыўшының мийнетке болған сүйиўшилигин арттырыўда да тәрбиялық әҳмийети уллы.

Мысалға—«Еңбек етсең еринбей, тояды қарның тилеңбей» деген, келин» (Т.Қайыпбергенов).

Биз жоқарыда келтирилген мысалларда нақыл-мақаллардың мазмуны бойынша ҳәр түрли характерде екенлигин көрдик. Соның ушын да булардың қарақалпақ әдебий тилинің раўажлануында белгили роллинің бар екенлиги даўсыз.

Улыўма алғанда нақыл-мақаллар айтажақ пикиримизди басқаға ауыз еки хәм жазба түрде тәсирли етип түсиндириўде үлкен әҳмийети бар. Әсиресе бул көркем әдебий шығармаға көркемлик түр, түс беретугын стилистикалық қурал болып есапланады.

Нақыл-мақаллар белгили бир ўақытта дәрәтилп қоймастан бәрхама халық тәрәпинен дәрәтилп, байып раўажланып баратуғын қубылыс. Айырым сөз шеберлери жазушы, шайыр ямаса әдебият классиклериниң өткир образлы сөзлерди де («мынандай шайырдың айтқанындай, мынадай етиў керек» т. б. усы сыяқлы мәнисте) халық арасында мысал ретинде қолланыў арқалы кең таралып, сонынан нақыл-мақалға айналып отырады.

Нақыл-мақаллар қайсы заманда дәрәтилген болса, сол заман характерине ылайықлы болып дәрәтиледи. Егер бурыннан бар болса, онда халық сол заман көз қарасы тийкарында қайта ислеп шығады.

Демек, нақыл-мақаллар халқымыздың тилинде ескиден сақланып киятырғанлықтан буның тил қурылысын тексериўде үлкен әҳмийетке ийе.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ВАРИАНТЛАР

Фразеологиялық вариантларды изертлеў-илимий көз қарастан үлкен әҳмийетке ийе болуў менен қатар оның тилдеги басқа да турақлы сөз дизбеклеринен айырмашылығын хәм стильлик жақтан ҳәр қыйлылығын ашып бериўде кең мүмкиншилик береди. Ғейнара фразеологиялық сөз дизбеклериниң составындағы компонентлериниң айырымлары турақлы болады да, ал биреўлери өзгермелл болады. Компонентлериниң өзгерип ямаса басқа сөз бенен аўмасын турыўы фразеологиялық сөз дизбеклериниң арасындағы вариантласлықты пайда етеди. Вариантлас фразеологизмлер айрым компонентлериниң өзгергени менен мәнилери бирдей болып, қарым-қатнаста олар бири екіншисиниң орнына жумсала

береди. Мәселен, *ийни түсий* хәм *еңсеси түсий* деген еки вариантлас фразеологиялық сөз дизбегин алып қарайық. Булардың екеуінде де биринши компоненти өзгерип, *ийин* хәм *еңсеси* сөзи менен аумасады да, екінши компоненти өз гүйинде қалады. Бирақ екеуінде де мәни адамның кеуилсизлик, қапалық жағдайын билдиреди.

Биз өз пикиримизде *ийни түсий* ямаса *еңсеси түсий* деудің орнына *қолы түсий* десек, булардың көркемлик мәнісинің образлық күшінің пүткиллей жоғалып, әйтеуір бир жай фразаға айланғанлығын көреміз. Буннан фразеологиялық вариантлардың өзгермели компонентлери дус келген сөз бенен алмаса берместен тилдин белгилі бир нызамлары арқалы иске асатуғын процесс екенлиги аңғарылады.

Фразеологиялық вариантларды лексика-грамматикалық жақтан уқсаслығына қарап, оларды тилимиздеги мәніссиз қайталанушы сөз топарлары деп қарауға болмайды. Керісінше олар сөйлеуде пикирдің көркемлик, экспрессивлик мүмкіншилигин арттырыудағы құрал сыпатында хызмет атқарады.

Фразеологиялық вариантлардың өзіне тән өзгешеликлерин көрсетуші белги хәм айырмашылығының бири—ол қарақалпақ тили фактлерин де биринши, екінши түріндеги, сондай-ақ уқсас вариантларына ийе болып келеди. Фразеологиялық вариантлардың бундай түрлери көбинесе вариантласуудың лексикалық элементлеринің өзгеріуі арқалы болады. Яғнай хәр бир вариантласлық қатнасқа түсежақ дизбеклердің айырым компонентлеринің басқа да сөзлер менен алмасыуы болып табылады. Бул айтылған пикирге мысал ретинде адамның ашыұланыуы ямаса хәкислениуі, қырысығыуы мәнісин билдиретуғын *әжйнеси тырысыу* деген фразеологиялық сөз дизбегинің екінши формада *әжйнеси тутыу* болып қолланылуын оның биринши варианты деп есаплаймыз. Ал, тилде буның екінши түрдеги вариантлары да ушырасады. Мысалы: *жини тырысыу*, *жини тутыу*, *жини келиу*. Өз пикиримизди баянлағанда (сөйлеуде де, жазыуда да) булардың қалеген түрин пайдалана беріуге болады. Шайықтың *әжйнеси тырысып*, Мамаң бөктерилген атты қамшылап-қамшылап жиберди. Буған *әжйнем тырысып*, ашыуым келеди (Т. Қайыпбергенов). Сыдық молла *жини тырыстырып*, кеңкилдеп күлди (Ш. Сейтов).

Усы вариантлас фразеологиялық дизбеклердің тийкаргы вариантларынан басқашарақ формада қәлиплескен түрлери де гезлеседи. Бул түр компонентлеринің мәніси жағынан да, формасы жағынан да олардан аз да болса өзгешеликке ийе. Сонлықтан буларды уқсас вариантлар деп атау жөн болады. Фразеологизмлердің уқсас варианттағы түрлери тил фактлеринде аз ушырасады.

Фразеологиялық вариантлардың биринің екіншисинен айырылуындағы тағы бир өзгешелик—олардың құрамындағы (составындағы) сөзлердің толық ямаса қысқалығында (аз ямаса көп-лигинде) болып келеди. Мысалға бирде сөйлеу тилде, сондай-ақ, әдебий тилде де *ақыл-есин алыу* десе:

Сулыўлыгы нашардың,
Ақыл-есин алышты.
Нәзери түссе адамның
Ақыл-есинди алады.

(«Бозуғлан» дәстаны).

Бирде усының қысқа түрінде ақылын алыў деп те жүритиле береди:

Көргеннің ақылын алады,
Еситкен ҳайран қалады.
Ишкериге нәзер салып қарасам.
Ақылың алар бир әжайып қыз көрдим.
Бәхәрде ашылған бағда лаламан
Анықлап көринсем ақылыңды аламан.

(«Бозуғлан» дәстаны).

Фразеологиялық вариантлардың бундай формадағы түрлерине көркем шығармалардан бир қанша мысаллар келтириўге болады. Мысалы: Адамның бир нәрсеге ҳайран қалыўы мәнисиндеги сезимни жазыўшы ямаса шайыр өз шығармасында алтыннан пуў бергендей етип ықшам, өткир образлы етип бериўде *аң-таң болды, аң-таң қалды, аң-таңы шықты* сыяқлы, басқа да тилимиздеги еле есабы белгисиз сандағы бай фразеологиялық вариантлас дизбеклерден керегинше пайдаланып отырады: Рабочий ол ким?—деп қойшы *аң-таң болып* сорады (А. Бекимбетов). Баслықта тосаттан болған бул жағдайға *аң-таң болып* қалды (Ә. Тәжимуратов). Оның жанындағы өзбек жолдасы Вамберидиң күтпеген жердеп өзгере қалғанына *аң-таң болды* да қалды (Н. Тихонов). Мен буган *аң-таң қалдым* (Ж. Аймурзаев). Жолдасларының *аң-таңы шығып* Есенгелдиге исенимсіз көзлерин қадады (Т. Қайыпбергенов).

Толық хэм қысқарған формалардағы фразеологиялық вариантлар бир-биринен стильлик жақтан да айырмашылыққа ийе болады. Мысалы: *Қабағы қарыс жабылыў, қабағы жабылыў* ямаса усмалардың уқсас варианты—*қабағынан қар жайыў; бетиниң сарысын төгиў, бетиниң сарысын бес ели төгиў; аспанды түсириў, аспанды төрт ели әкелиў* (түсириў), т. б. вариантлас фразеологизмлер көрши отырғанымыздай сөйлесў тилде, сондай-ақ, әдебий тилде де көркем образлылықты дәретиўде өзинше стильлик өзгешелікке ийе болыўы менен бирге бир айтқанды қайталай бермей пикирни мазмунлы етип бериўде шығарманың көркемлігин арттыраў ушын үлкен роль атқарады. Мысалға: *аўызға илиниў, аўызға алыныў, тилге алыныў* сыяқлы фразеологиялық вариантлардың көркем шығармада қолланыўын алып қарайық: Саркопта *аўызға илинип* гәп болып жүрген Оразбай Жуманиязовты ата-анасы, ағасы, жора-жолдас, құрбы-қурдаслары усылайынша хош-

ласып фронтқа жөнелткен еди («Жеткиншек» газетасы). Ақ жигит-ақ, қаршадай шағыннан көзге түсіп, *ағызға илине бермесен-о бауырым!*... (К. Султанов). ...ата-анасы тәрпинен қойылған атынан да бетер жийи *ағызға алынып* кетти (И. Юсупов). Совхозда көп ғана *тилге алыналуғын* нәрселер бар (С. Салиев). Оның исин көргенлер бәрқулла хұрмет пенен *тилге алады*. («Жеткиншек» газетасы). Хәзир ғана Ерназаржан менен сизлер хаққында сөз етип аған менен апанды, сени *тилге алып* отыр едик (А. Бекимбетов).

Вариантлас фразеологиялық дизбеклердин көпшилик түрлери стильлик хәм составы жағынан биргеликли ямаса бир типлес формада болады. Бұған мысал ретинде жоқарыда сөз етилген— *жини тырысыў, жини тутыў, жини келиў* болмаса *ағызға алыныў, тилге алыныў* сыяқлы вариантларды келтириў мүмкин.

Вариантласлықты пайда етиўши элементлер фонетикалық өзгерислердин нәтийжесинде жүзеге келеди. Мысалы: *Ғам жеў, ғамын жеў*. Әлбетте, ол жағынан хеш қандай *ғам жемен* (О. Бекбаўлов). Хабар еткен тилди байлаўға урынғанша, елиннің *ғамын же*. Тезирек бала туўыўдын *ғамын же* (Т. Қайыпбергенов). Сондай-ақ, *бас суқпай, басын суқпай* сыяқлы фразеологиялар да сеслик өзгерислерге байланыслы пайда болған вариантлар қатарына киреди: Серимбет *бас суқпай* кетти (Ө. Айжанов). Енди *басын суқпайтуғын* болды (К. Султанов). Булардын қатарына адамның жаслығын билдиретуғын *ана сүти аўзынан кетпеген* деген фразеологиялық дизбектин синонимлес варианты: *аўзынан сарысы кетпеген, аўзының сарысы кетпеген* ге ұқсас фразеологизмлерди де жатқарыўға болады. Урысты буншама узаққа созылады деп, *аўзынан сарысы кетпеген* мен түүе ересеклер де ойламаған (Ш. Сейтов). Ол бир *аўзының сарысы кетпеген* бала ғой (Ж. Аймурзаев). Еле *аўзының сарысы кетпеген* палапан! Әкеси ушын жаны ашымаса, перзент болды ма? (Т. Қайыпбергенов).

Бир қанша фразеологиялық сөз дизбеклери өзиниң бийкарлаў ямаса қарама-қарсы хәм болымсызлық (бийкарлаўшы) мәнидеги түрлерине ийс. Сонлықтан бундай фразеологиялардың хақыйқый мәниси көпшилик жағдайларда бийкарлаўшы ямаса қарсылас эквивалентлери арқалы ашылады. Екинши сөз бенен айтқанда, тилимизде усындай фразеологиялық сөз дизбегі бар ма, ямаса жоқ па? Әне соны биліў ушын зәрүрли орынларда оның бийкарлаўшы хәм қарсылас мәнидеги түрине итибар берип, фактлерден излестирип көриў керек болады. Фразеологиялық сөз дизбеклериниң бундай түрдеги вариантларын, әсиресе фразеологиялық сөзликлерди дүзгенде берилип кетиў жүдә орынлы. Буларға тил фактлеринен бир қанша мысаллар келтириў мүмкин: *бас қатырыў, бас аўыртпай, бас қатырмай, бас тартыў—бас тартпай* сыяқты т. б.. тапсырмасын орынлайтуғынлығы туўралы достына ўәде бериўин ойлап *бас қатырды* (О. Бекбаўлов). Ол туўралы *бас қатырмай* мүмкин (О. Бекбаўлов). Батыр сол жерде жазығы жоқ бир жат елге дүнья мал ушын шабыўыл жасап, тынышын алып бұл-

гиншиллек жасаудан *бас тартады* («Думан қала ертеги»). «Құлжановқа усының өзи-ақ жеткиликли болған шығар» деп ойлаған колхозшылар, сөйлеуден *бас тартты* (Ж. Сейтназаров). Оның тағы бір мисези қандай жұмыс болса да *бас тартпайды* (А. Бегимов). Жұмыстағы ушырасқан қыйыншылықтан *бас тартпайды* («Жеткиншек» газетасы).

Фразеологиялық вариантлар да синонимлер сыяқлы бир айтылғанды қайталай бермей, пикирди мазмунлы етип беріуде, әсіресе әдебий шығарманың көркемлігін арттырыуда үлкен роль атқарады. Мәселен, автор шығармада сүўретленетуғын ўақыяның иңгайына қарап бир де *әлемди басына көтерип* десе, тағы бирде *қаланы басына көтерип, үйди басына көтерип*, ямаса *аспанды басына көтерип* деп, ең зөрүрлісін қоллана беріу мүмкин. Айқыздың сынсыған толқынлы, жиңишке даўысы *әлемди басына көтергендей болды* (А. Бегимов). Соның арасында *қаланы басына көтерген шуй* ойлаған ойын бөлип жиберип мийи қазандай қайнады (А. Бегимов) ...өңириндеги хэйкел—өңир моншақлардың шылдырлаған сести *қара үйди басына көтерди* (А. Бегимов). Сүйикли сулыў сести менен *аспанды басына көтерип* шағлап қосық айтатуғын қосықшы... (М. Дәрибаев).

Жанлы қарақалпақ тили фактлеринен *суйдан алып, суйға салыў; жерден алып, жерге салыў—урысыў, ғарғай; күлин көкке ушырыў, күлин аспанға ушырыў*—жоқ етиў, құртыў, т. б. мәнісінде бундай вариантлас фразеологизмлерди көплеп ушыратамыз хәм айтажақ ойымызды образлы, мәнили етип айтыуда көркемлик құрал ретінде пайдаланамыз.

Фразеологиялық вариантлардың мәнісине хәм қәлиплесиў формасына қарағанда олардың айырымларын сөйлеў процесінде бирден пайда болатуғындай көринеди. Тийкарында олай болмастан, керисинше, ол вариантлардың бәри де тилде бар, бурыннан қәлиплескен таяр халындағы турақлы сөз дизбеклери. Соған қарамастан, фразеологиялық вариантлардың ишинде биреуи активрек қолланылып, қәлиплесиў формасы бекем, мазмуны бир қанша ықшам болып келиўи мүмкин. Соның ушын фразеологияның бундай вариант түрин бурын дөреген, ал басқасы соның тийкарында соңлаў пайда болған деп шамалаўға болады. Мысалға: *пейли қашыў, пейли кетий, пейли тарылыў* деген вариантлас фразеологиялық дизбектиң үшеуи де тилде қатар қолланылады. Ырақ *пейли қашыў* деген түри қалған екеуине қарағанда тилимизде жиийрек пайдаланылады хәм қәлиплесиўи де бир қанша ықшам.

Онан кейин фразеологиялық сөз дизбеги—*әлемди басына көтерди* өзиниң вариантласы—*үйди басына көтерди* ямаса *аспанды басына көтерди* сыяқлы түрлерине қарағанда бираз образлы да, қәлиплесиў формасы да бекем көринеди.

Улыўма алғанда фразеологиялық вариантлар қарақалпақ әдебий тилинде де оғада жиий қолланылады хәм кең орын алған.

Сондықтан фразеологиялық варианттар фразеологиялық сөз дизбектерінің ішіндегі өз алдына бөлек изертлеуді талап ететұғын оның бір бөлімі болып есапланады.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СИНОНИМЛЕР

Қарақалпақ тилинде синонимлер де фразеологиялық сөз дизбектері сыяқты лексикологияның толық изертленбеген белгилі бір тарауы. Сондықтан тилде сөзлердің синонимлік қатнасы тек жеке сөзлердің арасында ғана болады деп шеклеуге болмайды. Өйткени, синонимлік қатнас фразеологиялық сөз дизбектерінің арасында да болады.

Фразеологиялық синонимлерді қарақалпақ тилинің фактілеріне мууалық қарай отырып, екі түрге бөліп қарау мүмкін:

I. Фразеологиялық сөз дизбектері менен жеке сөзлердің арасындағы синонимлік қатнас.

II. Фразеологиялық дизбеклердің өзлерінің арасындағы синонимлік қатнас.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКТЕРІ МЕНЕН ЖЕКЕ СӨЗЛЕРДІҢ АРАСЫНДАҒЫ СИНОНИМЛІК ҚАТНАС

Фразеологиялық сөз дизбектері жеке сөзлердің эквиваленті ретінде олар менен синонимлес болып келеді.

Мысалы: Өзи де қатардан қалып, таяғын ийт ғайзағандай болып жүріп еді («Алпамыс» дәстаны). ...Алтыншаш бәйбіше құуанғанынан қайта-қайта құтлы болсын айтып, ишкериге кирип, сыртқа шығып жан ийніне от түсіп, атты ғыр-ғыр айналды («Алпамыс» дәстаны). Бизің жауынгерлердің күшіне төтепкі бере алмаған қоян жүректер бөлек-бөлек болып Шымбайға қарап жол тартты (А. Бегимов).

Бұл мысаллардағы фразеологиялардың жеке сөз түріндегі синонимдері мыналар: таяғын ийт ғайзаған—*жумыссыз*, жан ийніне от түсіп—*асығып*, қоян жүректер—*қорқақтар* деген жеке сөздер менен синоним болады.

Фразеологиялық синонимлер де, жеке сөзлердің синонимдері де бір мәні аңлатады. Сөйтіп, фразеологиялық синонимлер семантикалық хәм стилистикалық жақтан айтажақ пикирді көркем образлы етип беріуде хәм бір сөзді қайталай бермеуде айрықша әхмийеті бар.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКТЕРІНІҢ

арасындағы синонимлік қатнас

Тилимизде фразеологиялық сөз дизбектері өз-ара бір-бири менен де синоним болып келеді, яғный бір фразеологиялық дизбек екінші бір фразеологиялық дизбек пенен бір лексикалық

мәниге тең болады. Бундай синонимлес фразеологияларды мәнилерине қарай бір неше түрге бөліп көрсеткен мақұл.

а) Хәрекеттің тезлігіне, шаққанлығына байланысly айтылатуғын фразеологиялық синонимлер. Мысалы: 1. Көзди ашып-жумғанша хәмме бала ананы қоршалай қалды (Ө. Тәжимуратов). 2. ...Аймереке аўзын жыйғанша болмай, отқа отын салып отырған Мийригүл:—Аўа, арза берсе босатар еди деймиз,—деп Аймерекениң сөзин нықлаңқырап қойды (М. Дәрибаев). 3. Көсе оған шекем бағана көрген жуп гүрбегин үзип келип, пахтадарын қас пенен көздің арасында ғабур-ғубыр қанарға тықты (Ө. Хожаниязов).

Усы мысаллардағы көзди ашып-жумғанша, аўзын жыйғанша, қас пенен көздің арасында деген сөз дизбеклериниң бәри де тез, бирден ямаса шаққан мәнисин билдирип, бир-бири менен синоним болып тур.

ә) Адамның жаслық (балалық) белгисин билдиретуғын фразеологиялық дизбеклер өз-ара синоним болып келеди. Мысалы:

1. Ол бир аўзының сарысы кетпеген бала ғой (Ж. Аймурзаев).

2. Ол баласының дени дурыс емес, жармасын жылап ишип жүрген, аўзынан емшек сүти, арқасынан бесиктиң белгиси кетпеген бала екен (М. Дәрибаев).

б) Адамның минез-құлқына байланысly айтылатуғын фразеологиялық синонимлер:

Жолдан шығып, терис қайтқан.

(Бердақ).

Бул мысалдағы жолдан шығыў менен терис қайтыў екеўи де бир мәнидеги фразеологиялық сөз дизбеги.

в) Қорқынышты аңлататуғын фразеологиялық синонимлер:

1. Мәтер қорқып, зәрреси ушты (Бердақ). 2. Жүрип отырып тикенек сымнан өткен жерине жақынлап еди, қараса солдат жан ийманы қалмай қорқып патырақлап жуўырып киятыр («Жеткиншек» газетасы). 3. Буны көрип ып-ыссы жас жүрегим суй ете қалды (Ө. Хожаниязов).

Усы жоқарыда сөз етилген синонимлес фразеологиялық дизбеклер де, жеке синонимлес сөзлер сыяқлы керекли жеринде биреўиниң орнына екиншиси барлық ўақытларда алмасып қоллана береді.

Бирақ қарақалпақ тили фактлерине қарағанда, фразеологиялық синонимлердиң гейпаралары улыўма мәниси бир болған менен бири екиншисиниң орнына барлығы бирдей алмасып қоллана бермейди. Бундай фразеологиялық дизбеклерди шәртли фразеологиялық синонимлер деймиз. Мысалға дәслепки темада берилген көзди ашып жумғанша, айтып аўзын жыйғанша, қас пенен көздің арасында деген фразеологиялық синонимлердин шәртли синонимлери ретинде мыналарды айтса болады. Мысалы: ол өзиниң қу-

диретли күшине, сымбатына қарамастан, бир заматтың ишинде әбден шаршап болдырып қалды (А. Бекимбетов), ...демнің арасында айтажақ сөз зым-зыя жоқ болып кеткендей болды (А. Бекимбетов).

Бул мысаллардағы *бир заматтың ишинде*, *демнің арасында* деген фразеологиялар да *тез*, *бирден* деген мәнисти билдиреди. Деген менен шәртли фразеологиялық синонимлер жөниинде тек булар менен шеклениўге болмайды. Себеби адамның минез-құлқына, ис-хәрекетине, тәғдирине байланыслы келип шыққан бир қанша шәртли фразеологиялық дизбеклер де көплеп ушырасады. Оларды да мәнилерине қарай бир неше түрлерге бөлип қараўға болады.

а) Хәрекетке байланыслы адамның узақ жерге жүрип кетиўин аңлататуғын шәртли фразеологиялық синонимлер: 1. Дәрхал атқа минип, қайтадан *жолға раўан болды* (А. Бегимов). 2. Бийбиқатша апайды да қасына қосып Мойнаққа қарай *жол тартқан* еди (А. Бегимов). 3. Көп узамай-ақ, колхозшылар Сүўенли каналының қурылысына *сапар шекти* (Н. Дәўқараев).

ә) Дем алыўды, уйқылаўды билдиретуғын шәртли фразеологиялық синонимлер: 1. Аздан кейин *көзи илинип кетти* (Ә. Хожаниязов), 2. ...енди азғантай дем алайын деп қыйсайған еди, *көзи уйқыға кетти* (А. Бегимов).

б) Хәр түрли отеноклик өзгешеликке ийе болған адамның қазаланыўын билдиретуғын эвфемизм мәнисиндеги шәртлик фразеологиялық синонимлер: 1. Қәдирбай өмир бойы жасай бернўге, өлмейтуғын адам ба? Ол да бир күни атасының изинен *гүм болар* (А. Бекимбетов). 2. *Шейит болды* Ерназар бий (Бердақ). 3. *Сеспей қатты* билемен (Ә. Шамуратов). 4. Нешшелердің *басына жетти*.

Хеш бир әдил болған емес. (Бердақ).

5. Жас қызыл гүл *қыршынынан қыйылды* (М. Дәрибаев). 6. Соның арасында Жийемурат көзи аларып жийренгендей қол-аяғын керип турды да, *ийегин бир қақты* (М. Дәрибаев).

Басқа сөзди айтпастан,

Ақыретке жөнеди («Алпамыс» дәстаны).

Булардан басқа да *тәғдир болыў*, *жан тәслим етиў*, *гөрге кириў*, *көз жумыў*, *қаза болыў* (табыў) сыяқлы көп түрлерн бар.

в) Шәртли фразеологиялық синонимлер аралықтың узақлығы хәм қашықлығын да аңлатады. Мысалы: *Көз жетпес* узақ болса қанат байлап ушқым келеди (Ә. Шамуратов). «Хош бол аға, Қыдырбай»—дегендей мәни аңлатып, қолын бир былғады да *көз ушына синип кетти* (Ж. Сейтназаров).

Шәртли фразеологиялық синонимлер бириниң орнына екинши-сә сийрек жағдайда болмаса, қолланылмайды, олар тек ғана

улыұмалық бир мәнини аңлатады ҳәм өзінше оттенотлик өзгешеликлерине ийе болады.

Сондай-ақ, фразеологиялық синонимлер бир сөз емес, ал белгили нызам бойынша дизбеклескен бир неше сөзлердиң жыйнағы. Бул туўралы Т. А. Бертагаев ҳәм В. И. Зимин былай деп көрсетеди: «Так как фразеологические синонимы представляют собой не слова, а целостные группы слов, сочетающиеся по определенным законам, то здесь выявляются некоторые особенности фразеологических синонимами».¹

Сөзлердиң өз арасындағы синонимлер тилдиң сөзлик составын байытыўда қандай әҳмийетке ийе болса, фразеологиялық синонимлер улыўма сол тилдиң стилистикалық жақтан байыўында, әсиресе айтажақ пикирди образлы етип берийде әҳмийети уллы. Мысалы: қорқақ деўден гөре *қоян жүрек* деген бир қанша образлы, дужырымлы мәниге ийе.

Фразеологиялық дизбеклердиң өзлериниң арасындағы синонимлерди баянлайын деп отырған ойымыздың ынғайына қарай қайсысы үйлесимли болса, сонысын қоллана беремиз. *Тез* деген сөздиң мәнисини образлы етип айтыў ушын *қас пенен көздиң арасында*, *айғып айзын жыйғанша* ямаса *көзди ашып жумғанша* деп те айта беремиз. Булардың қай-қайсысы да өз-ара мәнисини бир.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗЛИК ХӘМ ОНЫҢ ДУЗИЛИУ ТӘРТИБИ

Фразеология қарақалпақ тилинде өз алдына толық изертленилип еле сыр-сыпаты белгили болмаған темалардың биринен есапланылады. Соның салдарынан, мектеп оқыўшылары, сондай-ақ, студентлер коллективини де (көпшилик ўақытларда) фразеологиялық сөз дизбеклерин тилдеги ушырмай сөзлер менен нақыл-мақалларға шатастырып, оларды бир-биринен айыралмай да қалады.

Улыўма фразеологиялық сөз дизбеклери турмысымызда еки сөздиң бирине бармай қолланылатуғын, әсиресе жазыўшы-шайыр, журналистлердиң творчестволық мийнетлеринде сүүретлейжақ ўақыясын көркем, образлы етип берийде ең тийкарғы сүүретлеу қуралы ретиндеги халқымыздың тил байлығының бурыннан бар таяр түринен бири.

Сонлықтан да, бул сөз дизбеклерин билиў оқыўшы ҳәм студентлерге ғана зәрүрли болып қоймастан, басқа да бир қанша творчество майданында ислеўши хызметкерлер ушын да әҳмийетли скелияғи еске алына отырып, усы кишкене мийнеттиң изинде тилимиздиң қысқаша фразеологиялық сөз дизбеклериниң сөзлигин берийди талапқа ылайық көрдик.

¹ Т. А. Бертагаев и В. И. Зимин. О синонимами фразеологических словосочетаний в современном русском языке. «Русский язык в школе», № 3, 1960, 5-бет.

Сөзлик төмендегише багдарда дүзилди:

1. Сөзликке хәзирги қарақалпақ әдебий хәм (халықтың) сөйләү тилинде актив қолланылып жүрген фразеологиялар киргизилди.

2. Бул сөзликке кирген фразеологизмлерди (атауышлық хәм келбетлик фәйили түрлеринде келген айырым биреулерин болмаса) кейин хәрәкет аты фәйили (ыў, иў, ү) формасына литкен түринде алынып, алфавит тәртиби бойынша берилди.

3. Сөзликке фразеологиялық сөз дизбеклеринин, мүмкиншлиги болғанынша, хәр түрли айтылатуғын вариантлас түрлерин киритилди. Бул вариантлас фразеологиялар берилгенде биринши рет оның тилде ең актив қолланылатуғын, қәлиплесуи жағынан беккем түрлерин бериледи. Мысалы: *аўзына бек болыў* деген фразеологияның вариантлас түри *аўзына күши жетиўди* салыстырып көриўге болады. Вариантлас фразеологиялық дизбеклерде көпшилик жағдайларда өз-ара айырмашылығы составындағы айырым компонентлеринин өзгериўинде болады.

5. Фразеологиялық вариантлардың уқсас мәнидеги түрлеринде тоқталынды:

ӘҮЕРЕ-САРСАҢ ҚЫЛУҢ

вар: *Әүере-сарсаң етиў, әүере-сарсаңын шығарыў*; уқс. вар.; *сарсаң кесек қылыў, сарсаң кесек етиў, сарсаң кесегин шығарыў*, т. б. усы сыяқлылар.

Фразеологиялық дизбеклердин уқсас вариантларының составындағы сөзлердин көпшилиги қурылысы хәм формасы жағынан өзгередеди. Айырымлары саны аз ямаса көп болады.

Сондай-ақ айырым фразеологиялық вариантларды екинши вариантлас түри деп берилди:

ИЗИНЕ ШЫҚ ЕРМЕУ

вар: *Изине шық жуқпаў.*

2. вар: *Изине сөз ермеў, Изине гәп ермеў.*

6. Сөзликте фразеологиялық бирликлердин антонимлес түрлеринде берилди:

ИСИ КЕЛИСИҢ

ант.: *Иси қырсығына айланыў.*

Сөзликте антонимлес фразеологиялардың берилуи себебин тилде ол өзинин мәнисин қарсы түри менен тең қолланыла бередеди.

7. Фразеологиялық синонимлерде берилди.

8. Гейбир фразеологиялар өз-ара бир-бири менен вариантлық та, синонимлик те мәниге жақын келеди. Сонын ушын оларды синонимлес вариант деп бергенди жөнирек көрдик: *Ана сүти аўзынан кетпей*—син. вар: *Аўзының сарысы кетпей, бир шайнам ети болмай*—син. вар: *қармаққа илер ети болмай* ямаса *қармаққа шаншар ети болмай, бир шуқым ети болмай* т. б.

9. Сондай-ақ, сөзликке айырым вариантлар шәртли түрде берилди. Олар шәртли вариант деп көрсетилди: *Бети былш етпей*—шәрт. вар: *бети қалың.*

10. Тилимиз фразеологияға оғада бай, составында ҳазирги қарақалпақ әдебий тилине тән емес, тек қарапайым халық тилинде қолланылатуғын, оқыушыларға тәрбиялық характери төмен түрлери де көплек ушырасады. Бундай түрдеги фразеологиялық сөз дизбеклери де еки аўыздың бирине бармай халық аўзында жүдә жийн қолланылады.

ШӨРТЛИ ҚЫСҚАРТЫЛҒАН СӨЗЛЕР

вар.—вариант.
син.—синоним,
ант.—антоним,
уқс. вар.—уқсас вариант,
шөрт. вар.—шөртли вариант,
син. вар.—синонимлес вариант,
ант. вар.—ангонимлес вариант.

А

АБЫРАЙЫН ЛИРАНДАЙ ТӨГИУ. Қатты әшкаралау, биротала масқара болуу дәрежесине әкелиу. Апам қоржынның аўзына қарап отыр деди,—деп көптин көзинше өз *абырайын төккен* (М. Дәрибаев). *Абырайды қолдан бермеу* (*жибермеу*). Ар ванысын сақлау, масқара болмау. Мурат шайқ *абырайды қолдан жибергиси келмеді*. (Т. Қайыпбергенов).

АБЫРАЙЫН ТӨКПЕУ

АҒАЛЫҚ ЕТИУ. Басшылық етиу, басшы болуу.

АДА БОЛЫУ. Тамамланыу, таўсылуу, пителиу, жоқ болуу. Ол гөринде жатып сизлердин келгенинизди, кеуил билдиргенинизди сезгендей барлық әрманынан *ада болар* еди (А. Бекимбетов).

АДА БОЛМАУ

АДАМ ҚАТАРЫНА ҚОСЫЛЫУ. Келе болуу, зәрүрликтен, кәмбағаллықтан қутылуу, жетисуу, камалға келиу т. б. Кешеге «әпенде»: көше балалары тезден интернаттың тәртинине үйренип, *адам қатарына қосылып кетти*. (Н. Дәуқараев).

АДЫМНАН ҚАЙТАРЫУ. Бирден сөйлетпей таслау, қарсы сөйлетпеу, ямаса бирден бұрып жиберуу т. б.

вар.: **ТАБАННАН БУРЫУ** (**ТАБАННАН ҚАЙТАРЫУ**).

АЗА-БОЙЫ ТИККЕ ТУРЫУ. 1. Хеш жақтырмау, жүдә жек көриу. 2. Қоўстерлениу т. б.

шөрт. син.: **АЗАР-БЕЗЕР БОЛЫУ.** 1. Жүдә жек көриу, унатпаушылық. 2. Қатты қорқыушылық т. б.

АЗА БОЙЫ ТИККЕ ТУРМАУ

АЗАР-БЕЗЕР БОЛМАУ

вар.: **АЗАРДА—БИЙЗАР БОЛЫУ.** Палұан бул балықтан *азарда-бийзар* (Ө. Айжанов).

АЗАП ШЕГИУ. Қыйналыу, қыйыншылықта жүриу.

АЗА ТУТЫУ. Өлгини қайғыруу. Хийуа сарайы тағы *аза тутты* (К. Султанов).

АЗЫҮ САЛЫҮ. Хәр кимге топыла бериү, урыса бериү. Мине соннан бери оның қоржыны жууанып, алдынан кесе өткенге азыү салып тұр (К. Султанов).

АЙБАРАҚ САЛЫҮ. Абай етиү, өзиниң ислерин, сырларын басқаларға сездирмеүге тырысып, доқ урып сөйлеү. т. б. Дуньяға айбарақ салып шырлаған дауысым басылғаннан соң, анлып жүрген Қәнигүл апай анамның қасына келген (Ж. Аймурзаев).

вар.: АЙБАРАҚ УРЫҮ, АЙБАРАҚ САЛМАҮ

АЙДАЙ ЖОЛЫНА ҚАРАҮ ямаса **ЖОЛЫНА АЙДАЙ ҚАРАҮ.** Күтиү биреүди шыдамсызлық пенен күтиү, ...ким сүйинши сорап келер екен деп айдай жолға қарап жүре берди («Шәрьяр» дәстаны).

АЙДЫҢ-КҮННИҢ АМАНЛЫҒЫНДА. Жақсылықта тириликте, жақсы ұақытта, паракхатшылықта, тынышлықта.

АЙДЫҢ ОН БЕСИ ҚАРАҢҒЫ БОЛСА, ОН БЕСИ ЖАҚТЫ БОЛЫҮ. Бир ұақытта жаманлық болса, бир ұақытта жақсылық болыү, жаманлық та, жақсылық та хәмме ұақыт бола бермеү. «Айдың он беси қараңғы болса, он беси жақты!» (Ж. Аймурзаев).

АЙРА ТҮСИҮ. Айырылып қалыү, жақын адамынан айырылыү, қатнасы үзилиү т. б. Жетинши күни анам жалғыз жигербентинен, тунғыш перзентинен айра түскен (Ж. Аймурзаев).

АЙТА ЖҮРГЕНДЕЙ. Ең жақсы, мақтауға турарлық зат ямаса ис, адам, т. б.

АЙТҚАН ЖЕРДЕН ШЫҒЫҮ. 1. Кеүилдегидей, ойлағандай ис етиү, қыялдан шығыү.

вар.: АЙТҚАНЫНАН ШЫҒЫҮ

АЙТҚАНЫНАН ТАҢБАҮ

АЙТҚАН ЖЕРДЕН ШЫҚПАҮ

АЙТҚАНЫНАН ТАҢЫҮ

АЙТҚАНЫНАН ШЫҚПАҮ. Сен қыз атаңның айтқанынан шықпа (Ш. Рашидов).

АЙТҚАНЫНАН ҚАЙТЫҮ. Келисиү, келисиүшилик, айтқан сөзди тыңлаү.

вар.: БИЛГЕНИНЕН ҚАЙТЫҮ

АЙТҚАНЫНАН ҚАЙТПАҮ

БИЛГЕНИНЕН ҚАЙТПАҮ

АЙЫ АЛЫНЫҮ. Қатты шаршаү, қатты қорқыү. Ататуғын хал қайда, айы жаман алынып, қатты қорқып қамығып, жатқан шерге жалынып, бай мынаны айтады («Мәспатша» дәстаны).

АҚ КЕҮІЛ. Ашық, дурсы, биймәлел, пейли кең т. б. Балам сениң бул ақ кеүлице ыразыман («Қарақалпақ халық ертеклери»).

вар.: КЕҮЛИ АҚ

КЕҮЛИ АҚ ЕМЕС

КЕҮЛИ ҚАРА

уқс. вар.: **АҚ КӨКИРЕК.** Ақ көкирек бала тақылдақтың бул «миһирбаншылығына» күтө қууанды (И. Юсупов). Сонда да көз құлақ бола гөр иним.—деди ақ көкирек Сейилхан жалына сөйлеп **АҚ КӨКИРЕК ЕМЕС**

АҚ КӨҚИРЕГИН АШЫҰ. Дурыс ис етиў, жаманлық ойламаў т. б. Ерполат *ақ көқирегин ашып* өзиниң расын айтты (М. Дәрибаев).
вар.: **ХАҚ (АҚ) КЕҰЛИН АШЫҰ**

АҚ КӨҚИРЕГИН АШЫҰ

АҚ КЕҰЛИН АШПАҰ

АҚ ПЕРДЕСИ ШЫҒЫҰ. Ҳеш заты (нәрсеси) қалмаў, кәмбағал-ласыў, жарлы болыў.

АҚ ҮЙЛИ ЕТИҰ. Айыплы етип, гүнакар етип, өзиниң туўған елинен басқа жат журтқа (елге) көширип жиберий.

— Уламаларды не қылады сонда?!

Уламаларды ма, **ақ үйли қылады...** (Ш. Сейтов).

Қорықсын деп **ақ үйли етти.**

Қайтпады, ўэжи таң келди (Бердақ).

АҚЛАЙ ҚУДА БОЛЫҰ. Балалар туўылмастан бұрын еки дос адамның бир-бири менен қыз берип, қыз алысыўға өз-ара келисиўи. Өне енди булар усы кәрада екеўи турып *ақлай қуда болды* («Алпамыс» дәстаны).

АҚПА ҚУЛАҚ. Умытшақ, еситкенин есинде сақлай алмаў.

АҚ СҮТИНЕ ЫРЗА БОЛЫҰ. Ананың ырзалығы, қапа болмаў, налымаўшылық т. б. Сол күни шешем көрмесем *ақ сүтима ырза бол*, балам,—деди-аў (Ш. Сейтов).

АҚ СҮТИНЕ ЫРЗА БОЛМАҰ

АҚША ЖЕҰ. Мәмлекетке я биреўге тийисли (ақшаны) пулды өзиниң жеке пайдасына жумсаў.

АҚ ЫЙЫҚ БОЛЫҰ. Жалығыў, бир нәрсени көп көрип, ислеп жалығыў. Усындай «аўғанлардын» талайын көре-көре *ақ ыйық болған* жигит апатқа мұдамы тайын жүриўге әдетленгени қашшан (Ш. Сейтов).

вар.: **АҚ ЫЙЫҒЫ ШЫҒЫҰ**

АҚ ЫЙЫҚ БОЛМАҰ

АҚ ЫЙЫҒЫ ШЫҚПАҰ

АҚЫЛҒА САЛЫҰ. Ойлаў, өзинше бир исти ойлап шешиў. *Ақылға салып* қарасам оннан басқа ужыбатлы бийлик жоқ. (К. Султанов).

вар.: **АҚЫЛҒА ЖУҰЫРТЫҰ**

АҚЫЛҒА САЛМАҰ

АҚЫЛҒА ЖУҰЫРТПАҰ

АҚЫЛДАН САСЫҰ. Еси, хуўшы, санасы болмаў, өзін-өзи меңгөре алмаў, не ислерин билмеўшилиқ т. б. Қызды көргенлердиң *көўли тасты, нешшелер ақылдан састы*, ат ойнатты бәлент-пәске, үш мезгілдиқ жолдан асты («Бозуғдан» дәстаны).

Кайнаған ыссыда қумларды басып,

Алаңлап көзлери **ақылдан сасып.** (Күнхожа).

Қарасын көріп батырлар,
Ақылынан сасады. («Бозуғлан» дәстаны).

вар.: АҚЫЛДАН АДАСЫҰ
АҚЫЛЫНАН АДАСЫҰ
АҚЫЛДАН САСПАҰ
АҚЫЛДАН АДАСПАҰ
АҚЫЛЫНАН АДАСПАҰ
уқс. вар.: АҚЫЛ-ХУУШЫНАН САСЫҰ
АҚЫЛ-ХУУШЫНАН АДАСЫҰ
АҚЫЛ-ХУУШЫНАН САСПАҰ
АҚЫЛ-ХУУШЫНАН АДАСПАҰ
АҚЫЛ-ЕСИН АЛЫҰ. Бір нәрсенің өзінің жақсылығы, сулыұлы-
ғы менен адамды жүдә қызықсындырыу, ықласын арттырыу.

Сулыұлығы нашардың,
Ақыл-есин алыпты.
Нәзери түссе адамның,
Ақыл-есинди алады. («Бозуғлан» дәстаны).

вар.: АҚЫЛЫН АЛЫҰ.

Көргеннің ақылын алады,
Еситкен хайран қалады.
Ишкериге нәзер салып қарасам,
Ақылын алар бір әжайып қыз көрдим.
Бәхәрде ашылған бағда лаламан,
Анықлап көрінсем ақылыңды аламан («Бозуғлан»
дәстаны),

уқс. вар.: Ақыл-есин жыйыу.

Жолдас болсаң бір мезгіл,
Ақыл-есин жойғандай,
Қасларының қарасы. («Бозуғлан» дәстаны).

АҚЫЛ-ЕСИН АЛМАҰ
АҚЫЛЫН АЛМАҰ
АҚЫЛ-ЕСИН ЖОЙМАҰ
АҚЫЛЫ АЛЫСЫҰ. Билиу, аңлау, бір истің қалай болыу (исле-
ниу) усылын, жағдайларын (аңлау) билиу. Биригип кетсе болды,
өзі жарылайын деп турған ғарбыз қарныңды паңқ еттиретуғыны-
на ақылы алысады (Т. Қайыпбергенов).

вар.: АҚЫЛЫ ЖЕТІҰ
АҚЫЛЫ АЛЫСПАҰ
АҚЫЛЫ ЖЕТПЕҰ
АҚЫЛЫ ЛАЛ БОЛЫҰ. Не ислерин, сөйлеуін билмеу. Сөйлей ал-
май турып қалыу. Ақылыңыз лал болып біразға шекем өз исми-
ниңди ұмытып та қаласыз! (А. Бекимбетов).

Бенделиктен ақылым болды мениң лал,
Қапалықта тарқатқанман дүнья мал.
Тутымыңды мен көрип,
Ақылым болды мениң лал («Мәспатша» дәстаны).

АҚЫЛЫНА ЕНИУ. 1. Уғыу, тыңлау, билиу, бир истин қалай ислениу усылдын билиу дәрежесине жетисиу. 2. Таныу, санасы, дурысланыу, бурынғы қадына келиу т. б.

1. вар.: АҚЫЛЫНА КЕЛИУ

АҚЫЛЫНА КИРИУ

АҚЫЛЫНА ЕНБЕУ

АҚЫЛЫНА КЕЛМЕУ

АҚЫЛЫНА КИРМЕУ

2. вар.: АҚЫЛЫ ЕНИУ

АҚЫЛЫ КИРИУ

АҚЫЛЫ ЕНБЕУ

АҚЫЛЫ КИРМЕУ

1. Уқс. вар.: ЕСИНЕ ЕНИУ

ЕСИНЕ КЕЛИУ

ЕСИНЕ КИРИУ

ЕСИНЕ ЕНБЕУ

ЕСИНЕ КЕЛМЕУ

ЕСИНЕ КИРМЕУ

2. Уқс. вар.: ЕСИ ЕНИУ

ЕСИ КИРИУ

ЕСИ ЕНБЕУ

ЕСИ КИРМЕУ

Есиме кирип, адам болғаннан кейін мына үйди тигип алдым («Қарақалпақ халық ертеклери»). Мен алысырақтағы госпитальда есиме енгенде адам жоқ еди (Ш. Сейтов). Әллен уақытлар өткеннен кейін еси кирген (Ж. Аймурзаев).

АҚЫЛЫН ЖЫЙНАУ. Санасызлықтан саналы қалға келиу, өзін жақсы сезе баслау; бурынғы қалпине келиу, т. б.

вар.: ЕСИН ЖЫЙНАУ. Әдебинде албырап қалған бай демнин арасында есін жыйып хийле тапты (Ш. Сейтов). Бир мәхәлде есимди жыйып қарасам, этирап тастай қараңғы, тула-бойым далалай қая (Ә. Шамуратов).

АҚЫЛЫН ЖЫЙНАМАУ

ЕСИН ЖЫЙНАМАУ

АҚЫРЕТКЕ ЖӨНЕУ. Өлиу, қазаланыу.

Басқа сөзди айтпастан,

Ақыретке жөнеди («Алпамыс» дәстаны).

вар.: АҚЫРЕТКЕ КЕТИУ

АҚЫРЕТКЕ ЖӨПЕМЕУ

АҚЫРЕТКЕ КЕТПЕУ

АЛА АЯҚ, ЖАЛАТАЙ, ГАЗЗАП, АЯДАҰЫШ

АЛА ЖИҢГІН КЕСКІСІУ. Қатнаспаушылық, бир-бириникине ба-

рысып-келіспеу, дослықты, ағайыншиликте қойыу. Егер іслемесе *ала жипти кесісіп*, ағайыншиликтен безеди (А. Бегимов). *Ала жипти кесісемізбе*. Айт ұсыны әкене деди (К. Султанов).

Бермесеніз ала жип кес.

Ғақысы бар жигирма бес (Өеш).

АЛА ЖИПТИ КЕСІСПЕУ

АЛА КӨЗ БОЛЫУ. Душпанласуу, жау болуу бір-бірін жек көріу. Мына хан түркменлер менен *ала көз болды*. Екі ел арасында *ала көзлік* туудырып әділсіз хан қарақшылардың жылауын көтеріп отыр. Болмаса Ержандай қайсы гедей ол заман менен бұл заманда бай менен *ала көз болыпты* (К. Султанов).

АЛА КӨЗ БОЛМАУ

АЛА ҚАНАТ БОЛЫУ. Бір жерге уйлығысуу, жапа-тармақай басыу т. б.

АЛА ПАСЫРҚЫ БОЛЫУ. Асығыслық, ойранлануу, бүліннуу, асығыслық пенен бір затларды хәр қайсысын хәр жаққа ылақтырып басқыға түсіу, топалаң болуу т. б.

АЛА САПЫРАН БОЛЫУ. Былағай, былағайлы боран, дауыл, т. б. Жазда да *ала сапыран* дауыл турады (Т. Қайыпбергенев).

вар.: АЛА ПАСЫРАН БОЛЫУ

АЛА ТОПЫЛЫУ. Бирден, бірден қатты ашыуланып уражақ болуу. Жамалға түсін сууытып, *ала топылды* (К. Султанов).

вар.: АЛЫП ТОПЫЛЫУ. Маманға хәмме *алып топылды*. Сөйлемеген бий қалмады (Т. Қайыпбергенев).

АЛА ТОПЫЛМАУ

АЛЫП ТОПЫЛМАУ

АЛҒАНЫҢ МЕНЕН ҚОСА АҒАРЫУ. Хаялын менен тең қартайыу, қартайғанша бирге бахытлы турмыс кешіріу, өз-ара ауыз біршиликте болуу. *Алғаның менен қоса ағар!*—деп зорға айтты (Т. Қайыпбергенев).

АЛҒАНЫҢ МЕНЕН ҚОСА АҒАРМА (ҒЫР)У

АЛДЫНА КЕЛИУ. Жақсылық я жаманлыққа жолығыу, ушырасуу. Биреудің басына түскен жаман ис оның басына да түсіу.

АЛДЫНА КЕЛМЕУ.

АЛДЫН АЛЛА АШЫУ. Бахытлы сапар, бахытлы жол ямаса бахыт тилеу. Көп гедейдің бір тайы. Саған буйырды. *Алдыңды алла ашсын?...* (К. Султанов). *Алдыңызды алла ашсын* ағажан («Алпамыс» дәстаны).

АЛДЫН АЛЛА АШПАУ

АЛДЫН АЛЫУ. Бір ис болмасынан бұрын гамлануу, тайынлануу (таяр туруу), ескеріліу, т. б.

Женге ертеден алдын ал,

Бұл сөзлерді ядыца сал («Мәспатша» дәстаны).

АЛДЫН АЛМАУ

АЛЛА—АЛЛА МЕНЕН ОТЫРЫУ. Зорға отырыу, кембағаллық

ямаса қоўип-қөтер, қорқынышлы аўхалда отырыў.

вар.: ҚУДАЙ — ҚУДАЙ МЕНЕН ОТЫРЫУ

АЛЛА — ЖАЛЛА ДЕУ. Жалыныў жалбарыныў, өзін ақлаўға урыныў, т. б. Жаңабай ҳеш нәрсеге түсинбегенсип жөн-жосағын сорап, соң «алла-жалла» деп зорға қутылды (Ш. Сейтов).

АЛ-САЛ БОЛЫУ. Ессиз, аңсыз, ақыл-есинен айырылгандай болып не ислерин билмей турыў.

вар.: АЛ—САЛЫ ШЫҒЫУ.

АЛЫП—УШЫУ. Асығыўшылық, шырпыныўшылық, ушқалақлық. АЛЫП УШПАУ.

АНА СҮТИ АУЗЫНАН КЕТПЕ (ГЕН)У. Жас, жаслық, еле ҳеш нәрсени билмеўшилиқ, т. б. Ана сүти аўзынан кетпеген қыз тәжиррийбели ғаррыларға үйретпекши (Ш. Рашидов).

вар.: АНА СҮТИ АУЗЫНДА

сип. вар.: АУЗЫНАН САРЫСЫ КЕТПЕГЕН

АУЗЫНЫҢ САРЫСЫ КЕТПЕ (ГЕН)У.

уқс. вар.: АУЗЫНАН ЕМШЕК ТАБЫ КЕТПЕ (ГЕН)У. Урысты буышама узаққа созылады деп, аўзынан сарысы кетпеген мен түе ересеклер де ойламаған (Ш. Сейтов). Ол бир аўзының сарысы кетпеген бала ғой (Ж. Аймурзаев). Еле аўзының сарысы кетпеген палапан! Әкеси ушын жаны ашымаса, перзент болды ма? (Т. Қайыпбергенов). Аўзынан емшек табы кетпей атырып, ол да жигитлерге жуўап айтып жүрме... (К. Султанов).

АНА (ДАН)СЫНАН ТУУ (ЫЛ)ҒАНДАЙ. Жалаңаш, үстинде ҳеш кийими болмаў.

вар.: ЕНЕ (ДЕН)СИНЕН ТУУ (ЫЛ)ҒАНДАЙ

АНАСЫНЫҢ ЕМШЕГИН КЕС (КЕН)ИУ. Жалатай, гәззап, жаўыз, мийримсиз, т. б.

вар.: ЕНЕСИНИҢ ЕМШЕГИН КЕС (КЕН)ИУ

АНТ ИШИУ. Өзин ақлаў, исендириў, ўде бериў, өзиниң ҳақлығын басқаға исендириў, ямаса бир исти орынлаўға сөз бериў, т. б.

Ант ишермен мойныма алмай,

Алғанымды төлей алмай (Өтеш).

АНТ ИШПЕУ

АНТ УР (ҒАН)ЫУ. Ақылсыз, ақмақ, пәмсиз.

АНТ УРМАУ

АҢҚАСЫ КЕБИУ. Қатты шөллеў, суўсыраў.

АҢҚАСЫ КЕППЕУ

АҢСАРЫ АУЫУ. Биреўге ямаса бир затқа шын ықласы кетип қараў, ес-ақылы жоқтай болып қарап қалыў, т. б. Қим биледи дөбесиз бе? — деп Айтбай аңсары айып, мойнын созып қарады (Х. Сейтов).

АҢСАРЫ АУМАУ

АҢ ТАҢ БОЛЫУ. Бир затқа ҳайран қалыў, таңланыў, ерси көрип не ислерин билмеў, т. б; Рабочий, ол ким? — деп қойшы аң-таң болып сорады (А. Бекимбетов). Баслық та тосаттан болған бул

жағдайға *аң-таң болып* қалды (Ә. Тәжимуратов). Оның жанындағы өзбек жолдасы Вамберидиң күтпеген жерден өзгере қалғанына: *аң-таң болды* да қалды (Н. Тихонов).

вар.: АҢ-ТАҢ ҚАЛЫҰ

АҢ-ТАҢЫ ШЫҒЫҰ. Мен буган *аң-таң қалдым*. (Ж. Аймурзаев). Палұан *аң-таң* қатты да *қалды* (Ө. Айжанов). Жолдасларының *аң-таңы шығып* Есенгелдиге исенимсіз көзлерін қадады (Т. Қайыпбергенов).

АҢ-ТАҢ БОЛМАҰ

АҢ-ТАҢ ҚАЛМАҰ

АҢ-ТАҢЫ ШЫҚПАҰ

уқс. вар.: АР-САРЫ ШЫҒЫҰ. Үй ийеси ушын бул ҳәрекетлер жүдә нақолай еди, лекин исленди. Мийманлардың *ар-сары шықты* (Т. Қайыпбергенов).

АҢЫ ҚАШЫҰ. Бир нәрседен қорқыу, қәуетерлениу, сескениу, қәуипсиниу, таңырқаныу. ... Қанзада қызының дөгерегин қыр айлаһнып шыр-пыры шығып, *аңы қашып* кетти (А. Бекимбетов).

вар.: АҢЫ УШЫҰ

АҢЫ КЕТИҰ

АҢЫ ҚАШПАҰ

АҢЫ УШПАҰ

АҢЫ КЕТПЕҰ

АПАҚ-ШАПАҚ БОЛЫҰ. Әлпи алысыу, унау, жағыныу, бир көриуден таныстай болыу. Ол бай менен қол алысып, көрисип, аманлық-есенлик сорасып, тап ағайиндей *апақ-шапақ болды* (А. Бекимбетов)

АРБАНЫҢ ЖАМАН ЖЕРИ, ЖОЛДЫҢ ЖАМАН ЖЕРИНЕ КЕЛИҰ. Қапашылық үстине қапашылық, бахытсызлық үстине бахытсызлық болыу, қыйыншылық үстине бетеррек қыйыншылық дус болыу, т. б.

АРАҒА ОТ ТАСЛАҰ. Бузақышылық етиу, ғажау, бир адамды екінши адамға қарсы қойыу, т. б... мақсетін *араға от таслап* араз қылмақ ушын сөз тауып жүрсен («Мәспатша» дәстаны).

Қим от таслады араға.

Қарийдарым мин артыма («Бозуғлан» дәстаны).

вар.: АРАҒА ОТ БЕРИҰ

АРАҒА ОТ САЛЫҰ

АРАҒА ОТ ТАСЛАМАҰ

АРАҒА ОТ БЕРМЕҰ

АРАҒА ОТ САЛМАҰ

АРАНЫ АШЫҰ. Аралары узақласыу, қашықласыу, өз-ара қатнасығы үзиле баслау, т. б.

Байсарының аласы,

Еки араны ашты («Алпамыс» дәстаны)..

АРАНЫ АШПАУ

АРАШАҒА ТҮСИҮ. Төрелик, тәселле бериү, ақыл айтыу. Серимбет соны сезгендей *арашаға түсти* (Ө. Айжанов).

АРҒЫСЫНДА (ЖОҚ) БОЛМАУ. Арсыз, уятсыз, намыссыз болыу, айқанды тутпайтуғын, т. б. Булардың ханынан ақырет көрсек те *арғымызда жоқ* (Т. Қайыпбергенов).

АРҚА СҮЙЕУ. Биреуге исениу, соған жағыныу арқалы жеңил-лик алыу, қоллаушы ағасы болыу, т. б. Орысларға *арқа сүйеу* — тауға арқа сүйеу менен, елиңе таудан қорған салыу менен барабар перзентим. Малына *арқа сүйеп*, тойғанына секиретуғын қайсы бай, қайсы бийшараның сорлы қызын аяп қалады... (Т. Қайыпбергенов)... Қосыбайды алдындағы айбаты билип, *арқа сүйеп* жүретуғын мәмин ағасы инисиниң ишинде де бир шоқ ыза бар екенін сезип, пәсине қайтты (Қ. Султанов).

вар.: АРҚА БЕРИУ

АРҚА СҮЙЕМЕУ

АРҚА БЕРМЕУ

АРҚАСЫ (БАР) БОЛЫУ. Көтерілме, қызба, бірден ашыуланатуғын.

сиң.: АҚ ЖИНИ (БАР) БОЛЫУ

шәрт. вар.: АРҚАСЫ ҚОЗЫУ. Көтерилиу, қызыу, бірден ашыулануы. Аманлықтың атқа мингенин көре берсе, дуйым журттын *арқасы қозады* деди. *Арқасы қозса* не болыпты? (Т. Қайыпбергенов).

вар.: АРҚАСЫ КӨТЕРИЛИУ

АРҚАСЫ ҚОЗБАУ

АРҚАСЫ КӨТЕРИЛМЕУ

АРҚАСЫН ТАМҒА СҮЙЕГЕНДЕЙ БОЛЫУ. Бир жерден күш, жигер алыу, исениши болыу. Деген менен транспорт *арқасын тамға сүйегендей болып* күшин-жыйнап, хәрекет етти (О. Бекбаулов).

АР-НАМЫСТЫ АЯҚҚА БАСЫУ. Қорлау, азаплау, арына, намысына тийиу, хұждансызлық етиу, т. б. Билдирип қойса, өз урыуының *ар-намысын аяққа басып* түпиргени (Т. Қайыпбергенов).

АР-НАМЫСТЫ АЯҚҚА БАСПАУ

АРЫН АЛЫУ. Душпанынан өш алыу, оның ислеген жаманлығына қарсы жууап қайтарыу, т. б.

Алатуғын болды армын,

Аңлайсаң ба жолың тарын («Мәспатша» дәстаны).

АРЫН АЛМАУ

АРЫН АРЛАУ. Биреудің төрепин шалыу, соны қууатлау, қоллау.

АСПАНДЫ ҚАРЫС ӘКЕЛИУ. Қапылдырыу, асыра сөйлеу, бир нәрсени қапылдырыушылық, қоздырыушылық, ... *аспанды қарыс алып келип*, қылма жүрер жолымды тар.. («Мәспатша» дәстаны).

вар.: АСПАНДЫ БИР ЕЛИ ТАҚАУ. ... басына *аспан бир ели тақалғандай* болды (О. Бекбаулов).

АСПАНДЫ ЕКИ ЕЛИ ӘКЕЛИУ

АСПАНДЫ ТӨРТ ЕЛИ ӘКЕЛИУ

АСПАНДЫ ТҮСИРИУ

АСПАНДЫ ҚАРЫС ӘКЕЛМЕУ

АСПАНДЫ БИР ЕЛИ ТАҚАМАУ

АСПАНДЫ ЕКИ ЕЛИ ӘКЕЛМЕУ

АСПАНДЫ ТӨРТ ЕЛИ ӘКЕЛМЕУ

АСПАНДЫ ТҮСИРМЕУ

АСПАННЫҢ ТҮБИ ТҮСИУ. Жамғырдың нөсерлеп жауыуы, қуып жауған жамғыр. Кем-кемнен жауын күшейіп, *аспанның түби түскендей*, шелеклеп қуя бастады (Н. Дәуқараев).

АСТАҢ-КЕСТЕН БОЛЫУ. Қыйрау, набыт болыу, жоқ болыу, күшлі дауыл, жауыннан кейін барлық зат қыйрағандай болыу т. б. Бірден *аспан* гүмбезі *астан-кестен болып*, үстине түскен сыяқлы болды (К. Мәмбетов).

АСТАҢ-КЕСТЕН ҚЫЛЫУ. Байсары байдың ауылының телпек кийген еркеклерін еңиретіп, жаулық тартқан қатын-қалаштарын зарлатып, ауылдарын *астан-кестен қылып*, улы-шуу, құм-қууыт етти («Алпамыс» дәстаны).

АСТАҢ-КЕСТЕНИ ШЫҒЫУ.

уқс. вар.: АСТЫҢ-ҮСТИҢ БОЛЫУ. ...кисирапыл дауылы соғып *астын-үстин болды* («Бозуғлан» дәстаны).

АСТЫҢ-ҮСТИНИ ШЫҒЫУ

АСТЫ-ҮСТИНЕ ШЫҒЫУ

АСЫҒЫ АЛШЫ КЕЛИУ. Иси келісе беріу, бахыттылық, т. б. Бул көл кәсиби болсын, енді қыр кәсибинде де ақ отаудың *асығы алшы келе береді* (К. Султанов).

АСЫП-САСПАУ. Асықпау, албырамау, уғайымламау.

АСЫП-САСЫУ

АСЫП ТАСПАУ. Шыдамлылық, хеш нәрсени билдирмеу, қатты кетпеу, шыдамлы болыу, менменлік етпеу.

АСЫП-ТАСЫУ

АТАСЫНА ҚАЙЫР БЕРМЕУ. Бийдәулет, оңбаған, жалатай, ис қосжақпас.

АТАСЫҢ ТАНЫТЫУ. Қорқытуу, бағынышлы етиу, қорқытуу арқалы өзіннің ким екенін билдирип қойыу. Мен соның биреуінің демде-ақ *атасын танытып қойдым*. («Жеткіншек» газетасы).

АТ АЯҚ. Айбықәдем сүзеуік, тебеуік, қолға тез ұақытта үйренбейтуғын, жабайы тақылетте.

АТ АЯҚ ЕМЕС (ЛИК)

АТ КӨТЕРИУ. Атаныу, исинс, хәрекетинс, қылығына қарай екінші бір атқа иіе болыу. Әри қарыздан қутылады, әри «жарлығы атына шекем мингизди, байда аталық гамхорлық бар», деген *ат көтереди* (А. Бекимбетов).

АТҚА МИНЕР. Басшы, хәмелдар, хәмели бар адам. ...ауылдың *атқа минерлері* оған мал бақтырды (К. Султанов).

АТҚА МИНИУ. Басшы болыу, хәмел алыу. Ярым хан ағасынан

дәмегөй болып, сол жыллары Құлымбетте *атқа минди* (К. Султанов).

АТ САЛЫСЫҰ. Бир иске талпыныу, бир исти ислеуге интасы менен тырысыу.

АТ САЛЫҰ. Топылыу, дәпинип барыу, урысыу. Жүреги тасқын кеули бай. *Ат салды* майдан ишинде («Мәспатша» дәстаны).

вар.: **АТ ҚОЙЫҰ...** тулпарға тажна шегип, есабы жоқ қалмаққа, *Мәспатша атты қояды* («Мәспатша» дәстаны).

АТ ҮСТИ ҚАРАҰ. Бир иске (нәрсеге) үстиртин, немқурайды, кеуилсиз, дыққатсызлық пенен қарау.

АТ ҮСТИ ҚАРАМАҰ

АТ ШАПТЫРЫМ ЖЕР. Онша қашық болмаған жер, аралық. Нешше-нешше өркешленген асыуларды, аралары *ат шаптырым* алаңлықтарды қыпсыра келип, көз алдында сыңсыған тоғай шайқалады (Ш. Сейтов).

АТЫ—ЖОЛЫНА БУРЫШ—ПЫЯЗ. Жүдә жек көриу, жүзин көргиси келмеу, беziу, түңилиу. Келмесе *аты жолына бұрыш-пыяз*. (Т. Қайыпбергенов).

вар.: **АЛДЫ-АРТЫНА БУРЫШ-ПЫЯЗ**

АЛДЫ-АРТЫНА ТОПЫРАҚ

АТЫҒА ТЕРИС МИНГИЗИҰ. Сыртынан сайыу, жаманлау, ямаса хәр қыйлы жаман сөзлер айтып азаплау, т. б.

вар.: **ЕШЕГИНЕ ТЕРИС МИНГИЗИҰ**

АТЫН ҚАЛДЫРЫҰ. Тириде халықтың ядында мәңги сақланып қалғандай я жақсы, я жаман ис ислеу, хеш қуны жоғалмастай мийнет дөрету, атақлылық, белгилilik, т. б.

АТЫН ҚАЛДЫРМАҰ

АТЫН САТЫҰ. Биреудің атынан ис етиу, ямаса өз атын өзгертип алдаушылық пенен ис етиу, нахақлық, өтирикшилик.

АТЫН САТПАҰ

АТЫН ШЫҒАРЫҰ. Жақсы ислери менен халыққа үлги болыу, пүткіл жәмийетшилик алдында үлкен абырайға ийе болыу, даңқлы ислери менен халыққа көриниу, белгилі бир адамның бақалы ислерин есапқа алып, оның даңқының көтерилиуі, т. б.

АТЫН ШЫҒАРМАҰ

АТЫ ШЫҒЫҰ. Өзинің айрықшалығы менен ямаса жаманлығы менен хәммеге белгилі болыу, атақлы, даңқлы болыу. ... *аты шыққан* сары ала Сандал деген тулпарды сатып алып, жүз қараға жау-жарақ алды («Мәспатша» дәстаны).

АҰЗЫ АЛА БОЛЫҰ. Келисимсизлик, татыу емес, өз-ара дослығы кемис, аұыз биршиликсиз, аұзы бирикпеу, т. б. *Аұзы ала* халық хеш қим менен дос бола алмайды (Т. Қайыпбергенов).

ант.: **АҰЗЫ БИР БОЛЫҰ.** Деген менен жасларды сынау мәжилисине шекем *аұзы бир* сыяқлы болып жүрген бийлердің Маман сайланғаннан кейін тойға қарамай кеткенине хайран (Т. Қайыпбергенов).

АҰЗЫ АШЫҚ. Анқау, гөдек, ақылсызлық, ладанлық.

АУЗЫ АШЫЛЫҰ. Ҳайран қалыу, қатты таңлану. Оның шеберлигине кемпирдин *аузы ашылып* қалды. Маман оны түсинеди деп ойламаған еди, *аузы ашылып* лал болды (Т. Қайыпбергенов). Шешем орнынан түргелип отырды, менің бул күтилмаген патыратқа *аузым ашылып* қалды» (Ш. Сейтов).

АУЗЫ ҒАЖЫҰ. Сөйлемшек көп сөйлеуге үйренп кеткен.

АУЗЫ ЖАМАНЛЫҚҚА БАРМАҰ. Жаманлық қаққында, жаман нийетли сөз қаққында айтқысы келмеу. Адамлардың *аузы жаманлыққа* бармады («Жас ленинши» газетасы).

АУЗЫ ЖЫЙЫЛМАҰ. Көп күлетуғын, күлкишил, ямаса көп сөйлейтуғын сөйлемшек, быжық.

АУЗЫНА АС САЛЫҰ. Ержетіу, жұмыс ислеп табыс табыу, атана, үй-ишин асырау.

АУЗЫНА БЕК БОЛЫҰ. Орынсыз, пәтиұасыз сөйлей бермеу, салдамлы болыу, сырын айта бермеу, сөйлемеу. *Аузыңа беккем боласар*, Жумағұл, өйтпесе жаман болыуы мүмкин (Т. Қайыпбергенов).

вар.: АУЗЫНА КҮШИ ЖЕТИҰ

ұқс. вар.: ТИЛИНЕ БЕК БОЛЫҰ. Жақсы, жақсы *тилиңе беккем бол* (А. Бекимбетов).

вар.: ТИЛИНЕ КҮШИ ЖЕТИҰ

АУЗЫНА БЕК БОЛМАҰ

АУЗЫНА КҮШИ ЖЕТПЕҰ. *Аузына күши жетпеген* не демейди (А. Бекимбетов).

ТИЛИНЕ БЕК БОЛМАҰ

ТИЛИНЕ КҮШИ ЖЕТПЕҰ

АУЗЫНА КЕЛГЕНИН АЙТЫҰ. Гәптин мәнисине итибар бермей парықсыз сөйлей беретугын, пәтиұасызлық, делбелик.

вар.: АУЗЫНА КЕЛГЕНИН САНДЫРАҚЛАҰ

АУЗЫНА ҚАРАТЫҰ. 1. Өзиниң айрықша иси ямаса сөзи менен хәммесин таң қалдыруу. 2. Қорқытып бағындыруу, басқаруу, т. б. Айдостың ярым хан болып, Қоңыратты *аузына қаратып* турған жыллары Қолдаулы ауылында хәмелдар болмаған нәкен саяқ (К. Султанов).

АУЗЫНА ҚУМ ҚУЙЫҰ. Сөйлемеу, үндемеу, сөйлетпеу, үндетпеу. Байдың жекиринген дауысы хаялының *аузына қумды қуя қойды* (Ш. Сейтов). *Аузыңа қумды қуярман*. Барып тәселле айт! (К. Султанов).

АУЗЫНАН АППАҚ МАЙ АҒЫҰ. Қурғын, бай ишетугын-жейтуғыны мол, хеш нәрсеге зәрүр емеслик.

АУЗЫНАН НАНЫ ТҮС (КЕНДЕЙ) ИҰ. Анқау, мүсәпир, ғәрип.

вар.: АУЗЫНАН НАНЫН АЛДЫР (ҒАНДАЙ) ИҰ

АУЗЫНАН ТОЗ (ҒАН) ИҰ. Көп сөйлсйтуғын, пәтиұасыз, быжық.

АУЗЫНАН ТҮСКЕНДЕЙ. Өзиндей, дал өзи болыу, т. б.

Аузынан түскендей сөйлеген сөзи,

Жүзлери алмадай нәркистей көзи («Мәспатша» дәстаны).

АУЗЫНАН ТҮСПЕҰ. Жақсы я жаман көрген адамды, ямаса бир

нәрсени мұдамы айта бериў, жаманлаў ямаса мақтай бериў.
АҰЗЫНА ШӨП ӨЛШЕУ. Сынаў, сын тағыушылық. Қолында шөбиң жоқ па, *аўзыма шөп өлшеп алайын* деп киятырғанын жоқ па, әдеп қолынды көрсет,—деп бақырды (М. Дәрибаев). Қәпелимде *аўзыңа шөп өлшетип алма* (Т. Қайыпбергенов).

АҰЗЫНА ШӨП ӨЛШЕМЕУ

АҰЗЫН АШПАУ. Ҳеш сөйлемей, үндемей. Ерназар томсырайып, иллә деп *аўзын ашпады* (К. Султанов).

вар.: **ЖАҚ АШПАУ.** Лал деп *жақ ашпады* (Ө. Айжанов).

АҰЗЫН АШЫРМАУ. Сөйлетпеў, қорқытып қойыў. Дүйсенбай оны ертип шығарда; «қарақалпақтың гейпара хаяллары *аўзыңды аштырмай* сөзден утып жибереди (Т. Қайыпбергенов).

АҰЗЫН БАҒЫУ. Тыңлаў, не айтар екен деп бирейдің сөзин тыңлап отырыў. Нуреке Ержан ағаның сөзине не айтасыз,—деп Таўмурат Нурлыбайдың *аўзын бақты*. ... тезирек халық қатарына қосылып кетерсиз,—деп Аймереке *аўзын баққан* Мийригүлге қарады (М. Дәрибаев).

АҰЗЫН ЖУМЫП КЕЛИУ. Сөйлемей, сөйлемей келиў. Мен баяғыдан бери индемей *аўзымды жумып келдим*,—деди ол (Ө. Айжанов).

АҰЗЫНЫҢ СУУЫ ҚУРЫУ. Ықласы, ышқысы кетиў, шеннен тыс жақсы көриў, жақсы көргенин әрман етиў, т. б. Оның исинде, сынпыда көрип, көп жигитлердің *аўзының суы қурыған* (Ө. Айжанов).

АҰЗЫНДА ПАЛ ТАТЫУ. Жүдә мазалы бир нәрсениң дәми аўзынан кетпеў, соның дәминиң есинде қалыўы. Сол бир боян тамырдың дәми *аўзымда пал татып* қалды (Ш. Сейтов).

АҰЗЫ ТАРЫДАЙ ҚАЙНАУ. Сөйлемшек, көп сөйлейтуғын, сөйлемесе отыра алмайтуғын.

АҰЫЗ БИРИКТИРИУ. Өз-ара келисиў, биригип, келисип ис алып барыў. Тағы бирейлер Хийўа менен Қоқан ханы *аўыз бириктирген*, болмаса сонша солдат қайдан шығады деп кегирдек қызартты. (О. Бекбаўлов).

вар.: **ТИЛ БИРИКТИРИУ.** Ҳәр ұақытта иштен *тил бириктирген* жаў ел алады (К. Султанов).

АҰЫЗ БИРШИЛИК. Татыўлық, сыйласықлық. Қулласы көп әңгеме, көп сөз, елде *аўыз биршилик* еле кем екенлигин көрсетти. *Аўыз биршиликке* көз тийди (Т. Қайыпбергенов).

АҰЫЗҒА ИЛИНИУ. 1. Бир адам жөнинде халықтың жақсы ямаса жаман сөзлер айтып жүриўи, сол жөнинде сөз етиўи, мақталыныўы ямаса жаманланыўы. 2. Писийи, писип шамаласыўы, бир етниниң писийи, писип шамаласыўы, т. б. Саркопта *аўызға илинип* тәп болып жүрген Оразбай Жуманиязовты ата-анасы, ағасы, жора жолдас, құрбы-қурдастары усылайынша хошласып фронтқа жөнелткен еди («Жеткиншек» газетасы). Ақ жигит-аў, қаршадай шатыршап көге түсип, *аўызға илине* бермесең-о баўырым!.. (К. Султанов).

вар.: АҰЫЗҒА АЛЫНЫҰ

ТИЛГЕ АЛЫНЫҰ. ... ата-анасы тәрәпинен қойылған атынан да бетер жийи *ауызға алынып* кетти (И. Юсупов). Жаман нийет-лер *тилге алына* берсе, жақсы емес (Т. Қайыпбергенов). Совхозда көп ғана *тилге алынатұғын* нәрселер бар (С. Салиев). Оның исиі көргендер бәрқулла хұрмет пенен *тилге алады* («Жеткиншек» газетасы). Гүррилесийишлер гәпиниң арасында Хисор, Регар, Қөктас, Қободиен, Денау хәм Термез қусаған районлар менен ауыллардың атларын көбирек *тилге алды* (С. Айний). Хәзир гана Ерназаржан менен сизлер хәққында сөз етип аған менен апанды, сени *тилге алып* отыр едик (А. Бекиметов).

шәрт. син.: СӨЗ ЕТИҰ.

вар.: ГӘП ЕТИҰ

АҰЫЗ ТИЙИҰ. Аұқаттан ямаса наннан азырақ жеп кетиу, азырақ ауызға салыу.

АШ КӨЗЛИК. Қәнәәтсиз, қәнәәтсизлик, хеш нәрсеге тойымлығы жоқ.

АШШЫ-ДУШШЫНЫ ТАТЫҰ. Кемликти, барлықты, қыйыншылықты, жеңилликти көриу, т. б. Балам, оның менен талай табақлас болып, талай *ашшы-душшыны татқанбыз* (Т. Қайыпбергенов).

АЯҒЫН ЖАЗЫҰ. Арман- берман жүриу, гезиу, қыдырыу. Алысқа қыдыра алмағанлар ауылдың ишинде *аяқларын жазады* (У. Хәмийдов).

АЯҒЫН ҚЫЯ БАСТЫРМАҰ. Үйинен шығармау, урықсатсыз хеш жерге жибермеу, т. б.

АЯҚ АЛЫСЫ. Жүриси, ис алып барыуы, хәр қыйлы жағдайлары. Пияда көп жүрип харыған адамларға усайды, *аяқ алыслары* оғада әсте (М. Дәрибаев). Қыз өзи басқалардан өзгеше усламаса да, *аяқ алысларына* қарағанда бир жаңалықты аңлауға болар еди. (Ж. Аймурзаев).

АЯҚ-АЯҒЫНА ТИЙМЕҰ. Асығыу, асығыслық пенен қатты жүриу ямаса қатты жууырыу.

вар.: АЯҒЫ ЖЕРГЕ ТИЙМЕҰ. Жерден тикке көтериуде де билдиреди...

АЯҚҚА БАС УРЫҰ. Қорқыу, жалыныу, ғәрезли болыу. ...еки қолын көтерди, жууырысы менен Бозуғланның атының *аяғына басурды* («Бозуғлан» дәстаны).

Душпанларың аяғына бас урса,

Жау бағынып, еки қолын қаусырса (Бердақ).

АЯҚҚА БАС УРМАҰ

АЯҚҚА ЖИП ТАҒЫП ОЙНАҰ. Менсинбеу, адам есабына алмау, көзге илмеу, т. б. ...*аяғыма жип тағып ойнап* жүрген мәкқарым, қарсы шаппа алдыма.. («Мәспатша» дәстаны).

АЯҚҚА ОРАҰ БОЛЫҰ. Зыян беріу, кесирин тийгизиу, бир исти ислеуге мүмкиншилик бермеу. Сол *аяғына орау* болар деп, жүреме деген ойдаман (Т. Қайыпбергенов).

ЛЯҚҚА ОРАУ БОЛМАУ

ЛЯҚТАН ТАРТЫУ. Зыянын тийгизиў, душпанлық етиў.

ЛЯҚТАН ТАРТПАУ

ЛЯҚ ТАПЫЛДАТЫУ. Қорқытыў, абай етиў. Бирақ күн көриў ушын емес, пухараны *аяқ тапылдатып қорқытыў* ушын-ақ жынаят көдекени ядлаған болыўыңыз мүмкин. (Ш. Сейтов).

ЛЯҚ ТАПЫЛДАТПАУ

ЛЯН ЕТИУ. 1. Түсиндириў, билдириў, аңлатыў. 2. Түсине ениў, уйлағанда көриниў. Өзлерине *аян етип*, қалпелер сөзин баян етти («Бозуғлан» дәстаны).

ЛЯСЫНДА БОЛЫУ. Өзинде бар болыў, кисиден ғарезсиз, т. б.

Ә

ӘЖЕЛИ ЖЕТИУ. Өлиў, қазаланыў, жүриминиң тамам болыўы, т. б.

Әжелиң жетти сардарым («Мәспатша» дәстаны).

вар.: **ӘЖЕЛГЕ ШАТЫЛЫУ.** Қылышқа қанлар қатылды, Нешшеге *әжел шатылды* («Мәспатша» дәстаны).

ӘЖИЙЕСИ ТЫРЫСЫУ. Ашыўланыў, қырсығыў, ҳәкислениў.

Шайықтың *әжийнеси тырысып*, Маман бөктерилген атты қамшылап-қамшылап жиберди. Бұған *әжийнем тырысып*, ашыўым келеди (Т. Қайыпбергенов).

1. вар.: **ӘЖИЙЕСИ ТУТЫУ**

ӘЖИЙЕСИ ТЫРЫСПАУ

ӘЖИЙЕСИ ТУТПАУ

2. вар.: **ЖИНИ ТЫРЫСЫУ.** Сыдық молла жигиттиң *жинин тырыстырып*, кеңкидеп күлди. (Ш. Сейтов).

ЖИНИ ТУТЫУ

ЖИНИ КЕЛИУ

ЖИНИ ТЫРЫСПАУ

ЖИНИ ТУТПАУ

ЖИНИ КЕЛМЕУ

ӘКЕСИН ТАНЫТЫУ. Қорқытыў, қатты жүрегин жарыў. ...оннан кейин ол дөўдин *әкесин танытаман*,—деди («Қарақалпақ халық ертеклери»).

ӘЛЕМДИ БАСЫНА КӨТЕРИУ. Қатты шаўқымласыў, ғаўырласыў, қатты шаўқым салыў.

вар.: **АСПАНДЫ БАСЫНА КӨТЕРИУ**

ЖАЙДЫ БАСЫНА КӨТЕРИУ

ТОҒАЙДЫ БАСЫНА КӨТЕРИУ

ҮЙДИ БАСЫНА КӨТЕРИУ

ӘЛЛИ АЛЫСЫУ. Келисимшил, әлпайым, ҳеш кимди жатырқамаў, уйналасып кете бериў.

ӘЛЛИ АЛЫСПАУ, ӘМЕЛГЕ АСЫУ. Истиң (жумыстың) орын-

ӘЛЛИ АЛЫСПАУ

ӘМЕЛГЕ АСЫУ. Истиң (жумыстың) орынланыў, өндириске ениўи.

вар.: ИСКЕ АСЫҰ ӘМЕЛГЕ АСПАҰ.

ИСКЕ АСПАҰ

ӘНЖАМЫН ЖЕҰ. Таярланыў, күтиниў, алдын-ала таярлық көриў. Оны билген Ерполат қайтарып ҳеш нәрсе айтқан жоқ, тек қуўырдақты тезирек писирип жеўдиң *әнжамын жеди* (М. Дәрибаев).

вар.: ҒАМЫН ЖЕҰ. Хабар еткен тилди байлаўға урынғанша, слициниң *ғамын же*, тезирек бала туўыўдың *ғамын же* (Т. Қайыпбергенов).

ҒАМЫН ҚЫЛЫҰ.

Жаў көрсеңиз мени таслап кете бер,

Аман елге жетпекликтиң **ғамын қыл** («Мәспатша»

дәстаны).

Нәсиятым ерте бастан **ғамын қыл**,

Ғапыллықта алып жүрмесин басылды («Бозуглан» дәстаны).

ҒАМ(ЫН) ЖЕМЕҰ. Әлбетте, ол жағынан ҳеш қандай *ғам жемен* (О. Бекбаўлов).

ӘҰЕРЕ-САРСАҢ БОЛЫҰ. Не ислерин билмеў, не менен шуғыл-лаңарын билмеў.

вар.: ӘҰЕРЕ-САРСАҢҒА ТҮСИҰ. *Әўере-сарсаңға түскен* бай, тула бойың қағыстырып ыңырып орнынан турды (А. Бекимбетов).

ӘҰЕРЕ-САРСАҢЫ ШЫҒЫҰ

ӘҰЕРЕ-САРСАҢ БОЛМАҰ

ӘҰЕРЕ-САРСАҢҒА ТҮСПЕҰ

ӘҰЕРЕ-САРСАҢЫ ШЫҚПАҰ

ӘҰЕРЕ-САРСАҢ ҚЫЛЫҰ. Биреўдиң жумысын питкермей хәлек етип қоя беріў, жолынан қалдырыў, қыйландырып қойыў, босқа жүргизиў, т. б.

вар.: ӘҰЕРЕ-САРСАҢ ЕТИҰ

ӘҰЕРЕ-САРСАҢЫН ШЫҒАРЫҰ

ӘҰЕРЕ-САРСАҢ ҚЫЛМАҰ

ӘҰЕРЕ-САРСАҢ ЕТПЕҰ

ӘҰЕРЕ-САРСАҢЫН ШЫҒАРМАҰ

уқс. вар.: САРСАҢ -КЕСЕК ҚЫЛЫҰ. Бул истиң себепшилерин бүгин өлтirse керек. *Сарсаң кесек қылып*, өлтirse керек (Т. Қайыпбергенов).

САРСАҢ-КЕСЕК ЕТИҰ

САРСАҢ-КЕСЕГИН ШЫҒАРЫҰ

САРСАҢ-КЕСЕК ҚЫЛМАҰ

САРСАҢ-КЕСЕК ЕТПЕҰ

САРСАҢ-КЕСЕГИН ШЫҒАРМАҰ

ӘҰЛИЙЕГЕ КЕСЕК АТЫҰ. Ең жаман ис етиў, үлкен қылмыс ислеў, үлкен гүнаға жол қойыў. Жоқ, ханлық ата-бабасынан мий-рас адамға қарсы сөйлеў—*әўлийеге кесек атыў*. Қарағым, еркекке

қарсы турыу — *әйліһеге кесек атқан менен барабар* (Т. Қайыпбергенов).

ӘХМІШЕТ БЕРИУ. Қызықсыныу, итибар етиу, дыққат етиу, бир иске қызықсыныу.

ӘХМІШЕТ БЕРМЕУ

вар.: **ДЫҚҚАТ БЕРИУ**

ДЫҚҚАТ ЕТИУ

ДЫҚҚАТ БЕРМЕУ

ДЫҚҚАТ ЕТІШЕУ.

Б

БАБЫН ТАБИУ. Унау, жағыныу, ойлағанындай болыу. Қалийла гарры-кемпирдің *бабын тапты* (К. Султанов).

БАДАБАТ УРЫУ. Абай етиу, қорқытажақ болыу.

вар.: **БАДАБАТ САЛЫУ**

БАЛЫҚ СУУҒА КИРГЕНДЕЙ БОЛЫУ. Уйпаласып кетиу, хеш сыр жасырыспай бары-жоқ айтысыу, т. б.

БАРМАҒЫН ТИСЛЕУ. Өкиниу, қыйланыу. Петербургта көргендерин, орыс елинің ең алдағы мәдениетін, кийген кийимдерин, жүрис-турысларын, оқ-жарақ ислейтуғын устаханаларын еслеп *бармағын тиследі*. Ханның ерк бергенине, ойсыз қууанып Есенгелдиге исенгенине *бармағын тислеп* тек өзін айыппап киятыр (Т. Қайыпбергенов).

Қайда қалғаныңды билмей,

Тислеулі кетти бармағым («Мәспатша» дәстаны).

БАРЫМЫНА БАРЫУ. Көниу, айтқанының бәрине шыдай беріу, не айтқанының бәрін ислеу. Енді ол жигиттің барлық *барымына барыуға* қайыл (Ш. Сейтов).

БАРЫШАН ЖОҒЫ БОЛЫУ. Қәдірсіз, керексіз. мусаллат, бийзар етиушілік, зыяннан басқа ислеушілік.

БАС АЙЛАНДЫРЫУ. Ойланыу, ақыл жууыртыу.

БАС АЛЫУ. Өлтириу, бир адамның басын кесип алыу.

БАС-АЯҒЫ КӘН БОЛЫУ. Парқы болыу, парқы, айырмасы көп болыу. Адамның *бас-аяғы кән*. Қәне жүре бер (Ө. Айжанов).

БАС БОЛЫУ. Басшы болыу, басшылық етиу, басқарыу.

Ойлансаңыз бир баламсаң Мәспатша,

Биле-билсең бизлерге сиз **бас болдың**,

Барлығына **бас болған**,

Алаңғасар палғанман.

Әбдикәрім **бас болып**,

Елатына жол тартты («Мәспатша» дәстаны).

БАС (ЫШЫҢ) ҒАМЫН ЕТИУ. Таярланыу, күтиниу, бир қәуипли истен қутылыу үшін таярлық көриу.

**Бас ғамыды етинлер,
Мен-менсиген батырлар («Мәспатша» дәстаны).**

вар.: **БАСЫНЫҢ ҒАМЫН ЖЕУ**

БАС ИЙИУ. Ғәрезли болыу, бағыныушылық, жағыныушылық. Олар бай, моллаға, барлық хукимлерге қол қаўсырып, қуллық стип, *бас ийиуден* бас тартты (А. Бекимбетов). Алла рәхмети жаўсын, әзийзим, деп шайық Гладышевқа *бас ийди*. Шайық ханға келисим белгисин берип бас ийзеди. Олар бийлерге миннетдаршылық билдирип *бас ийиу* менен қабыл алды (Т. Қайыпбергенев). ... көринис берип халайыққа алдында *басымды ийейин...* Ғасыл паршалар кийгизди, усының тәртиби менен болың,—деп қонизлерди *бас ийгизди* («Бозуғлан» дәстаны).

БАС ИЙМЕУ

БАС КӨТЕРИУ. 1. Наразылық, қарсылық, наразы болыу. 2. Басшы, белгили, атақлы. Бухара бетлерде баспашыларда *бас көтерген* көринеди (Н. Дәўқараев). Усы аўылдың *бас көтерген* жигитлеринин бири хәм абырайлы батрачком —ғой (Т. Қайыпбергенев).

БАС КӨТЕРМЕУ

БАСҚА ТҮСИУ. 1. Қыйланыу, азап-ақырет көриу, аўыр қыйыншылықларды бастан кешириу. 2. Өзиниң үй-ишине ямаса жақынларының үйине өлим түсиу, т. б.

вар.: **БАСЫНА ИС ТҮСИУ.**

уқс вар.: **БАСЫНА КҮН ТУУЫУ.**

БАСЫНА ЗИМИСТАН ТУУЫУ (ТҮСИУ)

БАСЫНА ЗИМИСТАН ҚУРЫЛЫУ. Қырқының *басына ис түсип* тум-тусына қашты («Бозуғлан» дәстаны). Алды күндиз болғанлықтан түни менен өз *басына түскен* апаттан қалай болмасын қутылыуды мақсет стти. («Жас ленинши» газетасы).

Бир белгили жер таппай
Көп сүрген басына түсти.
Басына күнлер туўады,
Қыя майдан далада,
Ала тайды қуўады.

Мына сөзди еситип қәлпелердиң *басына күн туўады* («Бозуғлан» дәстаны). ... «ким биледи, бәлким, усы ғаррының *басына туўған күн* бизге де туўып жүре ме?» деген ой басыма келгенде өзимнен-өзим енттиккендей болдым (Ш. Сейтов).

Көкирегинде әрмань,
Басына күнлер туўады,
Басына күнлер туўады,
Көзиниң жасын булады («Мәспатша» дәстаны).

Тилимди алсаң ертеректен қашыңлар,
Басына туўмастан бурып зимистан.

Қурма басыма зимистан.
Аманатдур тенде бул жан («Бозуғлан» дәстаны).

БАСҚА ТҮСПЕУ

БАСЫНА ИС ТҮСПЕУ

БАСЫНА ТҮСПЕУ

БАСЫНА КҮН ТУУМАУ

БАСЫНА ЗИМИСТАН ТУУМАУ

БАСЫНА ЗИМИСТАН ҚУРЫЛМАУ

БАС (ЫН) ҚАТЫРЫУ. Көп ойланыу, бир нәрсе жөнінде ойланып қыйланыу, ямаса екінші биреудің жағымсыз сөзлер айтып тынышын алыу. Тапсырмасын орынлайтуғынлығы тууралы достына үеде бериуін ойлап *бас қатырды* (О. Бекбаулов).

вар.: БАСЫН АЙЛАНДЫРМАУ

БАС (ЫН) ҚАТЫРМАУ. Ол тууралы *бас қатырмау* мүмкин (О. Бекбаулов).

вар.: БАС (ЫН) АЙЛАНДЫРМАУ.

БАС (ЫН) ҚАТЫРМАУ. Ол тууралы *бас қатырмау* мүмкин (О. Бекбаулов).

БАСЫН АҰЫРТПАУ

БАСҚЫ ТАУЫУ. Жеңиліске ушырау, жеңилиу, талабы келіспеу, бахытсызлыққа ушырау. Мәспатша *басқы тапты*. Қалмақлар қамап алды («Мәспатша» дәстаны). Ол өзіннен-өзі *басқы тағын* жүргени үшін Аманлық пенен Аллаяр кеуілге алғанларын айта алмай қалды (Т. Қайыпбергенев).

БАС САЛЫУ. Топылыу, бірден топылыу, басып кириу, зорлық етиу. Хәзир ол хабар берсе, барлық фашист гаулап келип мени *бас салады* деп ойлады («Жеткиншек» газетасы). ...алдына не гезлесе *бас салып* тутып киятыр,—дейди («Бозуғлан» дәстаны).

БАС САЛМАУ

БАС (ЫН) СУҚПАУ. Келмеу, кирмеу, бармау, қатнаспау. Серимбет *бас суқнай* кетти (Ө. Айжанов). Енди *басын суқнайтуғын* болды. (К. Султанов).

БАС (ЫН) СУҒЫУ

БАС ТАРТПАУ. Қайылшылық бериу, іслеу, мойынлау, қабыллау. Оның тағы бир минези қандай жұмыс болса да *бас тартпайды* (А. Бегимов). Жұмыстағы ушырасқан қыйыншылықтан *бас тартпайды* («Жеткиншек» газетасы).

БАС ТАРТЫУ. Батыр сол жерде жазығы жоқ бир жат елге дүнья мал ушын шабыуыл жасап, тынышын алып бүлгіншілік жасаудан *бас тартады* («Думан қала ертегі»). «Құлжановқа усының өзи-ақ жеткиликли болған шығар» деп ойлаған колхозшылар, сөйлеуден *бас тартты* (Ж. Сейтназаров).

БАСЫ БАЙЛЫ БОЛЫҰ. Ерксизлик, ерки биреўге берилген, биреўдиң урықсатысыз ис ете алмаў, бағынышлы болыў. Сол заматта өзиниң *Энгельгардта басы байлы болған* күнлери де оның есине түсти (О. Бекбаўлов).

БАСЫ БИРИГИҰ. Жәмленіу, бир жерге жыйылыу.

вар.: **БАСЫ ҚОСЫЛЫҰ**

БАСЫ БИРИКПЕҰ

БАСЫ ҚОСЫЛМАҰ

БАСЫ БОС БОЛЫҰ. Ери болмаў, ерксиз, ямаса жүрген адамы болмаў.

БАСЫ ҒАУЛАҰ. Шаршау, көп жұмыс ислеуден кейин басы шаршау, аўырыу) т. б.

вар.: **МИЙИ ҒАУЛАҰ.**

БАСЫ-ҚАСЫНДА БОЛМАҰ. Хабарсызлық, бир ис жөнинде хабары болмаў, ол туўралы ҳеш нәрсе билмеў.

вар.: **БАСЫНДА БОЛМАҰ**

уқс. вар.: **ИШИНДЕ БОЛМАҰ**

БАСЫ-ҚАСЫНДА БОЛЫҰ

БАСЫНДА БОЛЫҰ

ИШИНДЕ БОЛЫҰ

БАСЫ МЕҢ-ЗЕҢ БОЛЫҰ. Басы аўырыу, мийи айланыу. Оянып уйқым қанды-ау деп қыялына келтирген менен *басы мең-зең болғанын* қоймады (Т. Қайыпбергенов).

вар.: **БАСЫ ЗЕҢИҰ**

уқс. вар.: **МИЙИ ЗЕҢИҰ**

БАСЫ МЕҢ-ЗЕҢ БОЛМАҰ

БАСЫ ЗЕҢБЕҰ

МИЙИ ЗЕҢБЕҰ

БАСЫНА БАХЫТ ҚОНЫҰ. Бахытлы болыу, иси оңалыу, талабы келісиу, исинде табыс болыу, қыйыншылықтан қутылыу. Ғо баба, он жети жасымда атамның тағы маған қалып еди, *басыма бахыт қонды*. Патша деген ат көтердим («Мәспатша» дәстаны).

вар.: **БАСЫНА БАХЫТ ҚУСЫ ҚОНЫҰ.**

БАСЫНА ҚУС ҚОНЫҰ

БАСЫНА ЖЕТИҰ. Өлтириу, жоқ етиу, әжелге гирипдар етиу, өз-өзин өлимге әкеліу.

Нешшелердиң **басына жетти.**

Ғеш бир әдил болған емсе (Бсрдақ).

уқс. вар.: **БАСЫН ЖУТЫҰ**

БАСЫНА ЖЕТПЕҰ

БАСЫН ЖУТПАҰ

БАСЫНА ИС ТҮСИҰ. Жаман иске жолығыу, бахытсызлыққа ушырау.

БАСЫН АЛЫП КЕТИУ. Үйин ямаса елин таслап басқа жаққа ямаса журтқа кетиу, үйинен, елинен безип кетиу, шығынуу. Бала уса қызды алып бермесе, *басымды алып кетемен* дейди («Қарақалмақ халық ертеклери»).

БАСЫН АЛЫП ҚАШЫУ. Сақланыу, бир қәуипли истен өзін сақитлау, оннан бас тартыу, т. б.

БАСЫН АЛЫП ҚАШПАУ

БАСЫН АЛЫУ. Өлтириу, жоқ етиу.

БАСЫНАН ӨТИУ. Өзиниң көргенлери, көрип билгенлери, қыйыншылықларды көриу, жақсылық хәм жаманлықларды көриу. Одағай шыққан адамның талайын көрдим,—деп *басынан өткен*, көзи көрген исти айтып, өзін тарийх гүўасы етип бир қойды (Ө. Айжанов).

БАСЫНДА ЕРКИ БОЛМАУ. Ғәрезлилик, еркисизлик, биреуғе батыншылы болыу, ...биз сизге пухарамыз, *басында ерки жоқ*, бахты қарамыз («Мәспатша» дәстаны).

уқс. вар.: **БАСЫ БАЙЛЫ БОЛЫУ.**

БАСЫН ҚАСЫУ. Ойланыу, не ислерин билмеу, ойлағаны кеуилдегидей болмау.

вар.: **ЖЕЛКЕСИН ҚАСЫУ**

БАСЫНАН ДӘУРАНЫ ТАЙЫУ. Бахытсызлыққа ушырау, бурынғы жақсы халынан айрылып қалыу, кәмбағалласыу.

Ултанында ат шабысып қағысты,

Басыңнан дәўраның тайды Көк өзек (Өте ш).

БАСЫН ТӨМЕН АЛЫУ. Қысыныу, уялыу, тартыныу, ойланыу, өзін қолайсыз халда сезиу. Жигиттиң ойнақшыған көзлери дәмде-дәл келип қалған пайытта бирден *басын төмен алды* (Т. Қайыпбергенов).

БАСЫН ШАЙҚАУ. Бийкарлау, жақтырмау, унамсыз жууап беріу, унатпау, таңланыу, қорқыу, т. б. Соған қарап «бул қапылғыр тағы соғилатуғын болды-ау, шырақларымыз аман қууыса қойса болар еди!»—деп сақалын сыйпап, *басларын шайқасады* ғаррылар (Ш. Сейтов). Палұан кеше атыз десе төрт аяқлап қашып жүрген хаялдың сөзине аң-таң болып, *басын шайқай* берди (Ө. Айжанов). Хатты тығып қойған жеримнен әкелип көрсеткенде қайта-қайта *басын шайқай* берди (Ш. Сейтов). Тыңлаушылар бири-бириниң еститүине кесент келтирип алмау ушын өзлеринше «паҳ-паҳ!» деди, *басын шайқасты* (Т. Қайыпбергенов).

БАСЫН ШАЙҚАМАУ

БАСЫНЫҢ АУҒАН ЖАҒЫНА КЕТИУ. Өз еркинше кетиу, дус келген жаққа кетиу, қайсы жақ дус келсе, сол жаққа кетиу, әйтсеуір мақсетсиз жүриу, ерклилик. Сәлимжан барлық затынан айрылып қалғанынан кейин елге барыуға бети шыдамай, *басының ағған жағына* қарай кете береди. Буннан кейин Абат батыр *басы-*

ның айған жағына қарай кете береді («Қарақалпақ халық ертек-
лери»).

БАСЫ ПИСПЕУ. Келиспей урыса беріу, оңыспаушылық.

БАСЫ ПИСИУ

БАТЫЛ БОЛЫУ. Өшип жоқ болыу, белгисіз болып қалыу, гөне-
ріу. Билип қойың, бул қарақалпақтың әййемги ата-бабаларында
болың, сон *батыл болған* усыл (Т. Қайыпбергенов).

БАТЫЛЫ БАРМАУ. Айта алмау, жүрекспбеу, үндемеу, ойын
ашық айтыуға тартынуу. Бирақ байына тис жарып айтыуға *ба-
тылы бармады*. (Ш. Сейтов).

вар.: **БАТЫНА АЛМАУ.** Ол уақытлары хийуалылар қарақалпақ-
ларға хэзиргедей *батына алмас* еди (О. Бекбаулов).

БАТЫЛЫ БАРЫУ. Ағамнан әлле бир нәрселерди сорағысы келсе
де, *батылы барып* тили гүрмелмей отырғандай сезиледи (Ш. Сей-
тов).

БАУЫР БАСЫУ. Үйрениу, үйренсип кетиу, жүдө татыуласыу.
Демнің арасында *бауыр басып* қалғанлықтан ба, усы «қонақ»
деген сөзди еситкенде оның қай уақ, бируақ бизиң үйден кетету-
ғынын еслеп, жаным ашыр еди (Ш. Сейтов).

БАУЫР БАСПАУ

БАУЫРЫНА БАСЫУ. 1. Ғамхорлық етиу, жәрдемлесіу; 2. Сүт-
хорлық, хэмме нәрсени өзим алсам деу, кисиге зат бермеу.

вар. **БАУЫРЫНА ТАРТЫУ.** Оның усы минезин билип дүзетейин
деди ме, ямаса әкесин көрп қалғанлықтан қайырхомлық етейин
деди ме, қуяласы соңғы еки-үш айдың ишинде Дүйсенбай оны өз
бауырына тартты (Т. Қайыпбергенов).

БАУЫРЫНА БАСПАУ

БАУЫРЫНА ТАРТПАУ

БАУЫРЫН ТИЛИУ. Қатты қыйландырыу, азапланыу. Бул Гит-
лер деген нәлет жауғыр кимнің *бауырын тилген жоқ* дейсең
(Ө. Айжанов).

вар.: **ЖҮРЕК-БАУЫРЫН ТИЛИУ**

ЖҮРЕК-БАУЫРЫН ЖАҒЫУ

ЖҮРЕК-БАУЫРЫН ЖАНДЫРЫУ

БАУЫРЫН ТИЛМЕУ

ЖҮРЕК-БАУЫРЫН ТИЛМЕУ

ЖҮРЕК-БАУЫРЫН ЖАҚПАУ

ЖҮРЕК-БАУЫРЫН ЖАНДЫРМАУ

БАХТЫ АШЫЛЫУ Тилегиниң орынланыуы исиниң келисиуи.
жумысының табыслы болыуы.

Қызлар айырмайман хэмменсиз бирдей,

Бахты ашылмай, тилегим сол қызлардың (Өтегеш).

вар.: **БАХТЫ БОЛЫУ.** Мен де усы үйге келерде сөйлеп келип
едим, мине бир жағында барсызлар ғой. Қисиниң эзелден *бахыты
болсын*. Маңлайға жазылғанына бара береді екен (Т. Қайыпбер-
генов).

БАХТЫ АШЫЛМАУ

БАХТЫ БОЛМАУ

БАХТЫ БАҒЛАНЫУ. Айшагүлдің ағасы бұл сөзлерді мақұл тауып, қызының *бахтын байламаса*, мен ырзаман (А. Беқимбетов).

Жас басыңнан қайыр сорап,
Не себеп байланды бағың («Мәспатша» дәстаны).

БАХТЫ ҚАРА БОЛЫУ. Бахытсызлық, иси келіспеу, ең жаман иелерге жолыға беруі.

Бахты қара Әнжим келди кейиннен,
Қайдаа болсаң мундаман деп саза бер («Шәрыяр» дәстаны).

БӘДЕР КЕТИУ. Қатты қашып кетіу, қайтып изине айланбау, бір кеткеннен қайтып келмеу. Инилерін тауып алып, бұл дегеректе турмайық деп қашып алып *бәдер кетеди* («Қарақалпақ халық ертеклери»).

БӘЛЕГЕ ҚАЛЫУ. Қыйланыу, бір исти қыйыншылығына қарамастан дауам еттирив, ямаса қыйыншылықтан қутыла алмау.

БӘЛЕ ТАБЫУ. Бир жаман иске жолығу, бахытсызлыққа ушырау. Меңиң жүрегім лүпилдеп кетти. «Тағы *бәле тапты!*» Хәмме тағы аузына үнилди (Ш. Сейтов).

вар.: **БӘЛЕГЕ ШАТЫЛЫУ.**

БӘНТ БОЛЫУ. Бир ис пенен шуғылланыушылық, ұақты болмау, бос болмаушылық.

БӘНТ БОЛМАУ

БӘНТИН БАСЫУ. Кемис жерин толтырыу, жүйин билдирмей кетіу.

БӘРИН АЙТТА БИРИН АЙТЫУ. Көп сөйлемей ең тийкарғысын айтыу, тоқ етерин айтыу. *Бәрин айтта бирин айт*, өлеси гаррыны айтсаңшы,—деди (Ө. Айжанов).

БЕК БОЛЫУ. Жоғалтау, өз затын басқаға бермеу, затына ийе болыу.

БЕК БОЛМАУ

БЕКЛИГИН БУЗБАУ. Өзгермеу, бир турысынан өзгермеу, қәддин сақлау. Қанлы-қылыш *беклигин бузбады*. Бирақ удайы ат үстинде жүрив үйренип қалғанлықтан тар төлеге де сыймады (Ш. Сейтов).

вар.: **БЕКЛИГИНЕН ТАЙМАУ**

уқс. вар.: **СЫНЫН БУЗБАУ**

БЕКЛИГИН БУЗЫУ

БЕКЛИГИНЕН ТАЙЫУ.

СЫНЫН БУЗЫУ

БЕЛ БАҒЛАУ. Қирисиу, ыңғайласыу, қыйын (жууанкершиликли) исти ислеуге тәуекеллик етиу, соны атқарыуға қирисиу, келисим беруі. Тап усадай ислеуге *бел байлап*, патшаның шешип қойған кибимлерин қолына алып, бир нәрсеге түйди («Қарақалпақ халық ертеклери»). Қашқып ақырғы күши сарқылғанша жүрив қалыуға

бел байлады (Ш. Сейтов). ... тәүекелге *бел байлап*, жанлы жанға билдирмей ярым ақшамда Бабаханнан қашып, еки жетим тәүекел жолға түсти («Бозуглан» дәстаны). Сезгенин бажырайтып бетине айтыўға *бел байлады*. Әри айтып, бери айтып түсиндирип көндире алмаған соң, бир тәүекелге *бел байлады*. (Ө. Айжанов).

вар.: БЕЛ(ИН) БУУЫУ

БЕЛИН БЕККЕМ БУУЫУ

БЕНДЕ БОЛЫУ. Еркинен айырып бағындырыў, қуллыққа айналдырыў. ... малы бахтын талақ етип, бир нешелер *бенде болған* («Бозуглан» дәстаны).

Бенден болайын мен олла,
Шыбын жаным қалдыр саўға.

БЕРЕКЕТИ ҚАШЫУ. Турмысы, қал-жағдайы төменлеў, аўызбиршилиги болмаў. Еркексіз үйдің бул жыллары азлап *берекети* де қашқан екен. Қаял аўырса, *берекети* усылай *қашады* деп ойлайды (Ө. Айжанов).

БЕРЕКЕТИ ҚАШПАУ

БЕС БЕТЕР БОЛЫУ. Иси, аўхалы жүдә төменлеў, жаманласыў, бұрынғыдан да жаман болыў. Сол ақшам байдың түсине мархум бұрынғыдан *бес бетер* әбеший болып енди (Ш. Сейтов).

БЕС ЕНЕДЕН БЕЛГИЛИ БОЛЫУ. Жүдә анық, түсиникли, белгили. Бул нәрсе Сыдыққа *бес енеден белли* (Ш. Сейтов).

БЕС КҮНЛИК БОЛЫУ. Уақытша, ўақытшалық. «Ер азамат ғой!»—деди ишинен. «—*бес күнлик*» болса, бүйтпес еди. (К. Султанов).

БЕС САУСАҚТАЙ. Тендей, кемиссиз, ҳәммеси бирдей, анық, белгили.

вар. БЕС БАРМАҚТАЙ

БЕТ АЛЫУ. Белгили бир бағдарға қарай жүриў, бир жаққа бағдар алыў. Үлкен шуқырда атаўлап қалған балық айдыңға шығыў ушын теңизге *бет алған* (К. Султанов). ... жапты әдеўир жерге шекем жағалап келип «үәдели» жерге қарай *бет алды* (И. Юсупов).

... бир үлкен сыйыр Айсәнемге қарай *бет алды* (Ж. Сейитназаров). ... енди Чимбайға қарап жүриўге *бет алды* (А. Бегимов).

... таң нуры сәўленип күн шығыўға *бет алды* (М. Дәрибаев). Атларына минип аўылға *бет алғанда* ғана олар азықшы ғаррын еследи (Т. Қайыпбергенов).

БЕТ-АУЗЫ БҮРИСИУ. Ашыўшақ, қызғаншақ, урысқақ, минези тар, ҳеш нәрсени жақтырмайтуғын.

шәрт. вар.: БЕТ-АУЗЫ БИР ҚЫСЫМ БОЛЫУ

БЕТ-ӘПШЕРИ ҚАШЫУ. Денсаўлығы жақсы болмаў, ямаса ўақты хош болмаў, қапа болыў.

вар. ӘПШЕРИ ҚАШЫУ.

БЕТ БАҚТЫРМАУ. Ҳеш кимди өзине қаратпаў, сөйлетпеў, аўыз-

лылық, бийхаялық. ... өлгенше балларымды бағып отырайын», — деп қатын үстине тйй дегенде *бет бақтырмады* (М. Дәрибаев).

вар.: БЕТИНЕ ҚАРАТПАУ

БЕТ БУРМАУ. Қарамау, менсинбеу, санаспау.

БЕТ БУРЫУ. Шайық Маманның көз қарасынан бир нәрсе уққан-дай ханға *бет бурды* (Т. Қайыпбергенев). Аяқларды бир тең басып, хәмме көкірек көтеріп, командирге *бет бурады* («Жеткіншек» газетасы). Мен орнымнан турып ылашығыма *бет бурсам*, ылашықтан бир жолбарыс шығып киятыр (Ө. Шамуратов).

БЕТ-ЖҮЗИНЕ ҚАРАМАУ. Қайтпау, тайсалмау, тикке бетке айтыу, соқлық.

БЕТ-ПЕРДЕСИН ЖЫРТЫУ. Уялмау, тартынбай әшкара қылыу, аямау.

БЕТИ АШЫЛЫУ. Уятсызлық, уялмаушылық, тартынбаушылық.

БЕТИ АШЫЛМАУ. Келиншек болып түскенге де көп уақыт болып қалды. Еле *бети ашылмаған* (Т. Қайыпбергенев).

БЕТИ БЕРМАН ҚАРАУ. Босасыу, пәти қайтып мәмлеге келиу, ямаса қатты ауырыудан тауыр бола баслау. Елдің *бети берман қарады* деген сөзлерден хабар келсе, мүмкин Ырысқұл ағаны ертіп барарман (К. Султанов). Төребайдың қуп-қуу жүзinen шығып *бети берман қараған* ақшамда буның да жүзине қан жууырды (Т. Қайыпбергенев). Тек халықтың *бетин* бир *берман қаратып* алса болды (Ш. Сейтов).

БЕТИ БЕРМАН ҚАРАМАУ

БЕТИ БОЗАРЫУ. Ашыұланыу, қатты ашыудан түри өзгеріу.

шөрт. вар.: БЕТИНИҢ ҚАНЫ ҚАШЫУ.

2. вар.: БЕТИНИҢ ҚАНЫ ШЫҒЫУ.

БЕТИ БЫЛШ ЕТПЕУ. Уялмау, қысынбау, уятсызлық, арсызлық. Мен сол ушын келдим!—деди Қәдирбай *бети былш етпей* бозарып (А. Бекимбетов).

шөрт. вар.: БЕТИ ҚАЛЫҢ

БЕТИ ҚАЙТЫУ. Әззилеу, кейинне шегиниу, жениле баслау. Өзиг билесең, жаудың *бети қайтты* (К. Султанов).

БЕТИ ШЫДАМАУ. Уялыу, қысыныу. Өзим барыуға *бетим шыдамады* (Т. Қайыпбергенев).

БЕТИН ЖЕЛ ҚАҚПАУ. Хеш кимнен ауыр сөз еситпеу.

БЕТИНЕ АЙТЫУ. Жасырмастан тууры өзине айтыу, тикке айтыу. Кемшилигин *бетине айтып* кейип қойсаң, ертеңине айыбынды айтып әшкара қылады (Т. Қайыпбергенев).

БЕТ(КЕ)ИНЕ БАСЫУ. Адамның өткендеги кемшилигин қайталап айға беріу. «Қалаға» деп баяғы Жәмийланы ізлеп, Жумагүл менен Палұанның кеткенін *бетине* усы жола бир *басты* (Ө. Айжанов).

БЕТ(КЕ)ИНЕ БАСПАУ

БЕТИНЕ ШИРКЕУ БОЛЫУ. Ар-намысын келтириу, қысындырып жүриу, қалайсыз жағдайларға салыу.

БЕТИНЕ ШИРКЕУ БОЛМАУ

БЕТИНЕН АЛЫУ. Қарсы дау урып урыса беріу. Бір нәрсенің жөниі айтсаң да урыса беріу. Жумагүл сезді, бірақ бетинен алмады. Көп ортасында бетинен ала түсіудің есабын таппай, жерге үңиле берді (Ө. Айжанов). *Бетинен алғанды* душпан биліп жағаласа жүріуді, «кемисін тауып өш алсам»—деп көз астынан сығалап турыуды мәртебе билер еди, бийшара (К. Султанов). Саған сөзді ким қойған!—деп Аймерекенің бетинен ала кетті (М. Дәрибаев). Елдің бәрі Турымбет хаялы урған екен, ол бетинен алыпты, енесіне қарсы сөйлейтуғын болыпты десіп жүр. Әй жаман, шаппаттай қатынға бетіңнен алдырып қазықтай қақайып не қылып тұрсаң! (Т. Қайыпбергенов).

БЕТ(ТЕН)ИНЕН АЛМАУ

БЕТИНЕН ҚАНЫ ТАМЫУ. Бети қып-қызыл болып турыу. Жаслық, сулыұлық. Жас, сулыу, шырайлы болып көриніу. Хәсем киінген, бетинен қаны тамып тұрған саудагер адамлардың ишибауырына кирип, заттарын мақтап тұр. (О. Бекбаулов).

БЕТИНИЦ САРЫСЫН БЕС ЕЛИ ТӨГИУ. Қатты қысыныу, уялыу.

БЕТЛЕЙ АЛМАУ. Кириуге, алға жүриуге ямаса бір исти ислеуге жүрексінебеу, тартыныу, үркіну, қорқыу. Қабақтан үркіп, бетлей алмай тұрған атқа; «Тур-рі!» деген дауыс еситилді. (К. Султанов). **БИЙТИН СЫҒЫП ҚАНЫН ЖАЛАУ.** Сықмар, ишип-жемейтуғын, кисиге зат бермейтуғын.

вар.: **БИЙТИНИЦ ҚАНЫН ЖАЛАУ.**

БИЛГЕНИ ИШИНДЕ БОЛЫУ. Өз ойын, сырын хеш кимге айтпау, сырласпау.

вар.: **НЕ БИЛГЕНИ ИШИНДЕ БОЛЫУ.**

БИР АЯҒЫ ГӨРДЕ, БИР АЯҒЫ ЖЕРДЕ БОЛЫУ. Қартайыу, ғаррылық басыу. Енді барлық зил, бір аяғы гөрде, бір аяғы жерде тұрған усы ғаррының сексен жылдың сегбирин тартқан еңсесіне миниу керек (Ш. Сейтов).

БИР-БИР БАЯН ЕТИУ. Биримлеп, нақма-нақ айтып беріу. Нурқызарын болған ислердің хәммесін бір-бір баян етип береді («Қарақалпақ халық ертеклери»).

БИР БҮЙІРЛЕУ. Айтқанды қылмау, айтқанға көнбеу, туұры жүрмеу. Келешекте бір бүйірлеп кетпеуі ушын хәр урыудың атынан да ант жазасыз (Т. Қайыпбергенов).

БИР ГЕЛЛЕ КӨРИУ. Өзінің күші жетиу—жетпеуі гүман болса да бір иске ямаса биреуге тәуекел етиу. Соның менен күш сынасыу.

БИР ДЕГЕН(НЕН) ДЕ. Тез, бирден.

вар.: **ЯР ДЕГЕН(НЕН) ДЕ**

ЯР ДЕУДЕН

уқс. вар.: **БИР ЗАМАТТА.** Ол өзінің құдиретлі күшіне, сымбатына қарамастан бір заматтың ишінде әбден шаршап болдырып қалды (А. Бекимбетов).

БИРЕУ АРҚАУ, БИРЕУ ЕРИС БОЛЫУ. Бир-биреўге жәрдемлесіу, көмектесіу, татыу турыу, аўыз биршиликли болыу.

БИР ЖАСАН ҚАЛЫУ. Ойлаған нәрсеси орынланып, жүдә қуғану, шад болыу, масайрау.

БИР ЖЕЦНЕН ҚОЛ, БИР ЖАҒАДАН БАС ШЫҒАРЫУ. Бирликти болыу, аўыз биршиликли болыу, дос болыу, бирликти сақлау.

БИР КӨЗДЕ КӨРИУ.

Хәммени тең, бирдей көриу.

Бәршени бир көзде көрген,

Жети ықлымға хан болған.

Хан Даралда ол өтти («Шәрьяр» дастаны).

БИР КӨЙЛЕК БУРЫН ТОЗДЫР (ҒАН)ЫУ. Жасы үлкен. Өзинен үлкен адам. Бирақ мениң қой бағыуда мийнетим бар ғой, бул оны да есапқа алмайды, *бир көйлек бурын тоздырғанның* сөзинше қулақ аспайды (Ө. Хожаниязов).

БИР КҮНШЕ БОЛМАУ. Тез умытылыу. Өткендеги көрген азап-ақырети, рәхәти тез умытылып кетиу, дым болмағандай болыу.

Өткениң бе дүльяданин,

Бир күнше болмай өмирим? (Бердақ).

БИР ҚАСЫҚ ҚАНЫ ҚАЛҒАНША. Өлгенинше, жаны шыққанға дейини. Мен бул азап-ақыретли күнлеримизге шек қойылыуы жолында, азатлыққа шығыу жолында *бир қасық қаным қалғанша* гүресмен («Жас ленинши» газетасы).

БИР ҚУЛАҚТАН ҚЫРИП, ЕКИНШИ ҚУЛАҚТАН ШЫҒЫУ. Аңғарылық, умытшақлық, айтылғанды ямаса еситкенди есинде тутпау.

БИР ҚЫЛДАН БАЙЛАНЫУ. Хеш жаққа өзинше шыға алмау, бәлг болыу, биреўге ғәрезсизлик, биреўдин урықсатысыз хеш қайда шықпау, өзинше не ете алмау.

БИР ҚЫСЫМ БОЛЫУ. Қысыныу, уялыу, ямаса қорқыу, қыйлашыу. Қыз да усыни сезип *бир қысым болып* жарға тығылды (К. Султанов). Алдында жыланнан қорыққан палапандай *бир қысым болып* отырған ҳаялға хәр уақ қанталасқан көзин аударып таслайды (К. Султанов).

БИР ОҚ ПЕНЕН ЕКИ ҚОЯН АТЫУ. Бир заттан еки пайда көриу, еки жұмысты бирден питкериу (ислеу). *Бир оқ пенен еки қоянды атқаныңды* көрмейсең бе?... (И. Юсупов).

сип. нар. **БИР СЫЙЫРДАН ЕКИ ТЕРИ АЛЫУ.** Олар өзлери қандай адамдар, *бир сыйырдан еки тери алажақ па!*—деди де есинке қарап умытылды (Х. Сейтов).

БИР ПУЛ БОЛЫУ. Иске аспау, орынланбау, босқа кетиу, күйип кетиу, дәртке аспау. Бирақ қуғанышы *бир пул болды* (Ө. Айжанов). Өш сөйтти жүргенде ойыңды айтсаң «әкесине басы айлан-

байды, дәрті ойын» деп салса аяғыңды шөңге тырнап жазы менен огородта ислегенің де *бир пул*. Сонша сергелдең де, перзент көрермен деген татлы үмітлер де *бир пул!*. Хийўаға шекемги сонша жол, сонша сергелдең *бир пул болады* (Ш. Сейтов).

вар.: БИР ТИПІН БОЛЫҰ.

БИР САЗДЫҢ БӨЗИ БОЛЫҰ. Теңдей, бірдей, бәри бірдей болыў.

БИР СӨЙЛЕҰ (БИР СӨЗЛИ) БОЛЫҰ. Турақлы, турақлы болыў, өтирик сөйлемей, кишини алдап бір сөзди еки айтпаў. Оның келбети *бир сөзли* жигитке усайды (К. Султанов). Ойлаған адамға аўыры—*бир сөзли* адамның өтниншин орынламаў. Еситкенмен, ҳақыйқатында орыслар *бир сөзли* болады, ханлықты кеңейтсек, бизиң бахтымыз (Т. Қайыпбергенов).

БИР СӨЙЛЕМЕҰ

БИР ТАПҚАНЫ БИР ТАПҚАНЫНА ЖЕТПЕҰ. Жарлышылық, ислеп тапқан мийнет ҳақысының екинши мийнет ҳақысын алғанға шекем жетпей қалыўы. Бәриниң де *бир тапқаны бир тапқанына жеткен жоқ* (К. Султанов).

БИР ТАПҚАНЫ БИР ТАПҚАНЫНА ЖЕТИҰ

БИР ТУТАМ БОЛЫҰ. Қысқа, келте болыў. Жумыс балалап, *бир тутам* күн жетпейтуғын болды (К. Султанов).

БИР ТУҰҒАН. Жақсы, ҳасыл, туқымы жақсы болыў. Үлкейе келе Сабырбай, еки ийнине еки адам жайғасатуғын, *бир туўған* нардай жигит болды (Н. Дәўқараев). Астымда торы төбел жорға, ол жәниўар *бир туўған* жылқы еди (М. Дәрибаев).

БИР ТЫРНАҚ. Жалғыз, жекке, бирей. Бир бала (адам). Мине деген азаматтан *бир тырнақ* қалмаса бола ма! (Ш. Сейтов).

БИР ТЫРНАҚҚА ЗАР БОЛЫҰ. Сарайында не керек, бәри де бар екен, ырақ патшаның улы да, қызы да жоқ, перзентсиз—*бир тырнаққа зар* екен («Думан қала ертеги»).

вар.: БИР ТУЯҚ. *Бир туяққа зар* болыў. (ядтан)

БИР ШАЙНАМ ЕТИ БОЛМАҰ. Арық, ети жоқ.

вар.: ҚАРМАҚҚА ИЛЕР (ШАНШАР) ЕТИ БОЛМАҰ

БИР ШОҚЫП ЖЕТИ ҚАРАҰ. Сақлық, удайына сақланып жүриў.

БИР ШЫБЫҚ ПЕНЕН АЙДАҰ. Басқаларға ямаса өзиниң қараўындағыларға айтқанын булжытпай орынлаттырыў, ҳәммеге айтқанын ислетиў. Қутлымурат беглер беги түймели шекпен жамылып, қарақалпақты *бир шыбық пенен айдаған* адам (М. Дәрибаев).

БОЗ БОРАНЫ ШЫҒЫҰ. Қатты қапа болып көз жасы егил-тегил ағып жылаў, не ислерин билмей қатты қапаланыў. Келиншектің *боз-бораны шығып* үйине кетти (Ө. Айжанов).

БОЙ ЖЕТИҰ. Ержетиў, турмыс қурыў дәрежесине келиў.

БОЙ ТИКЛЕҰ. Өзиниң бурынғы дәрежесине келиў, қәддин алыў, қурылыў, жоқ жерден пайда болыў. *Ел бой тикледи* (Т. Қайыпбергенов).

БОЙЫ БИР МЫСҚЫЛ БОЛЫҰ. Өзин жеңил, жақсы сезиў, жеп-жеңил болыў.

БОЙЫ БИР ТУТАМ БОЛЫУ. Қысқа, келте, өспей қалыу.

вар.: **БОЙЫ БИР ҚАРЫС БОЛЫУ.**

БОЙЫН ЗИЛ БАСЫУ. Өзин жақсы сезбеу, денсаулығы жақсы болмау, диңкеси болмау, хешнәрсе хошжақпау.

вар.: **БОЙЫН ҚАРА ТАС БАСЫУ**

БОЙЫН САҚЫТЛАУ. Жасырыныу, өзін көрсетпеу. Дәу мырзаға соннан *бойын сақытлапты...* деп қояды (Ш. Сейтов).

БОЙЫН ТИКЛЕУ. Ауырыудан турып айғып кетиу, жүрип кетиу, жазылыу. Усынан балам-ау аман-есен *бойын тиклесе* болар, көзине қап толғыр (А. Бекимбетов). Аман-сау *бойын тиклеп* кетсе, еле де хеш гәп болмас, шырағым (Ш. Сейтов).

БОС ҚАЙТЫУ. Хеш жұмыс ислемей қайтыу, алатуғынын ала алмай қуры келиу.

БОС ҚОЛ (ҚОЛЫ БОС БОЛЫУ). Жұмыссыз, талабы болмау. Хәмме жыйын-теримде ауылда *бос қол* адам жоқ. (Ө. Хожаниязов).

БӨРИГЕ БАЙЛАҒАН ЫЛАҚТАЙ БОЛЫУ. Қатты қыйланыу, азапланыу, илажсыздан турыу, биреуді илажсыз күтиу. Енді өзін *бөриге байлаған ылақтай* сезип, тыпыршылады (Т. Қайыпбергенов).

БУУЫНЫ ҚАТЫУ. Үлкейиу, өсиу, ер жетиу, т. б.

БУУЫНЫ ҚАТПАУ

БҮЙИРИ БҮРЫУ. Соған қыйналыу, ғамхорсылу, соны өзине жақын деп сезиу. Өйппей, сеннен соны дәмепт жүрмедим!»—деп айтарын айтса да *бүйири сояққа бурып*, бүлк ете қалған еди (Ш. Сейтов).

БҮЙИРИ БҮРМАУ

БҮЙИРИ ШЫҚПАУ. Тоймау, аш болыу, жип-жинишке болып жүриу, жарлы болыу. Хай тилиң кесилгир, *бүйириңнің шықпай* жүрген де усы ғой (А. Бегимов).

БҮЙИРИ ШЫҒЫУ

БҮЙРЕКТЕН СЫЙРАҚ ШЫҒАРЫУ. Өзинше келиспеген ерси ислерди ислеу, ерси сөзлерди сөйлеу, ерсилик. Жұрт ислемгенди ислеуге тырысыу. Бул бозлық Ильич атындағы колхоз бенен дүниелген договорда көрсетилмеген, *бүйректен сыйрақ шығарып*,—деп қолын Турсынбайдың көзиниң алдына тақап созып (Х. Сейтов).

БҮЛБИЛ БОЛЫУ. Өзин ақыллы дана сезиу, шешенсип басқаға сөз бәрмей сөйлей бериу. Барекелла, *бұлбил бол*, хә енди менде хәмме нәрсе бар деп дүньямды талан-тараж етежақсаң ба? (А. Бекимбетов).

вар.: **БҮЛБИЛ ГӨЯ БОЛЫУ**

БҮЛК ЕТНЕУ. Отырған орнынан қозғалмау, қыймылдамау; гәп отпейтуған, арсыз, уятсыз болыу.

Г

ГӨП ЕТНУ. Бир адам ямаса бир нәрсе жөнинде сөйлесиу, биреуді сыртынан айтиу.

вар.: **СӨЗ ЕТНУ.** Неге болмасын, фронтта бир достым хаялын *сөз*

еткенде «өзиме тең келетуғын өмирлик жолдасым» дейтуғын еди (Ө. Айжанов).

ГӘП ЕТПЕУ

СӨЗ ЕТПЕУ

ГӘПИНДЕ ЖАН БАР БОЛЫУ. Дурсы, ҳақыйқат болыу, бир нәрсе жөнинде рас, шын айтыу. «Бай малын тықсырмалап жүр» деген журттың *гәпинде де жан бар* еди (Ш. Сейтов).

ГӘПКЕ АРАЛАСЫУ. Ретине қарамай жарысып сөйлеу, басқаның сөзине қапталдан қосылу, әңгимеге қосылу. Апамның «ситтириуге жүреги даўамай жүргенин билетуғын шешем *гәпке араласты*» (Ш. Сейтов).

вар.: СӨЗГЕ АРАЛАСЫУ. Шамасы районға тартқан, —деди Қутлымурат Мырзабектен илгери Жумагүл *сөзге араласты* (Ө. Айжанов). Директор менеп бригадирдің арасындағы бул әңгимени жантақ шауып атырған бир рабочий қулағы шалып кеткен болса керек, ол дәрхал *сөзге араласты* (Ө. Хожаниязов).

ГӘПКЕ АРАЛАСПАУ

СӨЗГЕ АРАЛАСПАУ

Син. вар.: ГӘП ҚОСЫУ

СӨЗ ҚОСЫУ

ГӘП ҚОСПАУ. Хан олардың тарысына *гәп қоспады* (Т. Қайыпбергенов).

СӨЗ ҚОСПАУ

ГӘП(ТИ) ҚАЙТАРЫУ. Сөйлетпеу, сөзин бийкарлау. Сонда, урысуу, я пәлен деп, *гәп қайтарыу* қайда, Меңлибай аға дайымды күлип женип еди (Ш. Сейтов).

вар.: СӨЗ ҚАЙТАРЫУ

ГӘП ҚАЙТАРМАУ

СӨЗ ҚАЙТАРМАУ

ГӘП ҚОЗҒАУ. Сөйлесіу, гәплесіу, бир нәрселер туұралы әңгимелесіу. Ырыскул бий *гәп қозғады* (Т. Қайыпбергенов).

вар.: СӨЗ ҚОЗҒАУ. Бир ўақытлары Нурзада қызына қарап, келешек ҳаққында *сөз қозғады* (Х. Сейтов).

ГӘП ҚОЗҒАМАУ

СӨЗ ҚОЗҒАМАУ

ГӘП ТАСЫУ. Биреудин айтқан сөзин екинши биреуге айтып барыу, бир адамды екинши адамға жаманлау, қуяңқышылық етиу, шуғыллық.

вар.: СӨЗ ТАСЫУ

ГӘП ТАСЫМАУ

СӨЗ ТАСЫМАУ.

ГӘПТИ СОЗБАУ. Аз сөйлеу, қысқа сөйлеу.

вар.: СӨЗДИ СОЗБАУ

2. вар.: ГӘПТИ КЕСИП АЙТЫУ (ТАСЛАУ). Қулымбет *гәпти кесип таслады* (К. Султанов).

СӨЗДИ КЕСИП АЙТЫУ (ТАСЛАУ)

ГӘП ШАҚ КЕЛМЕУ. Айтқан сөзди тыңламау, қаниша сөз айтсаң да өзінше ислей беріу.

вар.: СӨЗ ШАҚ КЕЛМЕУ.

уқс. вар.: ГӘП АЙТЫП ШАҚ КЕЛТИРЕ АЛМАУ

СӨЗ АЙТЫП ШАҚ КЕЛТИРЕ АЛМАУ

син. вар.: ГӘП ҚУЛАҒЫНА ҚИРМЕУ

СӨЗ ҚУЛАҒЫНА ҚИРМЕУ

ГЕГИРДЕГИНЕ КЕЛИУ. Тоғыу, тойыныу, биреуден ауыр гәп еситип қатты қапа болыу, оған тойыныу.

вар.: ГЕГИРДЕГИНЕ ЖЕТИУ

ГЕГИРДЕГИНЕН АСЫУ

ГЕГИРДЕККЕ СУУ БҮРКИУ. Өжетлесип айтысыу, урысыу. ...бир теңге ушын *гегирдекке суу бүркип* айтысқанда, қалтасына түсетуғын пайдасы жоқ (Т. Қайыпбергенов).

ГЕГИРДЕККЕ СУУ БҮРҚПЕУ

ГЕЛЛЕ КЕСЕР. Гәззап, жауыз, қанхор. Бундағы адамлардың барлығы *гелле кесер*, гәззап дейтуғын еди.. (О. Бекбаулов). Тас қапының қос қарауылы, ханға мәлим сырақтан өткен, ағайинтууғансыз, *гелле кесер*, бойдақ адамлар. (Т. Қайыпбергенов).

ГЕЛЛЕ ҚЫЛЫУ. Өлтирiу, басын кесiу. *Гелле қылғаны* жақсы болған, ханымыз,—деди Ырысқұл бий. Өзимиздің геллемизди өзимиз алып бирикпесек, сырттан келген душпан бәримизди *гелле қыла* береді. Солайынша өз геллемизди өзимиз кесип бирикпесек, сырттан келген душпан дарауара *гелле қыла* береді (Т. Қайыпбергенов).

ГЕЛЛЕ ҚЫЛМАУ

ГЕУДЕСИНДЕ ЖАНЫ КЕЛИУ. Баратуғын жерине өлмей зорға келиу. Атлардың изинен *«гәудесинде жаны келсе»* болды. «Доньздай артып әкел!» деген дауыс шаңқ ете қалды (К. Султанов).

ГӨНЕ ШӨНГЕ. Ғарры, көп жасаған, гөнерген, тозған.

ГӨРГЕ ҚИРИУ. Адамның өлиуі, қазаланыу.

син.: ГҮМ БОЛЫУ. Қәдирбай өмир бойы жасай бериуіге, өлмейтуғын адам ба? Ол да бир күни атасының изинен *гүм болар* (А. Бекимбетов). Сыдыққа бир ауыз хабар бергенде-ғо анауларға жолда ғана *гүм еттирер* еди (Ш. Сейтов).

ГҮБИЛИ МАЙҒА БАТЫРЫУ. Қолынан келсе де, келмесе де бәрін ислеймен, орынлайман деп қопсыту, үдепазлық. ... Бизнің үйден-ақ ишип турарсыз,—*гүбили майға батырып* атыр (Н. Дәуқараев). ... дәслепки күнлери *гүбили майға батырып* жиберген байлар жигирма бес күннен бери адамлардың изинен де хабар алмады (А. Бекимбетов).

ГҮДЕР ҮЗИУ. Қойыу, үмит етпеу, умытыу. Әкесинен *гүдер үзгенлер* бир түрлі болды, ал үмити барлар жағын таянып қыялға шүмди (Ш. Сейтов).

ГҮДЕР ҮЗБЕУ

ГҮДИ БУЗАР. Ойсыз, ойсыздық, истиң ақыбетин ойламайтуғын. Буннан *гүди бузарлар* өлердей қорқатуғын еди (Ш. Сейтов).

ГҮЛАЛА ГҮЛ БОЛЫУ. Истиң табыслы болыуы, бахытлы болыу. Оның бер жағында баспашы эмекилер бұрынғы салтанатын қайтарып берсе, *гүлала гүл* (Ш. Сейтов). Абырайлы әке болғанда,

ана болғанда, мал-дәске болғанда бәри *гүлала гүл болар* еди. Және оған елдің дүмпіуі қосылса бәри *гүлала гүл болып* кете берер еди (Т. Қайыпбергенев).

ГҮЛ-ГҮЛ ЖАЙНАУ. Сулыұлық, ұақтыхошлық, қууаныў, шад болыў. ... батырлыққа өзін тайлап, тәуекелге бел байлап, жүзлери *гүл-гүл жайнап*, анасын жәрдемге қолайлап... («Мәспатша» дәстаны).

вар.: **ГҮЛ-ГҮЛ ЖАНЫУ.** ...шын кеўилден қумарланып, мақсет пенен қолайланып, жүзлери *гүл-гүл жанып*, кеўиллери таўдай тасып... («Мәспатша» дәстаны).

Ғ

ҒАЙЫП БОЛЫУ. Жоғалыў, дәрексиз жоқ болыў. Тек гана көз ушында толқын көринген мотофелюгалар да зым-зыя *ғайып болды* («Жеткиншек» газетасы).

Қайда болсаң маңлайым деп саза бер,
Айналайын **ғайып болған Шәрьяр** («Шәрьяр» дәстаны).

Лақабымды сорасаң Әбдикәрим бай,
Ғайып болған Мәспатшаның атасы. («Мәспатша» дәстаны).

ҒАМ(ЫН) ЖЕУ. Бир иске алдын ала таярланыў, ғамланыў, ғам-хор болыў. ...ғайып ханға жолығып, ертеңимиздің *ғамын жейге* үдесин алып едим... (Т. Қайыпбергенев).

ҒАМ ЖЕМЕУ.

ҒАПЫЛ(ДА) ҚАЛМАУ. Аңсыз, таярлықсыз, билмей қалмаў, аңсызлық етпеў. *Ғапылда қалмасын* деп сизлерди өзим излеп шықтым (Т. Қайыпбергенев).

Үмитиң болса жаныңнан,
Келің берман сен деди,
Ғапыл қалма жас бала.
Айтпады деп **ғапыл қалма** жан аға,
Айла-ахла патша саған душпанды («Бозуғлан» дәстаны).

ҒАРҒА-ҒАРҒАНЫҢ КӨЗИН ШОҚЫМАУ. Жақынын қоллаў, қорғаў, өз адамына тиймеў. *Ғарға-ғарғаның көзин шоқый ма?* Аты қоңыраттың улы... (Т. Қайыпбергенев).

ҒЫЖЫРДАНЫ ҚАЙНАУ. Қатты ашыуланыў, қыйналыў, биреўди жүдә жаман көриў. Хәмме Хилалатдйинди жек көрип, *ғыжырданы қайнап*, күйип-писип отыр еди (Ө. Хожаниязов).

вар.: **ҒЫРДАНЫ ҚАЙНАУ.** Арадан үш мезгил өтти, келмеген соң, қыздың ашыуы келди, *ғырданы қайнап*, тәуекелге бел байлап, бәлент төбениң басына шығып... («Мәспатша» дәстаны).

ҒЫЖЫРДАНЫ ҚАЙНАМАУ

ДАЛ-ДАЛ ҚЫЛЫУ. Бузып қыйратып таслау, жыртып-жыртып таслау. Тийген жерин қылар *дал-дал*.

Он бес батпан гүржи паррал («Мәспатша» дәстаны).

ДАР ТҮБИНЕ БАРЫП ҚАЙТЫУ. Өлимнен аман қалу, дарға асып өлтирiуден қутылу. Ол талай *дар түбине барып қайтты* (А. Оразов).

вар.: ДАР ТҮБИНЕН ҚАЙТЫУ

ДАР АСТЫНАН ҚАЙТЫУ

ДӘРЬЯ ТАССА ТОБЫҒЫНА КЕЛМЕУ. Уғайымсыз, қайғысыз болу, ғеш нәрсени ойламау. Тұрымбеттің *дәрья тасса тобығына келмейди* (Т. Қайыпбергенов). *Дәрья тасса*, бизің қатынның *тобығына келмейди* (М. Дәрибаев).

ДӘРЬЯҒА ТАҚАН ШАЙҒАНДАЙ БОЛЫУ. Жүдә аз болу, билинбеслик дәрежеде аз болу.

ДӘРЬЯҒА ТАҚАН ШАЙҒАНДАЙ БОЛМАУ

ДӘСКЕ (ҒДИ) НИ КӨТЕРИУ. Кетиу, сол уақытта сол жерден кетиу, өзине тийисли затларын алып кетиу.

ДӘУРАН СҮРИУ. Жасау, кемиссиз уақты хош болып жасау, тири жасау. Өне, усы сарайда олар ерли-зайыплы мәс болып *дәуран сүре берди*. («Қарақалпақ халық ертеклери»).

вар.: ӨМИР СҮРИУ

ДӘУРАН СҮРМЕУ

ӨМИР СҮРМЕУ

ДӘУРАНЫ ӨТИУ. Өмириниң шалқыған уақтының өтиуи, картайыуы, иске уқыплылықтан айырылуы.

вар.: ЗАМАНЫ ӨТИУ

шәрт. вар.: ӨМИРИ ӨТИУ

ДЕГЕНИНЕ ЖЕТИУ. Ойлаған ойының орынлануы, ойындағы мақсетиниң иске асуы.

вар.: ДЕДИГИНЕ ЖЕТИУ

ДЕМИ ТАУСЫЛУУ. Қазалану.

вар.: ДЕМИ ПИТИУ

ДЕМИН ЕКИ ИЙНИНЕН АЛЫУ. Кеселиниң ауырласми, демин зорға алып отырыуы; денсаулығының төменлеуи.

ДЕМИН ИШИНЕ САЛЫУ. Гүманланған нәрсесиниң анығына жетип исениу, өзін жеңил сезиу, алағадасызланыу.

ДЕМИН ИШИНЕ САЛМАУ

ДЕМИНЕ НАН ПИСИУ. Қаталлық, не айта—бәри орынлана беріу, басқаның үстинен хүким сүриу.

ДЕМНИҢ АРАСЫНДА. Тез, бирден, тез уақытта... Сайым үйден шығып намазшамның көлеңкесиндей, *демнің арасында* көзден ғайып болды. (А. Бегимов).

ДЕПЕСИ ТҮРШИГИУ. Жағымсыз, қорқынышлы бир хәдийсеге адамның қатты сезиклениуи.

вар.: ЖАНЫ ТҮРШИГИУ

ДЕПЕСИ ТҮРШІҚПЕУ

ЖАНЫ ТҮРШИҚПЕУ

ДИЗЕ БҮГИУ.

ДИЗЕ БҮКПЕУ.

ДИЙУАЛҒА АЙТҚАНДАЙ. Айтқан сөзди тыңламау, парық етпеу, итибарсыз, пәмсизлик.

вар.: **ТАМҒА АЙТҚАНДАЙ**

ҚАРА ЖЕРГЕ АЙТҚАНДАЙ

ДИЛҒИР БОЛЫУ. Биреуді көп күтиу, күте-күте көзи сарғайыу.

ДИЛҒИР БОЛМАУ

ДИНАИ ӨМИРИНДЕ. Хеш ұақытта, нәрсе, хеш, өмирде. Егис жеримиз де *динай өмиринде* суу ишпеген боз екен (Ш. Сейтов).

ДИНГЕ САЛЫУ. Бир диндеги халықты басқа динге күш пенен қорқытып енгизиу (киргизиу) жөнлеу, жөнге түсириу. Бәрни бе-гиштирип *динге салып* атыр (Т. Қайыпбергенев).

вар.: **ДИНГЕ ЕНГИЗИУ**

ДИНГЕ ТҮСИРИУ

ДИҢКЕСИ КУРЫУ. Шаршау, көп жұмыс илеп шаршау, болдырыу деп саулығының жақсы болмауына байланысly динкеси, хәли болмау.

вар.: **ДӘРМАНЫ (ҚУРЫУ) КЕТИУ**

ант.: **ДИҢКЕСИ ЕНИУ**

ДИҢКЕСИНЕ ЕНБЕУ

ДОНЫЗДАН ТҮК ТАРТЫУ. Рети келгенде хеш нәрседен қуры қалмау, пайдаланыу.

ДОНЫЗ--ДОНЫЗДЫ ЖАРМАУ. Тамыр-танысын қыймау, оларға жаманлық ойламау. Жакынына тиймеу. *Доңыз-доңызды жарама*, сағал-сағалды улыуынан таныйды (Ш. Сейтов).

вар.: **ШОШҚА -ШОШҚАНЫ ЖАРМАУ**

ДУЗ ТАРТЫУ. Барыуға тийисли болған жерге (үйге) барыу, сол жерде аұқатланыу, оған сол үйдің тамағын жеу, несийбе етиу.

ДУЗ ТАРТПАУ

ДУЗ ТАТПАУ. Қатты аұырып аұқат жемеу, қыстаулы жұмысы болып тамақ жемей кетиу.

вар.: **АС ТАТПАУ**

ДУЗЫ КЕМ БОЛЫУ. Пәтиуасыз, итибарсыз сөйлей беретуғын, ақылсыз.

вар.: **ДУЗЫ АЗ БОЛЫУ.**

ДУЗЫ ТУТЫУ. Ислеген жақсылықтары жаманлық келтириу, жақсылықты билмесин үшін жаманлыққа ушырау. Онда Бабахан патша қәхәрни келип, алпыс еки хәмелдар, отыз еки моқирдар, *дузым тутсын* енеғар... («Мәспатша» дәстаны).

ДУЗЫ ТУТПАУ.

ДУУАСЫ ТҮСПЕУ. Дуұаханның (молланың) бас айландырыу үшін ислеген исинің (сыйқырының), жазып берген қағазының тәсир етпеуі, ол адамға күши келмеуі.

вар.: **ДУУАСЫ ҚӘР ЕТПЕУ.** Қызы түспегирге Сыдықтан алып, сарқыт пенен жегізген *дуұасы да қәр етпеди* (Ш. Сейтов).

ДУУАСЫ ТҮСИҮ

ДУУ-ДУУ ЭҢГИМЕ. Қандай да бир халыққа таң, ерси болған нәрсени хәмме жерде адамлардың айтып таңланып жүриуи бир нәрсени көп сөз етиуи. Артель ҳаққында аўыл арасы *дуу-дуу әңгиме* (К. Султанов).

вар.: ДУУ-ДУУ СӨЗ.

ДУУЫ-СЫЙЫН ТЫҢЛАМАУ. Жөнсизлик, гүди бузарлық, хеш айтқанды тыңламай өз кеўлине мақул түскенди ислеўге тырысып гүдиреклей бериу, ўәжге турмау. Қасында Назлы отырғанғама, Сәрсенбай тракторшы *дуўы-сыйыңды тыңлар* емес. (Ш. Сейтов). Ырысбийке, қолтығына дастурханын қысып, *дуўы-сыйды тыңламай*, елеслеп баратырған енесиниң кейнинен аянышлы түрде бир-раз қарап турды да, алдына қарай жүрип кетти (Г. Есемуратова).

вар.: ДУУЫ-СЫЙЫНА ҚАРАМАУ. Өйткени басқалар басынан қорқса да *дуўы-сыйына қарамай* қалаға барғышлайтуғын да усы. Бийлери тек «бир күнде келди де *дуўы-сыйына қарамай* баспашы алып кетти...» (Ш. Сейтов).

уқс. вар: ДИНДИ—ИЙМАНДЫ ТЫҢЛАМАУ

ДҮЗДЕ ЖАТАР. Беккем, шыдамлы, ыссыға да, суўыққа да төзимли, қарыўлы. Биреўге күшлис, екиншиге ақыллысы, үшіншиге қыз минезлис, төртиншиге *дүзде жатары* керек (Т. Қайыпбергенов).

вар.: ҚАРДА ЖАТАР.

ДҮНЬЯҒА ЖАР САЛЫУ. Барлық жерге болған ямаса болажақ нәрсе жөинде хабар етиу, айтып шығыу... Оразгүл *дүньяға жар салып* майданға шығаман дегенше жүўериликтің арасына сиңип кеттим (Ж. Аймурзаев).

вар.: ДҮНЬЯҒА ЖАР УРЫУ

2. вар.: ӘЛЕМГЕ ЖАР САЛЫУ

ӘЛЕМГЕ ЖАР УРЫУ

ДҮНЬЯҒА КЕЛГЕНИНЕ ПУШАЙМАН ЕТИУ. Туўылғанына наразы болыу, өкиниу. Анықлап қараған адамға, *дүньяға келгенине пушайман етип* қапа болып тұрғандай көринеди (Н. Дәўқараев).

вар.: ДҮНЬЯҒА КЕЛГЕНИНЕ ПУШАЙМАН ЖЕУ.

ДҮНЬЯҒА КЕЛИУ. Туўылыу, пайда болыу, жаралыу. Аннабай аға буннан ярым әсирдей бурын («Қапа көл»дің күн шығар бетиндеги хәзирги өзи баслық болып ислеитүғын «Пахтанур» колхозында *дүньяға келди* (И. Юсупов).

вар.: ДҮНЬЯҒА ШЫҒЫУ

2. вар.: ЯЛҒАНШЫҒА КЕЛИУ

ЯЛҒАНШЫҒА ШЫҒЫУ

ДҮНЬЯҒА КЕЛМЕУ

ДҮНЬЯҒА ШЫҚПАУ

ЯЛҒАНШЫҒА КЕЛМЕУ

ЯЛҒАНШЫҒА ШЫҚПАУ

ант.: ДҮНЬЯДАН ӨТИУ

ДҮНЬЯДАН КЕТИУ

ДУНЬЯДАН ҚАЙТЫУ. Ғарры баласына қыз алып берип, көп узамай-ақ *дуньядан өтипти* («Қарақалпақ халық ертеклери»).

Сорлы анамның дийдарын бир көре алмай,
Әрман менен өтер болдым дуньядан («Мәспатша» дәстаны);
Гехикаптың тауында,
Балаң дуньядан өткенди («Бозуғлан» дәстаны).

ЯЛҒАНШЫДАН ӨТИУ
ЯЛҒАНШЫДАН КЕТИУ

ДУНЬЯДАН ТАҚ ӨТИУ. Үйленбеу, ҳеш ҳаял алмай өлип кетиу. Тыңлаған киси өзиниң сондай болатуғынын билсе, *дуньядан тақ өтип* кетсе де, өзи жарлыдан келип бай адамға турмысқа шығыуға келисим бермес еди. Мәмбетмурат та усылай ойлаған менен *дуньядан тақ өтиу* аңсат па, соң ол жөнинде умытып тек қыз алыуды мақсет етеди.

ДУНЬЯДАН ТАҚ ӨТПЕУ

ДУНЬЯНЫҢ ЖЕТИ БУРЫШЫ. Хәмме жер, ҳәр түрли, барлық жер, тум-тустан. *Дуньяның жети бурышынан* бир ақшамда айланып шықты («Қарақалпақ халық ертеклери»).

вар.: **ДУНЬЯНЫҢ ТӨРТ БУРЫШЫ.** Орыслар! Орыс патшалығы! *Дуньяның төрт бурышынан* қолы бар (Т. Қайыпбергенов).

Е

ЕЗИУИН ЖЫЙЫУ. Күлгенин қойыу, күлип отырған адам бирден күлкисин қойыу. «Жамбас мәселеси» есине түскени де сол, кеккилдеуге ернин қайымлап отырған молла, *езиуин жыя қойды* (Ш. Сейтов).

ЕЗИУИН ЖЫЙМАУ

ЕЗИУИ ЖЫЙЫЛМАУ

ЕЗИУИ ЕКИ ҚУЛАҒЫНА ЖЕТИУ. Күлиу, қатты күлиу. Тәкаб-бир жигит туралмай атырса да, *езиуи еки қулағында* (Ө. Айтжанов).

вар.: **ЕЗИУИ ҚУЛАҒЫНА ЖЕТИУ**

уқс. вар.: **ЕЗИУИ ЖЕЛКЕСИНЕ ШЫҒЫУ**

ЕЗИУИ ЖЕЛКЕСИНЕ ЖЕТИУ

ЕКИ АЯҒЫН БИР ЕТИККЕ ТЫҒЫУ. Қорқытып қойыу, айтқанына көндирип қойыу, бағындырыу.

ЕКИ АЯҒЫ САЛ БОЛЫУ. Шаршау, қатты болдырыудан еки аяғы ауырыу, диккеси болмау. *Еки аяғы сал болып, диккеси қурып, алға қарай тербениуге* киристи (Н. Дәуқараев).

ЕКИ ЕСЛИ. Мийи бузылған, еси дурыс емес, ақылынан айырылған.

ЕКИ ЖАРТЫ БИР ПУТИН БОЛЫУ. Еплемей, жансар, еплесип ислеу, бирлесип онысыу.

ЕКИ ЖҮЗЛИ. Өтирикши, тұрақсыз. Алжастың, Митрий төре *еки*

жүзлі адам екен. Бизің арзы еткенимизди Абылқайыр айтқан. Абылқайыр ханды ханға емес, еки жүзлі қатынға мегзеттім,—деди Маман күйинип (Т. Қайыпбергенев).

ЕКИ ИЙНИН ЖАЛМАУ. Тәкаббир, мийримсиз, минези жаман адам.

вар.: **ЕКИ ИЙНИН ЖЕУ**

ЕКИ ИЙНИНЕН ДЕМ (ИН) АЛЫУ. Қыйналыу, зорға демни алып отырыу, ауыр иске ямаса кеселге шатылып қыйналыу. Қалықлап, *еки ийнинен демин алып, гә он, гә шеп аяғының ушынан басып, тыпыршылап тур* (К. Султанов).

ЕКИ КӨЗИН АЛМАУ. Биреуге ямаса бір нәрсеге тигилип узақ қарап турыу... мени биреуге уқсатқан адамдай жүзиммен *еки көзин алмай* қарап қиятыр (Ж. Аймурзаев).

шәрт. вар.: **ЕКИ КӨЗИ МЕНЕҢ ЖЕУ**

ЕКИ КӨЗИНЕН АСЫЛЫУ. Қатты ауырыуына ямаса айырым мүшесиниң кемислигине байланысly орнынан туралмай жатыу.

вар.: **КӨЗИНЕН АСЫЛЫУ**

ЕКИ КӨЗИ ТӨРТ БОЛЫУ. Биреуді көп күтиу, жолына қарап күте-күте шаршау, жалығу. Ауылға жақынлай бергенде *еки көзи төрт болып* күтип турған биреу; ишинде мениң барымды билмеді ме (Ш. Сейтов). Төменшик, *еки көзи төрт болып* я төркининен хабар билмей, я түскен елатынан тең құрбы таппай иши дәртке толып жүрген болмасын (Т. Қайыпбергенев). Суудың өр жағынан анасы пақырдың *еки көзи төрт болып*, сыңсың тыпыршылап, хеш жерде туралмай жүр (Ә. Шамуратов). О-о достым, усы бир жалырақ қағазды қанша күттиң сен, *көзиң төрт болғанша* күттиң сен, буны (Ш. Сейтов).

ЕКИ КӨЗИ УЯСЫНАН ШЫҒЫУ. Қатты қорқыу, қатты қорқып көзи аларыу.

вар.: **ЕКИ КӨЗИ ТАСЫРАЙЫУ**

КӨЗИ УЯСЫНАН ШЫҒЫУ

ЕКИ ҚАТ БОЛЫУ. Жүкли болыу. Сеники *еки қат болса*, бизики бир қат пенен жүрген жоқ шығар («Алпамыс» дәстаны).

вар.: **ЕКИ ҚАБАТ БОЛЫУ**

ЕКИ ҚОЛЫ ЖАҒАСЫНДА БОЛЫУ. Қаттыға кетпеу, тәубе қылыу, қәуәтерлениу. Баласының бойларын көрип, сыртынан бақлап, түрли парызын орындап, *еки қолы жағасында болып*, баба жүре берди («Мәспатша» дәстаны).

ЕКИ ҚОЛЫН КӨТЕРИУ. Бағыныу, бойсыныу, қорқыу... *еки қолын көтерди*, жууырысы менен Бозуғланның атының аяғына бас урды («Бозуғлан» дәстаны).

вар.: **ЕКИ ҚОЛЫН ҚАУСЫРЫУ.**

Душпанларың аяғыңа бас урса.

Жау бағының, *еки қолын қаусырса* (Бердақ).

ЕКИЛИ—БИРЛИ СӨЙЛЕУ. Шала-шарпы сөйлөү, сөзиниң турағы болмау, пәтиүасызлык.

ЕКИНИҢ БИРИНДЕ. Бир ўақытта болмаса, тағы бир ўақытта болыу, тез-тез, ҳазир болмаса, соң болыу, бир нәрсени қайта-қайта айта берю.

ЕКИ ОЙЛЫ БОЛЫУ. Бир нәрсени ислер-ислемеси гүманлы болыу, оған исеними болмау. Биреу уўық сөгип атырған, биреу ший шыйратып атырған, әлле кимлер еле *еки ойлы* (Ш. Сейтов). Сен мени *еки ойлы* жигит деп ойлама, сөзиме исен (Ө. Айжанов).

ЕКИ СӨЗДИҢ БАСЫНА БАРМАУ. Жәнжеллеспеу, урыспау.
вар.: **ЕКИ СӨЗДИҢ БАСЫНА КЕЛМЕУ.**

уқс. вар.: **ЕКИ СӨЗДИҢ БИРИНЕ БАРМАУ. ЕКИ СӨЗДИҢ БИРИНЕ КЕЛМЕУ.**

ЕКИ СӨЙЛЕУ. Өтирик сөйлөү, өтирикши, турақсыз, жүзегөй. Халық оның *еки сөйлегенин* еситпеген еди (Т. Қайыпбергенов).

ЕКИ СӨЙЛЕМЕУ

ЕКИ ТУУЫП БИР ҚАЛҒАНЫ БОЛЫУ. Туўысқаны, жақыны болыу.

ЕКИ ТУУЫП БИР ҚАЛҒАНЫ БОЛМАУ

ЕКИ ШАЙНАП БИР ЖУТЫУ. Тамақсаулық, мешкейлик, аўқатты тез жеп қойыу. Қара нар да дуў-сыйына қарамай жантақты. ақсарды *еки шайнап бир жутып*, гүтирлетип өзи менен өзи болып жүрипти (М. Дәрибаев).

ЕМИ-ДӘРИ БОЛЫУ. Бир заттың там-тарыс жоқ болыуы, табылмауы.

вар.: **ЕМ БОЛЫУ**

ЕМГЕ ТАБЫЛМАУ

ЕҢСЕСИНИҢ ШУҚЫРЫ КӨРИУ. Биреуди қатты жек көргенликтен оны ҳеш көргиси келмеу, қарағысы келмеу. Болмаса ол мийримсизге *еңсемниң шуқырын көрсетпес* едим (Т. Қайыпбергенов).

вар.: **ЖЕЛКЕСИНИҢ ШУҚЫРЫ КӨРИУ.** Илажсыздан жүрмен, егер илажы болса *желкемниң шуқыры көрсин* дейин деп жүрмен. —деди Хүрзия жыламырап турып (М. Дәрибаев).

ЕҢСЕСИ ТҮСИУ. Қапа болыу. ўақты хош болмау, бир нәрсеге кеуилсизлениу. Бул хабарды еситкен Палымның жүреги қанасына сыймай буўлыққан түрде ҳаялына да айта алмай зәлел көрген базаршыдай *еңсеси түскен* түрде үйге кирди (А. Бегимов). Бәриниң де *еңсеси түсип* үлкен аўыр салмақ басына түскендей («Жас ленинши» газетасы). Анасының да әлле қашан *еңсеси түсип* кеткен еди (Ш. Сейтов.)

вар.: **ИЙНИ ТҮСИУ.** Сөйтип жүргенде биреуиниң үйине «қара қағаз» келди де ҳәммесиниң *ийни түсип*, азаматларынан хат иркилгенлеринен ишлери улы гүпилди (Ш. Сейтов).

ЖЕЛКЕСИ ТҮСИУ

ЕР ЖЕТИУ. Балалық дәўирден өтиу, үлкен адамлар қатарына өсин жетисиу, турмыс қурыу дәрежесине келиу. Қапталда отырған

сол үйдің ер жеткен жигити Халмурат пенен оның келиншеги Арыўхан (К. Султанов).

ЕР ЖЕТПЕУ

ЕРНИН ТИСЛЕУ. Өкиниў, налыныў, қыйналыў. Бирақ сөз сөйләўге еле ерте дегендей, *ернин тиследі* (Ө. Айжанов). Бай *ернин* сонда-ақ бир *тислеген* еди (Ш. Сейтов).

вар.: ТИЛИН ТИСЛЕУ

ЕРСИ ҚӨРИУ. Қолайсыз деп есаплаў, үйлесимсиз, жағымсыз нәрсеге адамның бийкарлаўшылық сезими. Сонда мен буны *ерси көрген* едим (Ш. Сейтов).

ЕРСИ ҚӨРМЕУ

ЕСАБЫН ТАППАУ. Ислениўге тийисли бир истиң қолайлы пайытын таппаў, соны ретке келтире алмаў. Фронтқа өзим-ақ кетейин десем, *есабын таппай* жүрмен (К. Султанов).

ЕСАБЫН ТАБЫУ

ЕС БОЛЫУ. Зерикпеў ямаса қорықпаў ушын қасында биреўди алып кетиў (жүриў) ямаса бирге отырыў, жолдаслық.

ЕСИ АУЫУ. Ақылынан айырылыў, не болғанын билмеў, бир нәрсеге хуўшы жоқтай қарап турыў.

вар.: ЕСИ КЕТИУ. Тарасқа қатты тәсир етип, *еси кетип* қарап турар еди (О. Бекбаўлов).

уқс. вар.: ЕСИН ЖОЙТЫУ

ЕС-АҚЫЛЫН ЖОЙТЫУ

ЕС-АҚЫЛЫНАН АЙЫРЫЛЫУ

ЕСИНЕН ТАНЫУ

Үш мезгил жоллар жүреді,

Шыдай алмай сегбирге,

Бабахан естен танады.

Жығалмады бир-бирин,

Еслеринен танады («Мәспатша» дәстаны).

ЕСИ АУМАУ

ЕСИ КЕТПЕУ

ЕСИН ЖОЙТПАУ

ЕС-АҚЫЛЫН ЖОЙТПАУ

ЕС-АҚЫЛЫНАН АЙЫРЫЛМАУ

ЕСИНЕН ТАНБАУ

ЕСИНЕ ҚИРИП ШЫҚПАУ. Бир адам ямаса бир нәрсе туўралы ойламаў, ядына да алмаў. Хәзир сол күнлерим *есиме кирип те шықпайды* (Г. Есемуратова).

вар.: ЕСИНЕ АЛМАУ. Араға суўық хабар салма, жаман сөзди *есиңе алма*, бул жерде сандалып турма («Мәспатша» дәстаны).

ЕСИНЕ ҚИРИП ШЫҒЫУ

ЕСИНЕ АЛЫУ

ЕСИНЕ САЛЫУ. Басқа биреўге умытқан бир нәрсени айтып аңғартыў, еслетіў.

вар.: ЕСИНЕ ТҮСИРИҮ

ЕСИНЕ САЛМАҮ

ЕСИНЕ ТҮСИРМЕҮ

ЕСИНЕН ШЫҚПАҮ. Умытпаў, ядында сақлаў.

вар.: ЕСИНЕН КЕТПЕҮ

ЕСИНЕН ШЫҒЫҮ

ЕСИНЕН КЕТИҮ

ЕТЕГИНЕ САЛЫҮ. Бир баласын тууыўдан баласыз бир ҳаялга беріў, мәңгиге бала етиў ушын беріў... Жәнигүл деген жесир ҳаял мени *етегине салыпты*. (Ж. Аймурзаев).

ЕТИ ТИРИ БОЛЫҮ. Тирише, шаққан. *Ети тири* жигит—ғой. Оның қолынан не ис болса да келеди (К. Султанов).

ЕТИ ТҮРШИГИҮ. Сууықтан ямаса қорқыныштан адамның денесиниң шамиркениўи.

вар.: ДЕНЕСИ ТҮРШИГИҮ

ЕШЕГИ ЖОРҒАЛАҮ. Талабы келсиў, иси табыслы болыў.

вар.: ЕШЕГИ СҮРНИҚПЕҮ

ЕШЕГИ ЖОРҒАЛАМАҮ

ЕШЕГИ СҮРНИГИҮ

ЕШЕККЕ ТЕРИС МИНГИЗИҮ. Жаманлаў, сайыў, биреўди сыртынан гәп етиў.

ЕШЕККЕ ЯСЫЙЫН ОҚЫҒАНДАЙ БОЛЫҮ. Айтқан сөз тәсир етпеў, кимге айттың демей отыра беріў, пәмсизлик.

Ж

ЖАҒАСЫН УСЛАҮ. Қатты қорқыў ямаса бир нәрсеге қуўанып таңланыў.

вар.: ЖАҒАСЫН ТУТЫҮ.—Тоба! Тоба! Тоба!—деп хәммелери *жағаларын тутып* қатты шуўласты (А. Бекимбетов).

ЖАҒАСЫНА ҚАЙЫС ТИГИҮ. Биреў менен урысажақ болыў ямаса төбелеске таярланыў.

ЖАҒАСЫНА ҚАЙЫС ТИҚПЕҮ

ЖАҒЫ ЖАҒЫНА ТИЙМЕҮ. Көп сөйлеў, сөйлемшеклик.

ЖАҒЫ ҚАРЫСЫҮ. Жағы бир-бирине қатып ашылмай қалыў.

Мениң жүрегим сызлап, бул *жағы қарысқырдың* қасынан тезирек өтип кетиўге асықтырар еди (Ш. Сейтов).

ЖАҒЫ ҚАРЫСПАҮ

ЖАҚ ЖАРЫСТЫРЫҮ. Биреўге жарысып қалмай сөйлеў, хеш сөзден қалмай қарсыласып сөйлеў. Дәулетбай бий менен Есим бийдің *жақ жарыстыражақ болғанын* сезген шайық алдын алды (Т. Қайыпбергенов).

ЖАҚ ЖАРЫСТЫРМАҮ

ЖАЛАҢ АЯҚ. Кембағал, жарлы. Хәмме жерди *жалаң аяқларға* үлестирип береді екен... япырмай!... (Ш. Сейтов).

ЖАМАНҒА ЖЕР ОЙЫЛЫҮ. Иси келиспеў, бахытсызлық гезлесе беріў.

вар.: ЖАМАНҒА ҚАРА ЖЕР ОЙЫЛЫУ

ЖАМАН КӨЗИ МЕНЕН ҚАРАУ. Жақтырмау, жек көриу... кем-пирине *жаман көзи менен бир қарап* қойды да, чайын ишиу менен болды (О. Бекбаулов).

ЖАМБАСЫНА БИР УРЫУ. Өкиниу, жиберген қәтесине қыйналыу. Бай *жамбасына бир урып* қалды (Ш. Сейтов).

вар.: ЖАМБАСЫНА УРЫУ

ЖАН АЛЫУ. Өлтириу, адамды қул қылып айдап (алып) кетиу. Мал алғаны менен турмай, *жан алды* деген не сумлық! -деди биреулер (К. Султанов).

ЖАН(ЫН) АЛМАУ

ЖАН АШЫР. Жақын тууысқан-тууған, жақынлары. Олар қызды қашан әкелер деп уйқыламай отырған Қайыптың *жан ашырлары* (К. Султанов).

ЖАН(Ы) АШЫУ. Аяу, биреу ушын ямаса бир нәрсеге қыйналыу, аянышлы сезим билдириу. Аманлықтың атын өзи қойып, ондайларға *жаны ашыйтуғын* болған Маманның тап соны таңдағанына Мурат шайықтың иши бауыры қамылды (Т. Қайыпбергенев). Баслық болған соң айтыуға тийислесең, план ушын *жаның ашығаны* жақсы, түсінмемен иним (Ө. Айжанов).

Ата-анама *жаным ашыйды*,

Бугып қалыу ол адамның насыды («Мәспатша» дәстаны).

Жүзлерінде не ҳаққындадур ой, *жан ашыу* сезимлери (Т. Қайыпбергенев).

ЖАНЫ АШЫМАУ

ЖАН БЕРИУ. Өлиу, қаза табыу. Өзи илажсыздан сүйретилип зордан жүрген пақыр, бақырыуға да шамасы келмей, таулаанып-таулаанып *жан берипти* (Ш. Сейтов). Сен ушын *жан берейин!*...— *Жан берсең жақынла!*—дейди Бағдагүл тисленип.—Өлим, өлим бир өлим! Көрейин усы (Т. Қайыпбергенев). Байға тийип ол сол ұақытта-ақ *жан берди* («Жас ленинши» газетасы).

вар.: ЖАН ТАПСЫРДЫ. Плакатты жоқары көтерип бир-еки адым атқанда, буғанда оқ тийип *жан тапсырды* («Жас ленинши» газетасы). Тап тосаттан бир тауықтың басына тийип кетип, сол жерде патырлауы менен *жан тапсырды* (С. Айний). Патша сес шығармастан *жан тапсырды*. («Қарақалпақ халық ертеклері»).

уқс. вар.: ЖАН ТӘСЛИМ ЕТИУ. Болған ислердің барлығын айтып қәлпе *жан тәслим етти* («Бозуғлан» дәстаны).

ЖАН(Ы) ЕНИУ. Тирилиу, қайтадан тирилиу, ҳәрекетлениу. Нәубәхәрде оянады, тамырына *жан енеди* (Ж. Аймурзаев).

вар.: ЖАН(Ы) КИРИУ

ЖАН(Ы) ЕНБЕУ

ЖАН(Ы) КИРМЕУ

ЖАН-ИЙМАНЫ ҚАЛМАУ. Қатты қорқыу. Жүріп отырып тикенек сымнан өткен жерине жақынлап еді, қараса солдат *жан ийманы қалмай* қорқын патырақлап жууырып киятыр («Жеткиншек» газетасы).

вар.: **ЖАНЫ ҚАЛМАУ**

ЖАН ИЙНИНЕ ОТ ТҮСИУ. Асығыу, албырау, не ислерин билмей күйиниу. Дубелейден «үриккен» бір түп қаңбақ *«жан ийнине от түсип»* табаны жерге гә тийип, гә тиймей асып баратыр, асын баратыр, жумалап асып баратыр (Ш. Сейтов). Алтыншаш бәйбише қуғанғанынан қайта-қайта қутлы болсын айтып, ишкериге кирип, сыртқа шығып *жан ийнине от түсип*, атты ғырғыр айналды («Алпамыс» дәстаны).

ЖАН ИЙНИНЕ ОТ ТҮСПЕУ

ЖАН САҚЛАУ. Мийнеттен қашыу, апсат турмыс кешириуді ойлау, тири жүриу. *Жан сақлауды* артықмаш көрип, күндиз көлге қашып, түнде медресеге тығылады (К. Султанов).

ЖАН САУДАСЫНА ТҮСИУ. Қыйналыу, азапланыу. Мұштай нәресте *жан саудасына* түсип жүрип, қайсы бириниц бетине үнленгенди дейсең (Ш. Сейтов).

ЖАН СҮЙЕР.

Жақсы, жақсы көретуғын,

Жан сүйер пақырлар отырыпты қақсап.

Жүрекке дағ салып кеттиц дұшьядан. (Өтеш).

ЖАН ТАЛАСЫУ. Қатты қыйналып, өлнұ алдында жатыу. Қәме өлим менен өмир ортасында *жан таласыуда...* өзиниц ҳадал маңлай тери менен тыныш өмир сүриуи ушын *жан таласып* жүр (К. Султанов).

ЖАН ТӘНИ МЕНЕН (ИСЛЕУ). Бар ықласы менен, күшиниц барынша.

ЖАНЫ ЖАЙ ТАБЫУ. Тынышланыу, ауыр жұмыстан кейин дем алыу, қатты ауырыуының қазарының қойыуы; қазаланыу. Сөйтип ол да үш аршыплық шуқанақта *жаны жай табар* (А. Бекимбетов).

ЖАНЫ ЖАЙ ТАППАУ.

Уқс. вар.: **ЖАНЫ ЖАЙЫНА ТҮСИУ.**

Жанын жайына түсе бастады. (Ә. Шамуратов).

ЖАНЫ ЖАЙЫНА ТҮСПЕУ

ЖАНЫ КӨЗИНЕ КӨРИНИУ. Қатты қыйналыу, қатты қорқын қаулығыу. Еситнұден *жаны көзине көринген* бай буның анығына жетпей-ақ қаулықты (Ш. Сейтов).

ЖАНЫН КӨЗИНЕ КӨРСЕТИУ. Азаплау, азап бернұ.

ЖАНЫ ТАС ТӨБЕСИНЕ ШЫҒЫУ. Қатты қорқыу.

вар.: **ИЙМАНЫ ТАС ТӨБЕСИНЕ ШЫҒЫУ**

ЖАН-ИЙМАНЫ ҚАЛМАУ.

ЖАНЫ ТӨЗБЕУ. Шыдамау, бир нәрсеге итибарсыз қарай ал-

мау... жүдә жумсақ, әлпайым сөйлести, елдің алауызлығына жаны төзбей көзлерине жас алып сөйлести (Т. Қайыпбергенов).

ЖАНЫ ТҮРШИГИҮ. Бир нәрседен қорқып сескениу.

вар.: ДЕНЕСИ ТҮРШИГИҮ

ЖАНЫ ШЫҒЫҮ. Қазаланыу ямаса жүдә асығыу, бир нәрседен қәуетерлениу.

ЖАНЫ ШЫҚПАҮ

ЖАНЫН АЛЫҮ. Өлтириу ямаса қатты асықтырыу, урысып қорқытыу. Мен әзирейлимен, байдың жанын аламан, апарып ийесине тапсыраман (А. Бекимбетов).

ЖАНЫН АЛМАҮ

ЖАНЫН КӨЗИНЕ КӨРСЕТИҮ. Қорқытыу, қандай да биреу, қатты қыйнау. Тақсыр бул еле сизди танымайды екен, жаман адамның тили ашшы бунын, сөзин көрдиңиз бе? *Жанын көзине көрсетиу керек,—деди (М. Дәрибаев).*

ЖАНЫН КЕЛИГЕ ҚАМАҮ. Қыйнау, азап бериу.

ЖАНЫН ҚОЯРҒА ЖЕР ТАППАҮ. Қыйналыу, азап шегу, *Жанын қоярға жер таба алмай Сыртлан киятыр халықлап (Ш. Сейтов).*

ЖАНЫП ЖҮРИҮ. Қыйналыу, азапланыу, қандай да бир ауыр жұмыстан ямаса биреуден азап көрип жүриу. *Жанып жүргениме қарамастан муздай сууға түсип бирим-бирим керизлердин тоңыртқасын тығыуға қарадым (Ш. Сейтов).*

ЖАНЫНА БАТЫҮ. Қандай да бир ауыр қайғы ямаса мийнеттен қыйналыу, ауырыудан қыйналып жүриу.

ЖАНЫНА БАТПАҮ

ЖАҒАЛЫҚ ЕТИҮ. Мийе ямаса дийханшылықтың пискенлиги белгили болғаннан кейин биринши мәртебе оннан алып жеп көриу, татыу, т. б.

ЖАРЫҚҚА ШЫҒЫҮ. Тууылыу, дөрелиу, пайда болыу, баспадан шығыу.

ЖАРЫМ ЕС. Ақымақ, дени дурыс болмау.

ЖАРЫМ ЖАН. Әззи, денсаулығы кемис, жарамсыз.

ЖАС БАСЫҮ. Қартайыу, кем-кемнен қартайыу.

Ғаррылық уақты жетти,

Жас басқан сайын қорқаман. (Өтеш).

ЖАС БОСАНЫҮ. Тууыу.

ЖАС БОСАНБАҮ

ЖАСЫ ЖЕТИҮ. Жүдә қартайыу.

Жасым жетип әйне өлер шағымда,

Жер таянып жалғызымнан айырылдым

(«Мәспатша дәстаны»).

ЖАТҚАН ЖЫЛАНЫҢ ҚУИРЫҒЫН БАСЫҮ. Өзине зыян-

сыз нәрсеге тийиң. *Жатқан жыланның қуйрығын бастырдың, әскерди үркіттип қаштырдың... жатқан жыланның қуйрығын басып, шақтырып жүрме жора...* («Бозуғлан» дәстаны).

ЖАУ ЖҮРЕК. Қорықпайтуғын, жүрекли, батыр. Жау хабарын еситкен соң тоқтап тура алмайтуғын *жау жүреклер* тез атланып, бұрынғыдай болмай, азмаз урыс пенен қашқан жаудың изинен өкшелеп қуған еді (А. Бегимов).

вар.: ДӘУ ЖҮРЕК

ЖАУ ТИЙГЕНДЕЙ БОЛЫУ. Хәр қайсысы хәр жақта шашылып қыйрап жатыу, ойран болыу, асығыу.

ЖЕЛИНИН ТОЛТЫРЫУ. Желини үлкейип тууыуға шамаласып турыу. Тухым сыйыр, күтә сүтлі, майлы, *желинин толтырып* тур. Жақында туады (А. Бекимбостов).

вар.: ЖЕЛИНИН САРҒАЙТЫУ

син. вар.: САРПАЙЫ САЛЫНЫУ

САРПАЙЫ ТҮСИУ

ЖЕЛКЕ ТАМЫРЫ ТЫРЫСЫУ. Ашыұланыу, ҳәкисленну, бир нәрсеге қырсығыу.

ЖЕЛКЕ ТАМЫРЫ ТЫРЫСПАУ

ЖЕЛКЕСИНЕ ШИНГИРИК ШАБЫУ. Қыйнау, қорқытып жүрегин жарып қойыу, езип жумсап азап беріу.

ЖЕМЕ-ЖЕМЕГЕ КЕЛИУ. Шамаласыу, жақынлау, болатуғын уақытына тақалыу. Душпанның гүнасын мойнына қойып, *жеме-жемеге келгенше* сабыр ет (К. Султанов).

ЖЕҢ(ИН) СЫБАНЫУ. Таярланыу, бир иске өзін сазлау. ...бул да гүреске *жең сыбанды* (Х. Сейтов).

вар.: БИЛЕГИН СЫБАНЫУ

ЖЕҢ ТҮРИНИУ

ЖЕР АУДАРЫУ. Жазықлы болғаны ушын хуқиметтин заңына мууапық (бұрында) узақ жерге жиберіу. Оннан соңғы жерде турмыстың қысқысына түсіп, бир неше сапар тутқынға алындым, *жер аударылдым* (М. Дәрибаев). ...*жер аударып* жиберілген Тарасқа жақсылық қыламан деп, ойлабастан айта қойыудан қыйын нәрсе барма? (О. Бекбаулов).

вар.: ЖУРТ АСЫРЫУ

ЖУРТ АУДАРЫУ

ЖЕРГЕ-ЖӘМГЕ ТИЙГИЗБЕУ. Қәдирлеу, үлкен хұрмет көрсетиу.

ЖЕРГЕ КИРИП КЕТЕ ЖАЗЛАУ. Қатты қысыныу, уялыу. ...*жерге кирип кете жазладым* («Бозуғлан» дәстаны).

вар.: ЖЕРГЕ ҚАРЫС КИРИУ. Еситерин еситсе де, *жерге қарыс киргенин* сездирген жоқ (Ө. Айжанов).

ЖЕРДЕН АЛЫП, ЖЕРДЕН САЛЫУ. Қатты ғарғап жаман сөзлер айтып урысыу, нәрсесин қоймай урысыу. «Еки бүкленип мен ермек етип жүрсен!» деп *жерден алып, жерден салды* (Ж. Аймурзаев).

Кемпир де жер тоқпақлап оны *жерден алып, жерден салып* ғарғап атыр (Т. Қайыпбергенов).

вар.: СУУДАН АЛЫП, СУУҒА САЛЫҰ. Кеше Серкебайдың қызы комсомоллардың мәжилісінде менің сыртымнан *сұйдан алып, сұйға салыпты* (Т. Қайыпбергенов).

ЖЕРДЕН ЖЕТИ ҚОЯН ТАПҚАНДАЙ БОЛЫҰ. Қатты қууанып кетиу.

ЖЕРДЕН ПИШКЕНДЕЙ. Толық, тутас, дуғыжым, ири денели болыу.

вар.: ЖЕРДЕН ПИШИП АЛҒАНДАЙ

ЖЕР ЖӘХӘНГЕ ОТ БЕРИУ. Бузақышылық етиу, урыс-қағыс туудырыу, биреуді екінші-биреуге жаманлап урыстырыу. 1. б.

вар.: ЖЕТИ ЖУРТҚА ОТ БЕРИУ

ЖЕР ҚАБЫСТЫРЫҰ. Қатты есiнен тандырып урыу, ермши етип таслау, ар-намыс келтириу, төмен қаратыу.

вар.: ЖЕР МЕНЕН ЖЕКСЕН ҚЫЛЫҰ. Бундай қолай гетәрдек келерме, аұзы былшырап иле алмай, үлкен урыуды *жер менен жексен қылар* ма? Асып-тасып, гә бойы менен, гә ойы менен үстемлик сүрип отырған бийлер аұызларын ашпай, *жер менен жексен болып қалды*. (Т. Қайыпбергенов).

ЖЕР ТАНАБЫН ҚУУЫРЫҰ. Жүйриклик, узақ жолды сыдатпай басып өтиу, аттың шапқырлығы. ...*жер танабын қиғырды* («Бозуғлан» дәстаны).

ЖЕР ТАРТЫҰ. Қазаланыу, жерге көмилиу.

вар.: ЖЕР ЖУТЫҰ

ЖЕР ТАРТПАҰ

ЖЕР ЖУТПАҰ

ЖЕР ТИРЕУ. Теқ өзiм деу, менменлик, басқаны көзге илмеу. Айпаршаның қолға түсиуіне себеп болдың, соны миллет етип, өзiм алмадым деп, *жер тиреп* жатырсаң («Мәспатша» дәстаны).

ЖЕР ТИРЕМЕУ

ЖЕР ТӨБЕЛЕУ. Ғарғау, жаман сөзлер айтып урысыу, ғарғанып күйип-писиу.

вар.: ЖЕР ТОҚПАҚЛАҰ

ЖЕР ДҮМБИШЛЕУ. ...Қанзада еки мушы менен *жер дүмбиш-леді* (А. Бекимбетов).

ЖЕТИ ЖИНИНДЕЙ КӨРИУ. Жүдә жек көриу. Ағам болса менің *жеті жининдей көреді* (А. Бекимбетов).

вар.: ЖИНИНДЕЙ КӨРИУ

ЖЕТИ ЖИНИНЕН БЕТЕР КӨРИУ

ЖЕТИ ЖУРТТЫ ҚУРТҚАН. Жалмаұыз зағзақы, гелле кесер, қанхор, жалатай.

ұқс. вар.: ЖЕТИ ЖУРТТЫҢ ТИЛИН БИЛГЕН

ЖЕТИ ДӘРҰЯНЫҢ СУУЫН ИШКЕН

ЖЕТИ ЖҰЙЕСИНЕН ӨТИУ. Аұыр сөз, ашшы сөздің қатты батыуы, шыдамау, қыйналыу. Өне бул сөзди еситип, билгенлердің *жеті жүйесинен өтті...* («Бозуғлан» дәстаны). ...шинқилдиси Со-

немнин *жети жүйесинен өтп*, ырғып-ақ турды (Т Қайыпбергенов). Бул сөзлер Бабаханның *жети жүйесинен өтти* («Мәспатша» дәстаны). Жүк тийеуши парсыларды швед тилинде *жети жүйесинен өткерип...* (Н.Тихонов).

ЖЕТИ НАСЫРЫ БҮГИЛИУ. Қатты қысыныу, уялыу, жерге кире жазлау. Мен Оразгүл менен молланың бир-биреуине болған көз қарасын көрген сайын *жети насырым бүгилгендей* ашыуланып, майданға шығуға дәлил таба алмай турман (Ж. Аймурзаев). *Жети насыры бүгилген* Бийбайша қасына келген соң санын қаттырақ шымшыды (Ө. Айжанов). Пай, *жети насырымды бүктиң-ай!* (Ө. Хожаниязов).

ЖЕТИ ТҮН. Ауыр жатар ямаса жатардан соңғы уақыт. Ашыу үстінде абайламаған еди, жана сезип, басын шайқады, *жети түнде ашыу қысты* (Ө. Айжанов).

ЖЕТИ УЙЫҚЛАҒАНДА ТҮСИНЕ ҚИР (МЕГЕН) МЕУ. Бийтаныс, бұрын хеш көрмеген, есипеген. Сарымбет ғаррының айтып отырғанлары Тарастың *жети уйықлағанда түсине кирмеген* жапалық хабарлар еди (Ө. Бекбаулов).

вар.: **ЖЕТИ УЙЫҚЛАҒАНДА ТҮСИНДЕ ҚӨР (МЕГЕН) МЕУ**
ЖИНЛИ КӨЗЛЕНИУ, Көзлерин алартып қызараңлау, түрпүсі бузылып қарау.

ЖИНЛИ КӨЗЛЕНБЕУ

ЖИН ҚЫЯЛЛЫ БОЛЫУ. Минези өзгермели болыу, бир жақсы бирде жаман қыяллы—қыяллы болыу.

ЖИПСИЗ БАЙЛАНЫУ. Күтиу, бир себептер менен сол жерден хеш жаққа шыға алмау, биреуді көп күтип турыу, күте—күте шыдамы кетиу.

ЖОЛ БАСЛАУ. Басшылық етиу, басшылық етип бир жаққа кетиу.

ЖОЛ БОЛСЫН СОРА (СЫУ)У. Хал-ауқал сорау, аманлық-есенлік сорасыу, жөн-жосақ сорасыу. Әбден шыдамы таусылған соң үй ийесі *жол болсын сорады* (К. Султанов). ...ким де болса қасына барып *жол болсын сорап* өлтирейин де... («Алпамыс» дәстаны).

ЖОЛ КӨРГЕН. Көп нәрсени билетугын, тәжирийбелі, сумлықлы.

ЖОЛ ОҚЫУ. Сумлық, ақыл үйретіу, жууқаланыу, басқаны өз ақылы менен журиуге ийтермелеу.

ЖОЛ ОҚЫМАУ. Маған ақыл үйретип, *жол оқыма алдыма түсі!*... (А. Бекимбетов).

ЖОЛ ТАРТЫУ. Бир жаққа жүрип кетиу, кетиу. ...Бийбихатша апайды да қасына қосып Мойнаққа қарай *жол тартқан* еді (А. Бегимов). Қыз гилем менен тас табақты артына бөктерип, қаладан шығып *жол тартты* («Қарақалың халық ертекері»). Әлсене уақытта поезд Ташкент бетке қарап *жол тартты* (Н. Дәуқараев). ...Тарас арба менен Оренбургқа *жол тартты* (О. Бекбаулов). Погодин Элим бабаның бағына қарай *жол тартты*.

Көзи толы жас болып,
Тәуіскел етип жол тартты

(«Мәспатша» дәстаны).

уқс. вар.: ЖОЛҒА РАУАН БОЛЫҰ

ЖОЛҒА ТҮСИҰ. Дәрқал атқа минип, қайтадан жолға рауан болды (А. Бегимов). ...жолға рауана болды («Бозуғлан» дәстаны). Қарақалпақ бийлерінде күйме жоқ, атларының шоғын бузбай, еки-екиден сапқа дизилип күймелердің изинен шубырысып жолға түсті (Т. Қайыпбергенов). ...Байсары бай менен Алтыншаштан патия алып, жолға түсейін деп турғанда жеңгеси Айсәнем турып:—Мениң Қодарымның тек болғаны түйедей бойы болмаса, түйедей ойы жоқ-ау... («Алпамыс» дәстаны).

ЖОЛ ТАСЛАУ. Сумлық ойлау, алдау, жолкерленіу, жууғаланыу, өзезүлленіу. Еки көзи артында, тазыдан қашқан түлкідей тум-тұсқа жол таслап қарайды. (А. Бегимов)... Жигит кенесине болшойларды өзи ізлеп барғанын, хәтте жол-жоба алып қайтқанын жасырып қалып, тағы жол таслады (Ш. Сейтов).

ЖОЛ ТАСЛАМАУ

ЖОЛЫ БОЛЫҰ. Тилеги орынланыу, иси табыслы болыу, талабы келисіу. Хош, жолың болсын бауырым,—деди Бабажан («Жеткіншек» газетасы). ...жолымыз болар еди,—деп азғантай кеуилин көтерип (Н. Дәуқараев).

ЖОЛЫ БОЛМАУ

ЖОНЫ ҚЫЗЫҰ. Жошланыу, кеули көтериліу, Кең дәрьяға шыққансоң жигитлердің жоны қызып кейінгиси алдыңғысынан озыу үшін бәсекеге түсті (К. Султанов).

ЖОЯН БОЛЫҰ. Жоғалыу, жоқ болыу. Анау, жоян болғыр, алты малдың орнын толтырмасақ болмайды (Ш. Сейтов).

ЖӨН АЛДЫ ҚАРАБАРАҚ (БОЛЫҰ). Мақсетсиз, әйтеуір, дус келген жаққа, мәніссиз ойланбастан ис етиу (кетиу). Соң өзи қайда баратуғынын айтпай, жөн алды қарабарақ бир жаққа кетти (Т. Қайыпбергенов).. Сен жора, сөздің мәнісине түсінип алыу үшін. «жөн алды қарабарақ» шаба бермей сабыр ет (И. Юсупов). Цехқа баратырып па, яки жөн алды қарабараққа ма? Әйтеуір жүрип киятыр (Ә. Тәжимуратов).

уқс. вар.: ЖӨН АЛДЫ ЖҮРИҰ. Бала сол жүристен жөн алды жүрип отырады («Қарақалпақ халық ертеклери»).

ЖУДА БОЛЫҰ. Жоқ болыу, нәрсе қалмау, айырылып қалыу.

Өрман болды, жүрегиме дәрт болды,
Балаларыңнан болар болдыңыз жуда

(«Мәспатша» дәстаны).

ЖУМҒАН АУЗЫН АШПАҰ. Сөйлемей, дым үндемей. ...сол кум дауылларының бар егинди басып кетиуи, жер мешен жексен ете-

туғынлығы тууралы олар неге *жумған айзын ашпайды* (Ш. Рашидов). *Журт жумған айзын ашқан жоқ* еди, тек Серимбет гана баслыкка сөйледи (Ө. Айжанов).

ЖУМЫСТЫ АҚСАТЫУ. Жумысқа иркиниш жасау, иске кедирги келтирүү.

ЖУМЫСТЫҢ КӨЗИН БИЛМЕУ. Тәжирийбесиз, жумыс нәтийжели болуу усылын билмеу. Агроном болғаннан кейин де иске кесент келтирип, *жумыстың көзин билмейди* деп неге орнынан босаттырууды өз уақтында ойламадым? (Х. Сейтов).

ЖУМЫСТЫҢ КӨЗИН БИЛИУ

ЖУРТ КӨР(ГЕН)ИУ. Көп жерлерди көрүү, көп нәрселерди билүү.

ЖУУАН ҚАРЫН. Семиз, бай адам, жатып ишер байлар. Өзлери бизлердин мийнетимизди сорып, *жууан қарын* бай бола жақ (К. Султанов).

ЖҮЗ БЕРИУ. Бир нәрсенің (истин, уақыяның) пайда болууы, дөрелууи, иске аса баслауы. Усы аралықта бир уақыя *жүз берди* (С. Айний).

ЖҮЗ БЕРМЕУ

ЖҮЗДЕН ЖҮЙРИК ШЫҒЫУ. Ҳасылдың, жақсы заттың көптен шығыуы.

ЖҮЗИККЕ ҚАС ҚОНДЫРҒАНДАЙ БОЛУУ. Бир нәрсенің ямаса бир истиң кеуилдегидей болууы, талапқа мууапық болууы. Палауың оғада мазалы болған екен, енди бир чайник чай болса, *жүзикке қас қондырғандай* болар еди,—деп Алламберген Оразгүлге сыр билдирмей сөйледи (Ж. Аймурзаев).

ЖҮЗИ ҚАРА БОЛУУ. Қылмыс, айыплы болуу, айып, уят ис ислеу.

ЖҮЗИНЕ ҚАН ЖУУЫРЫУ. Кеселинен айығыу, уақты хошлығы жақсыланыу, келбети өзгерип шырайланыу. ...Маман кеулинде дық сақламай, өзи шақыртыушы болып келгени ушын ба, Есенгелдиннің *жүзине қан жууырды* (Т. Қайыпбергенев).

ЖҮЗИН САЛМАУ. Қарамау, ауырманлығыңды кисиге салмау, биреуге жалынбау.

ЖҮЗ САЛЫУ

ЖҮЗИ ТӨМЕН ҚАРАУ. Қапа болуу, қысынуу.

ЖҮЙКЕСИ ҚУРЫУ. Шаршау, мазасы болмау. Өлим есине түссе *жүйкеси қурып*, ишип отырған чайын таслап өре турғанын билдей калады (К. Султанов).

ЖҮРЕГИ АЙНЫУ. Ишкен ауқатын қайтарғысы келуу, ишкен ауқаты сибеу.

ЖҮРЕГИ АЙНЫМАУ

ЖҮРЕГИ АЛЫП УШЫУ. Қатты қууаныу, қәуетерленуу, ҳәр қыйлы сезимлерден тынышсызланыу. «Сүйген ярым Жәлимбет бундай қалға қалай ушырады екен» деп *жүреги алып ушты*. («Қарақалпақ халық ертеклери»). Оның кеулинде азлап қапалығын сезсемде, молладан қутылғаныма *жүресим алып ишип қууанып отыр* (Ө. Шамуратов).

ЖҮРЕГИ ДАҰАМАУ. Жүрексинбеу, айтайын дегенин айта аямау, қорқынқырап отырыу. Бул сорау және шаршатты. «Ауа» деуге *жүреги дайамады* (Ө. Айжанов). Соннан хабарын сорайын десем де *жүрегим дайамай отыр* (Ш. Сейтов).

ЖҮРЕГИ ЖАРЫЛЫУ. Қатты қуаныу ямаса қорқыудан жүреги ислемей қалып өлиу.

ЖҮРЕГИ ЖАРЫЛМАУ.

уқс. вар.: **ЖҮРЕГИ ТАРСА АИРЫЛА ЖАЗЛАУ**

ЖҮРЕГИ ЖИБИУ. Аяу, рехими келиу, ғамхорсыу.

вар.: **ЖҮРЕГИ БОСАСЫУ**

ЖҮРЕГИ ҚАНАСЫНА СЫЙМАУ. Қатты қуаныу ямаса ашыу-ланыу.

ЖҮРЕГИ МУЗДА СУУ БОЛЫУ. Қорқыу, қорқыныш сезими, бир нәрседен қәуетерлениу. Баламнан хат иркилди, иним *жүрегим музда суу! ...жүрегимди муз да суу* етеди де турады бирдейине (Ш. Сейтов).

вар.: **ЖҮРЕГИ МУЗ БОЛЫУ**

ЖҮРЕГИ СУУ ЕТЕ ҚАЛЫУ. Қатты қорқыу. Буны көрип ып-ыссы жас *жүрегим суу ете қалды* (Ө. Хожаниязов). Максим Горький көшесинен енди ғана өте бергенимди билемен, *жүрегим бирден суу ете қалды* (К. Мәмбетов). ...адамларға көзи түсип, *жүреги суу ете қалып* көзимнің алды тынды (А. Бегимов).

ЖҮРЕГИ ТАЛЫУ. Дем алыуының қыйынласыуы ямаса қатты аш болыу.

ЖҮРЕГИ УЛЫ-ДУПИЛДИ БОЛЫУ. Қатты қорқыу ямаса қуаныу.

ЖҮРЕГИ ҮЗИЛИУ. Жүдә аш болыу, ашырқау.

ЖҮРЕГИ ХАНАСЫНА СЫЙМАУ. Қатты қуаныу ямаса қорқыу. шәрт. вар.: **ЖҮРЕГИ ШӘУКИЛДЕУ**

КӨҚИРЕГИ ШӘУКИЛДЕУ. Анда Алпамыстың *жүреги шәўкилден*, *жүреги ханасына сыймай* дүрсилдеди («Алпамыс» дәстаны). Қәдирбай өз бөлмссине кире сала есикти жауып тәмбини урып, биразға шекем еркин тына алмай *көқиреги шәўкилден*, тили қәрекетсиз қалды (А. Бекимбетов).

ЖҮРЕГИН БАСЫУ. Дем алыу, бир нәрседен қорыққаннан кейин дем алып өзине келиу. Дәрхал жағаға шығып отырдым. *Жүрегимди бастым* (Ө. Хожаниязов).

ЖҮРЕГИНЕ АС БАТПАУ. Қуғанғаннан, қорыққаннан ямаса науқаслықтан тамақ жеуге мейли болмау. ...қайғы менен күн-түн жата алмай, *жүрегине ас батпай*, таң атса, кеш болмай, кеш болса, таң атпай, купиясын айтыуға ылайықлы қостар таппай... («Мәспатша» дәстаны). Халықтың қаны қашып қасықтай да қаны қалмағандай; ишсе *жүрегине ас батпайды* (М. Дәрибаев). Сол күни апам өләмата сыр бермесе де, *жүрегине ас батпай* жүрген сексен бір жастағы шешем баласының өскерләнктен қалғанына қайта туғандай қуанды (Ш. Сейтов).

ЖҮРЕГИНЕ ЧАИ ТАРТҚАНДАЙ БОЛЫУ. Ашыныу, қыйналыу, қана болыу, аұырыуына аұырыу қосқандай болыу. Маман атының

басын бурмай жолдасларын күтип артына бурылғаны сол, *жүрегине чай тартқандай* силкинди (Т. Қайыпбергенев).

ЖҮРЕГИНИҢ ШЕРИН ТАРҚАТЫҰ. Жеңиллениу, әнгимелесип дем алыу қайғы ууайымнан айрылып кеулин көтеріу, ұақтың хошлау. ...қосық айтып, *жүрегиниң шерин тарқатқандай* шағлап жүретуғын еди (М. Дәрибаев).

ЖҮРЕК БАУЫРЫ ҚАН БОЛҰ. Азапланыу, қыйыншылық көриу.

Күн-түн сегбир тартыпты,

Жүрек бауыры болып қан. («Мәспатша» дәстаны).

ЖҮРЕК ЕТЕ АЛМАҰ. Қорқыу, айбыныу. ...заққы болғанлар қарсыласыуға *жүрек ете алмай*, төбесин көриуден зып берди (К. Султанов).

ЖҮРЕК ЖАЛҒАҰ. Азырақ бир нәрсе жеп алыу, аўқат пискенге дейин азырақ нан-пан жеу.

ЖҮРЕК ЖҮТ (ҚАН) БҰ. Батыр, ҳеш нәрседен қорықпайтуғын дәу жүрек болыу. ...тым-тырыс отырған қандай *жүрек жутқан* батырдың баласы екен? («Бозуғлан» дәстаны).

ЖҮРЕК ШАЙДЫ БОЛҰ. Бир нәрсени қайта-қайта көрип ямаса ислеп соннан жалығу, соны жек көриу; сол нәрсеге мейилсоқболыу, қарағысыз болыу. Тұтылған кәрұан басыны Абылқайыр ханға апар десе, жасы үлкен бийлердин қынжылып, мойнын ишине тартатуғынынан хан *жүрек шайды болған* (Т. Қайыпбергенев).

ЖҮРГЕНДЕ ЖЕР КӨТЕРМЕҰ. Менменлик, өзін басқалардан зыят деп санау, шерлик етиу.

вар.: **ЖҮРГЕНДЕ ЖОЛҒА СЫЙМАҰ**

ЖҮРИП ОТЛА (ҒАН) Ұ. Тәртипсизлик, кеулине не келсе соны ислеушилик т. б.

ЖҮҮЕНСИЗ КЕТИҰ. Бийтәртиплик, өзінше кетиу, кеулине не келсе, соны ислеу, ҳеш кимниң сөзин тыңламау.

ЖЫЛАР ҚАБАҒЫ ТАРТЫҰ. Жағымсыз ис етиу, айтқанды ислеу. Тәртипсизлик еткени ушын таяқ жегиси келген баланың *жылар қабағы тартады* дегендей халықтан дәкки жесе, өз исине өзика өкинер! (Х. Сейтов).

ЖЫЛҚЫСЫ ТАҰҒА ШЫҒЫҰ. Қууаныу, ҳез етиу, тилеги орынланып қууанып масайрау.

вар.: **КЕМЕСИ ҚЫРҒА ШЫҒЫҰ**

ЖЫЛЫМЫ МАЙЛАҰ. Иси табыслы болыу, балықшының аўына көп балық түсиу.

ЖЫМ-ЖЫРТ БОЛҰ. Ғеш қандай сес, ҳәрекет болмау, тым-тырыс болыу. ...бәри қулағын түргендей *жым-жырт болады*, самал да өз демин ишине тартады (Қ. Досанов).

вар.: **ЖЫМ БОЛҰ.** Қашшаннан усыған қанық ҳаял «рабайы менен болыу керек еди дә, мырза!» деп жигит тонқылданды да *жым болды*. Ғәтте қасымда ушқынып отырған Гүлсәнем де *жым болды* (Ш. Сейтов).

ЗАҚҚЫ БОЛЫУ. Бир нәрседен жалығыу, соны көргісіз болыу, не нәрсе болса да, соның көплигинен, бир неше мәртебе қайталануынан жалығыу, *...заққы болғанлар қарсыласуыға жүрек ете алмай, төбесін көріуден зып берди* (К. Султанов).

син.: **ЗЫҚЫ ШЫҒЫУ.** Әбден *зықы шыққан* соң қайтер екен деп, кийе салды да, үлкен айна алдына барды (Ө. Айжанов).

НЫЗАМ (ЗАҢ) КӨТЕРМЕУ. Исленген истің нызамға қарсы келуі, оған сәйкес болмауы.

уқс. вар.: **ЗАМАН КӨТЕРМЕУ**

ЗАМАНЫ КЕЛИУ. Иси бәрхама табыслы болыу, бахытқа ересе беріу.

уқс. вар.: **ЗАМАН КӨТЕРМЕУ.**

ЗАР БОЛЫУ. Биреуді ямаса бир нәрсені көріуіге ынтығыу, жақын адамын сағынуы.

Найда болса Муңлығым деп саза берер.

Бахты қара Әнжим келди зар болып («Шерьяр» дәстаны).

вар.: **ЗАРЫ-ГИРЯН БОЛЫУ**

ЗАРЫ-ГИРЯНЫ ШЫҒЫУ. Хаялдың көзинше сонша не? Ең болмаса еркек деген атым бар емес пе?—деп *зары-гирияны шығып* азар-безер болды (Ө. Айжанов).

ЗАР ҚАҒЫУ. Қатты бақыра беріу ямаса қоймай қатты жылай беріу.

вар.: **ЗАР ҚАҚСАУ.** Бәрха тамақ сорап тынышсызланып, жағы-жағына тиймей *зар қақсап* жылады (А. Бекимбетов).

ЗАЯ КЕТПЕУ. Босқа әйтеуір кетпеу, иси пайдаға асыу, пайдалы ис етіу.

Жаслығың зая кетпес, жан апа,

Сандал менен Мәңжүн атты алып бар («Мәспатша» дәстаны).

ЗӘЛЕЛ ЕТКЕН БАЗАРШЫДАЙ БОЛЫУ. Кеуілсіз, уақты хош болмау, сылбырап ийни түсіп жүріу.

ЗӘНГИЛЕС БОЛЫУ. Тең болыу, соған сәйкес (сай) болыу, соннан кем болмау.

ЗӘРРЕСИ УШЫУ. Қатты қорқып кетиу. Бул байдың әбден *зәрресін ушырды*. Бай сын көзі менен моллаға тигилди де «Әбден *зәрресін ушырайын*» деген ой менен жөн алды қарабарақ басып жиберди (Ш. Сейтов). Халмурат байдың *зәрресі ушып* кетти (Б. Бекниязова). *...еки қолыңды байлағаннан кейін зәррем ушып кетти* (Ж. Аймурзаев).

вар.: **ЗӘРРЕСИ ҚАЛМАУ.** Төрештің *зәрресі қалмады*. Қуұырдақшылардың ошағының алдына келгени де сол, желкесінен биреу

пәнжени салып услап алды. «Балықшы ма,—деп Төрештиң *зәрреси қалмады* (Н. Дәуқараев). Ояқты да баспашы алдымекен деп *зәррем қалмады* го!... (Ш. Сейтов). Эне, Бабахан патша *зәрреси қалмай*, дәуге илаж табалма, өз еркине кете алмай, ғарры үзирин шақырып алды («Бозуғлан» дәстаны). *Зәрре жаны қалмай*, ышып орнынан турып, уйықлап атырған Мәспатшаның басын шайқап зар-зар жылап түсин баянлап турған усайды («Мәспатша» дәстаны).

ЗЕРЕБЕСИН ҮЙИРИҮ. Қорқытыу, қатты урысып, азап беріу. Тәжим мурт Дүйсенбайға *зәребесин үйирип* адам тауып бересен делти.

ЗЕРЕБЕСИН ҮЙИРМЕҮ

ЗИЛ БАСЫҮ. Денеси аұырласыу, ҳеш нәрсе қосжақпау.

ЗИРДЕКТЕЙ БОЛЫҮ. Қатты тоныу, сууыққа қатыу.

вар.: **ЗИРДЕК ҚАҒЫҮ**

ЗИРДЕГИ ШЫҒЫҮ

ЗЫМ-ҒАЙЫП БОЛЫҮ. Бирден жоқ болып кетиу. Қумай көзлериндеги жөги жылұалар қашшан *зым-ғайып болған* (Ш. Сейтов).

вар.: **ЗЫМ-ЗЫЯ БОЛЫҮ.** ...демнің арасында айтажақ сөз *зым-зыя жоқ болып* кеткендей болды (Қ. Бегжанов).

ЗЫП БЕРИҮ. Бирден қатты жууырып кетиу, бирден қашып жоғалып кетиу. Болады, айтайын,—деди бала хәм ешегине ырғып минип, үйне қарап *зып берди*. (Ө. Хожаниязов). Дежурный басын көтергенде, қобалжып отырған бала патыраттан пайдаланып, таса-таса менен әлле қашан *зып берген* еди. «...Қәдирбай үй бетіне қарай *зып берди* (А. Бекимбетов). «Шық» дегени сол екен *зып берип* тұра жууырдым (Ж. Аймурзаев).

И

ИЗЕИ СӨЗЛИ БОЛЫҮ. Басқаларды қыйналдырып, азап берип сөйлеу, әлпайымшылығы болмау.

ИЗЕП БАСПАҮ. Хеш келмеу (бармау) ол жерге қайтып дарымау. Сөйтип бул оған уллы сылтау болып өкшени сол көтергеннен бул үйге қәдемин *изеп баспады* (Т. Қайыпбергенев). Бирақ оны көрип келиуге хеш ким *изеп баспады* (Я. Муратов).

ИЗЕП БАСЫҮ

ИЗ КЕСИҮ. Адам ямаса хайұанды, қусты изин тауып сол бойынша оны излеу, анлыу, қууыу. Хәммеся де усы әтираптан гүманланып, өзлериңше *из кести* (Т. Қайыпбергенев).

ИЗИНЕ ҚАРА ЕРМЕҮ. Жалғызлық, туұғаны туұғандай өле беріу, ямаса дым туұмау. Сөйтип ол сыйырдың да *изине қара ермейди* (К. Султанов).

вар.: **ИЗИНЕ ШЫР ПИТПЕҮ**

КЕЙНИНЕ ШЫР ПИТПЕҮ

ИЗИНЕ ШЫҚ ЕРМЕҮ. Хәқ, таза жүриу, жаман гәп, сөзден аұлақ жүриу.

вар.: ИЗИНЕ ШЫҚ ЖУҚПАУ

2. вар.: ИЗИНЕ СӨЗ ЕРМЕУ

ИЗИНЕ ГӘП ЕРМЕУ

ИЗИНЕН АТ ҚОЙЫУ. Кейнінен атлы қуыу. ...бизің қызыл қыранлар жаудың *изинен ат қойып* пүткіллей елатлы жерлерден шығарып, құмға қарай ысырып таслады (А. Бегимов).

ИЙБЕ САҚЛАУ. Сыйлау, құрмет етіу. Қумай көзлерін қойыу кирликлери жауып, *ийбе сақлап* сызылып өтер еди қыз сонда (Ш. Сейтов).

вар.: ИЙБЕ ЕТИУ

ИЙБЕ ҚЫЛЫУ

ИЙЕК ҚАҒЫУ. 1. Биреуге қарай ымлап, бір нәрсени түсиндириу, биреуге ис буйырыу, бір нәрсени уғындырыу; 2. Адамның өлер алдындағы қаракети. Гүлсәнем қонақ пенен сестин шығарып сәлемлесті, Петка күлиц *ийегин қақты* (Ш. Сейтов). Соның арасында Жийемурат көзи аларып ширенгендей қол-аяғын керип турды да, *ийегин бир қақты* (М. Дәрибаев).

ИЙЕК ҚАҚПАУ

ИЙЕГИ ҚЫШЫУ. Бир нәрседен дәме етіу, үмитлениу.

ИЙЕГИ ҚЫШЫМАУ. Енди бизің аң аұлауға *ийегимиз қышымайды* (Ш. Сейтов).

ИЙЕГИН ТИСЛЕУ. Өкиниу, налыныу, пәнт жеу. Мүширип түн жамылып жолға шыққанына *ийегин тислеп* киятыр. Ұау!... деп *ийегин тислеп*, денесин еки бүкледи (К. Султанов).

вар.: ЕРНИН ТИСЛЕУ

ИЙЛЕУИ ТҮСПЕУ. Қамлық, жақсылап исленбеу, қам болыу, ийленбеу. *Ийлеуи түспеген* қамыр тандырға жабылмайды (Т. Қайыпбергенов).

ИЙЛЕУИ ТҮСИУ

ИЙМАНЫ ТАС-ТӨБЕСИНЕ ШЫҒЫУ. Қатты шоршынып қорқып кетиу. Қуйқам жуулап *ийманым тас төбеме шықты* (Ә. Тәжимуратов).

ИЙНЕНИ ЖИПҚЕ ДИЗИУ. Әйтеуір нәрселерди елестире бериу, сынаса бериу.

вар.: ИЙНЕНИ ДИЗИУ

ИЙНИ КЕЛИУ. Бир истиң исленетуғын қолайлы уақты келиу, рети болыу. Ат кекилин тарайын, буннан тегин қайтпайын, *ийни келип* тұрыпты, мен тилимди тартпайын... («Мәспатша» дәстаны). Сол ушын *ийни келгенде*, ишиндегини айтып қалғаның жақсы, перзентим... (Т. Қайыпбергенов).

ИЙНИ КЕЛМЕУ

ИЙНИН ҚЫСЫУ. Жақтырмау, бийкарлау, мақул көрмеу.—Демек мениң айтқанларыма инанбайсаң ба? Секретарь *ийнин қысты* (Х. Сейтов).

ИЙНИНЕН ДЕМ АЛЫУ. Аұырыуының қаттылығына байланыс-лы демин зорға алыу, қысқа-қысқа дем алыу.

вар.: ЕКИ ИЙНИНЕН ДЕМ АЛЫУ

ИЙТ АЗАБЫН КӨРИУ. Жүдә азапланыу, қатты қыйналыу.

вар.: ИИТ АЗАБЫН ШЕГИУ.

ИИТ ЖАНЛЫ БОЛЫУ. Жүдө шыдамлы болыу, аўыр қыйыншылықларға шыдай бериу, қатты қыйланса да шыдай бериу.

ИИТ ЖЕМЕУ. Қәдірсіз, керексіз болыу, ҳеш ким тиймеу.

ИИТЛИ-ПЫШЫҚЛЫ БОЛЫУ. Келисими, аўызбиршилиги болмау, урысып қағыса беретугын, татыу болмау. Былайынша *ийтли-пышықлы* турмыс кешириўдиң қандай қызығы бар? (Ж. Аймурзаев).

ИИТТЕН БИР СҮЙЕК ҚАРЫЗДАР БОЛЫУ. Ҳәр кимнен бир қарыз ала бериу, қарызы көп болыу.

вар.: ӨЛИДЕН БИР СҮЙЕК АЛЫУ. «Өлиден бир сүйек алып үйренген жырындыхорлар» деп ойлады Тарас өз өзинен. (О. Бекбаўлов).

ИИТТИҢ МУРНЫ БАТПАУ. Қалың, тығыз болыу. Бир неше күн жол жүрип *ийттиң мурны батпас* үлкен тоғайлыққа келди («Қарақалпақ халық ертеклери»).

вар.: ПЫШЫҚ МУРНЫ БАТПАУ. *Пышық мурны батпайтуғын* тоғайшылық (А. Бегимов). ...*пышық мурны батпас* қопа қамыс пенен нуў орманның малға өрис, егинге атыз ашып жүр (К. Султанов). Басқа жағының барлығы *пышық мурны батпайтуғын* тоғай... (Ш. Сейтов).

ИЛИП ТАРТЫУ. Жағымсыз сөз айтып отырыу, жақпас жағына шығыу.

ИЛИП ТҮСИУ. Қайымы келгенде жақпас сөз айтыу, ҳәкис сөз айтыу. Ҳау, сеня де аўрыуың бармеди?—деп бир келиншек *илип түсти* (Н. Дәуқараев).

ИЛЛА ДЕП АУЗЫН АШПАУ. Ҳеш сөйлемей, үндемей. Тап қасақана еткендей Жаңабай да Жуманнан қақысын сорап, *илла деп* аўзын ашпады (Ш. Сейтов).

вар.: АУЗЫН АШПАУ

ИЛЛА ДЕМЕУ

ИНАМ ЕТИУ. Бир затты бирейге бериу, усыныу. Тәўке хан бабаларымызға «Ақ таўды» *инам етип* дәрбенттен бажы өндириўдиң еркин бергенде, сақыйлық қылды дейсиз бе? (Т. Қайыпбергенев).

Көп пул менен питкен, деди.

Нағып *инам еткен* деди (Бердақ).

ИНАМ ЕТПЕУ

ИРГЕ ҚӨТЕРИУ. Қонысланыу, жай, үй салыу) қурыу, үйли, жайлы болыу. Бул ҳәммеден бұрын қоныс басып, ең соңғы *ирге көтерген* көш еди (Ш. Сейтов).

ИРЕУ БЕРМЕУ. Бир иске иркиниш бермеу.

ИРЕУ БЕРИУ

ИРИДЕН ТУУРАУ. Айрым майда-шүйде зат пенен иси болмау, ирилик, сақыйлық. ...«*ириден туўрайтуғын* болсаң мына очердьте турып бир көр!» деп тонқылдауым менен мен де есиктен сыртқа бетледим (Ш. Сейтов).

ИСИ КЕЛИСИҮ. Барлық иси, жұмысы табыссы болыу, бахытлылық.

вар.: ИСИ ОҢЫНА АЙЛАНЫҮ. Истиң онына айланғанын билди, («Мәспатша» дәстаны).

Дәртиңе дәрман табылып.

Исиң оңға айланғаны.

Бул түсиңнің бағдары... («Бозуғлан» дәстаны).

ИСИ КЕЛИСПЕҮ

ИСИ ОҢЫНА АЙЛАНБАҮ.

ИСИ ҚЫРСЫҒЫНА АЙЛАНЫҮ. Қәпелимде *ис қырсығына айланды* (О. Бекбаулов).

ант. вар.: ИСИ ҚЫРСЫҒЫНА КЕТИҮ

ИСИ НАСЫРҒА ШАБЫҮ. Исиниң келиспей жаман жағдайға түсиуі, талабының келиспеуі, хәкисине кетиуі. Енди истиң *насырға шапқанын сезген* Нурымбеттиң ойлап тапқаны, бир ашыуы мынау еди. *Истиң насырға шайып баратырғаны анық еди* (Ө. Айжанов). ...сөзди бөлип Алексей Иванович Бутаков,—*исин насырға шаптыратуғын* болды-ау!... (О. Бекбаулов).

ИСИ ПИТИҮ. 1. Исленип болынған, қашшан тамам болған. 2. Өлген, өлип қалуу.

ИСИНИҢ СӘТИ БОЛМАҮ. Жұмысы табыссы болмау, иси жақсы болмау.

ИСКЕ АСЫҮ. Ислениу, пайдаға асыу, турмысқа пайдаланыу. Сирә оның айтқанларынан *иске асқаны болды ма?* (Т. Қайыпбергенөв).

ИСКЕ АСПАҮ

ИСКЕ КӨЗ ЖУМЫҮ. Истиң табыссы болыуын, оның тез ислениуін қөлемей, оған итибарсыз қарау.

ИСКЕ КӨЗ ЖУМБАҮ

ИСТИҢ КӨЗИН ТАНЫҮ. Тәжирийбелли, жұмыстың қалай ислениу жағдайларын түсинетуғын, ұқыптылық, ақыллылық. Көринген айдынға ауды керип, ұақытты босқа өткерип, қара күшке зор салып жүрмейди. *Истиң көзин танийды* (К. Султанов).

вар.: ИСТИҢ КӨЗИН БИЛИҮ

ИШЕК-СИЛЕСИ ҚАТЫҮ. Қатты күлиу, көзинен жас аққанша, деми таусылғанша күлиу. Басқалар да *ишек-силеси* қатып күлишти (С. Айний). Колхозшылардың барлығы *ишек-силеси қатып* күлди (Х. Сейтов). Жигитлер *ишек-силеси қатып* күлип жиберди (Ж. Сейтназаров).

ИШИ-БАҰЫРЫ БИР ЖЫЛЫМАҮ. жүдә жек көриу, кеули қалуу. ...жасауыллардың хә дегендеги қылұасынан қайт болды ма, *иши-бауыры бир жылмайды* (К. Султанов).

вар.: ИШИ ЖЫЛЫМАҮ

ИШИ-БАҰЫРЫНА КИРИҮ. Әлпайымланыу, жарамсақланыу, жағымпазланыу, не айтса тил қайтармау. Айнаханниң *иши-бауырына* кирип палкерди әулийе деди, масайық деди, қулласы оның

ийтыўына қарағанда, ол көз ашық болды да қалды (Ә. Тәжимуратов). ...*иши байырына кирип жүрип, қолға түсетуғын әдети бар той* (О. Бекбаўлов).

ИШИ ҒЫМ ЕТИҰ. Ишинен бир нәрседен сезиклениў, гүманланыў, қоўестерлениў. Көсе еки гүрбектиң пәлегиниң қасынан өте берип еди, бир ой түсти де, *иши ғым етти* (Ә. Хожаниязов).

ИШИ ИЙТ ЖЫРТҚАНДАЙ БОЛЫҰ. Бир нәрсеге қатты ашынып қыйланыў. ...*Турымбеттиң келисим алғалы малына иши ийт жыртқандай* (Т. Қайыпбергенев). ...*питегене дыққатымды өзине тартайын дегени болмаса бәри бир, ишим ийт жыртқандай* еди. Байдың *иши ийт жыртқандай* (Ш. Сейтов). Тап усы ўақытта *ишим ийт жыртқандай болды* да турады (Г. Есемуратова).

ұқс. вар.: **ИШИ КҮЙИҰ**

ИШИ ЖАНЫҰ. Үйренген хәмелинен айрылғанына *иши күйип* тур,—деди қызына (Х. Сейтов). Минези ықлымға жаққан, көргенлердиң *ишин жаққан...* Инжи—аптап, пәнжи—астап, көрсен *ишиң жанғандай* («Бозуғлан» дәстаны). *Иши оттай жанды* («Мәснатша» дәстаны).

ИШИ УҰДАЙ АШЫҰ. «Жығылған гүреске тоймас» дегендей, дәрхал үйге кире сала мылтығына асылса, қорғасынлап оқланған бир де оғым жоқ екен. *Ишим уўдай ашыды* (Ә. Шамуратов).

ИШИНЕН ТУЯШЫҚ. АЙЛАНБАҰ. Иши тар, қызғаншақ, ойлайтуғыны сумлық.

вар.: **ИШИНЕН ШУНАТАЙ АЙЛАНБАҰ**

ИШИНЕН ПЫШАҚ АЙЛАНБАҰ

ИШИНЕН ТЫНЫҰ. Көрген-билгенин, сезгенин сыртқа шығармай иште сақлаў, барлығын ишинен билиў. Оны үйдеги басқалар сезбеген менен Мийригүл ишинен сезип, бірақ сыртына шығара алмай *ишинен тынды* (М. Дәрибаев).

ИШИН ҚАРАҢҒЫ ЖАЙЛАУ. Жаманлықтан басқаны ойламайтуғын, ҳеш кимге жақсылық ойламаў, ишкирне, сум.

ИШИН ҚАРАҢҒЫ ЖАЙЛАМАҰ

ИШИ ТАР БОЛЫҰ. Қызғаншақ (лық) болыў.

ИШИ УЛЫ-ДҮПИЛДИ БОЛЫҰ. Не ислерин билмеў, бир нәрседен қорқыў, қәуип етиў.

вар.: **ИШИ УЛЫ-ГҮПИЛДИ БОЛЫҰ**

ИШИ УЛЫ-ДҮБИРЛИ БОЛЫҰ. Коридорда жүре берейин десем директорымыз Шавкат Шәкирович көрип қояма деп *ишим улы-гүпилди*. Дийўалдағы пышық көзли шынжырлы саат тық-тық, жүрегим дүрс-дүрс *ишим улы-дүбирли* (Ш. Сейтов).

ИШКЕН АСЫ БОЙЫНА ТАРАМАҰ. Бир нәрседен қоўестерлениў, қорқыў, уўайым—қайғыда болыў. Ырасында да болшойдың ғалаўыты шыққалы бери байдың *ишкен асы бойына тарамай* жүр (Ш. Сейтов).

вар.: **ИШКЕН-ЖЕГЕНИ БОЙЫНА ТАРАМАҰ.** *Ишкен-жегени бойына тарамай* жүр... (Ш. Сейтов).

ұқс. вар.: **ИШКЕНИ ИРИҢ БОЛЫҰ**

ИШҚЫСТА БОЛЫУ. Ишинен қапаланыў, қыйналыў. Жаңабай бул күнлери *ишқыста* (Ш. Сейтов).

ИШПЕГЕ-ЖЕМЕГЕ ЖАНЫН ҚОЙМАУ. Ҳеш шыдатпаў, тынламаў, айтқанын орынлатыў. Садулланың *ишпеге-жемеге жанын қоймай* Аннагелди Мураттың алдына тасырлатып, қуўып алып барды (Н. Дәўқараев).

ИШТЕЙИ АШЫЛЫУ. Аўқат жеўге қумарлығы артыў, аўқат жеўи жақсы болыў. Жийде тақан менен қаратақанды қосып былғап, оны сүтке араластырып, *иштейимди ашқан* (Ж. Аймурзаев).

К

КАМАЛҒА КЕЛИУ. Ержетип адам болыў. Ол жақта қыз болып *камалға келген* аўылы бар (Ш. Сейтов).

КӘР ЕТПЕУ. Итибарсыз, арсыз, пәмсиз болыў, ҳеш нәрсе тәсир етпеў.

вар.: АИТҚАН СӨЗ КӘР ЕТПЕУ

КӘР ЕТИУ

АИТҚАН СӨЗ КӘР ЕТИУ

КЕЙП ЕТИУ. Ҳәзлик етиў, жақсы дем алыў, кеўил көтерип, мәслик етиў. Ешимбет әстен жүрип бағдың ишин *кейп етип*, кеўил көтерип аралады (А. Бекимбетов).

КЕЙП ЕТПЕУ

КЕЙПИ КЕТИУ

КЕЙПИ УШЫУ. ...Қарақум қумларының жолының қәўипли екенлиги хаққындағы еситкенлери қорыққанлығына қосылып *кейпи ушып кетти*. ...Тарас тап сол жолбарыс оның артынан келип қалғандай, артына қарап, *кейпи ушып кетти* (О. Бекбаўлов).

КЕЛЕГЕ КЕЛИУ. Бурынғы ҳалына келиў, өсиў, ержетип. Адам көп ўақытта келеге келген (Ж. Аймурзаев).

КЕЛЕГЕ КЕЛМЕУ

КЕЛТЕ ҚОНЫШЛЫҚ ЕТИУ. Ақылсызлық, ойланбаслық етиў, жеңил минезлик етиў.

вар.: КЕЛТЕ БАҚАЙЛЫҚ ЕТИУ

уқс. вар.: ШОНТЫҚЛЫҚ ЕТИУ

КЕМ САЛЫЙҚАЛЫҚ ЕТИУ. Кеўилсизлик етиў, кем ықласлық етиў.

КЕМ СӨЗЛИ БОЛЫУ. Аз сөйлейтуғын, аўыр минезли. Нуралы бай жүдә *кем сөзли* хәм көп жыйынды сүйе бермейтуғын адам (Т. Қайыпбергенев).

КЕМЕДЕН ШЫҚҚАНДАЙ БОЛЫУ. Тәртипленбеген, жыйнақсыз, хәр қайсысы хәр жерде жайрап жатыў.

вар.: КЕМЕДЕН ТҮСКЕНДЕЙ БОЛЫУ

КЕҢ ОТЫРЫУ. Тығылыспаў, сийрек-сийрек отырыў.

КЕРИ КЕТИУ. Бурынғы жақсы ҳалдан жаман ҳалға түсиў, ақыллылықтан ақмақлыққа айланыў.

КЕРИ ТАРТ(ПА)ЫУ. Ҳәкислик, өжетлик, иске иркиниш жасаў, қырсықланыў.

КЕС БОЛЫУ. Зыяны тийиў, жаманлығы тийиў.

Мөртлердиң ўақты хош болар,
Көпти алсам жасқа кес болар («Бозуғлан» дәстаны).

КЕС БОЛМАУ
КЕС ҚЫЛМАУ

Балларымның ырысқалына кес қылма,
Есапласаң жети күнлик егис бар («Мәспатша» дәстаны).

КЕСЕК ГҮЛЛЕГЕНДЕ (БОЛЫУ). Қандай да бир истиң орын-
ланбаўы, мүддеги белгисизлик, шексизлик.
вар.: ШЕНГЕЛ ГҮЛЛЕГЕНДЕ БОЛЫУ

син. вар.: ТҮИЕНИҢ ҚУЙРЫҒЫ ЖЕРГЕ ЖЕТКЕНДЕ БОЛЫУ
КЕС-КЕСЛЕУ. Алдынан шығыў, алдынан кеселеп шығыў, жибер-
меў. Аўа деди де, бирден жүре берди. Жумагүл бир сырдың бар
екенин сезип, *кес-кеслеп* оны тоқтатты (Ө. Айжанов).

КЕҮИЛ АЙТЫУ. Аўыр қайғыға байланысly адам қапаланғанда
оның кеўлин алыў, оны нәсиятлаў, жубатыў.

КЕҮИЛ БЕРИУ. Жақсы көриў, унатыў, өзиниң бар ықласын со-
ған бериў.

Жууап бериң саўалыма,
Кеўил бердим жамалыңа... («Бозуғлан» дәстаны).

КЕҮИЛ ЖЕТЕР. Жора-жолдас, жақын-жуўықлар.
КЕҮИЛ КӨТЕРИУ. Қыдырыў, мәслик қурыў, ўақтың хошлаў,
жақсы дем алыў.
КЕҮИЛ ҚОЙЫУ. Итибар бериў, қызықсыныў.

Шыққан шөплериңе мен қойсам кеўил,
Келбетин соньндай сениң қызыл қум (Күнхожа).

вар.: КЕҮИЛ АУДАРЫУ
КЕҮИЛ ҚОСЫУ. Бир-бири менен сүйип қосылысыў, турмыс қу-
рыў.

Кеўлин қосқанға саўдасын берсе,
Әрманы жоқ бул дүньяда қызлардың (Өтеш).

КЕҮИЛ ҚОСПАУ.
КЕҮЛИ БАРМАУ. Тартыныў, сол нәрсени ислеўди ямаса айтыўды
қолайсыз көриў, батына алмаў. Аржағын ойлаўға келиншектің
кеўли бармады (Ш. Сейтов).
КЕҮЛИ ЖАЙ БОЛЫУ. Өзиниң ойлаған ойына, мақсетине жетиў,
ойындағыдай болыў, қуўаныў, шад болыў.

Ишки сырым балам, Шөўкер тай,
Қулаң салың кеўлиңиз болсын жай.

Кеули болмай бир дем жай,
Ат шапты майдан ишинде («Мәспатша» дәстаны).

вар.: **КЕУЛИ ЖАИ ТАБЫУ.** Дәрьяның арғы тәрәпинен қызға қарай зымыраған жекке қайықты көргенде *кеули жай тауып*, езиу тартып сала берди (Ш. Сейтов). Көктен излегениң жерден табылып *кеулим жай тапты* (Ж. Аймурзаев).

КЕУЛИ КЕТИУ. Сүйиу, жақсы көриу. Аўа, меҳриңиздиң ол жұмысқа көптен бери *кеули кетип* жүргениң де билемен (Ш. Рашидов).

вар.: **ҚЫЯЛЫ КЕТИУ**

ЫШҚЫ КЕТИУ

КЕУЛИ БОЛЫУ. *Кеулиң болса* анық менде.

Болсын кескир жау-жарағым («Мәспатша» дәстаны).

КЕУЛИ БОЛМАУ

КЕУЛИ КЕШИМЕУ. Тынышланбау, арқайын болмау. Сонда да Денисовтың *кеули кешимейди* (Ө. Айжанов).

КЕУЛИ ҚАБАРЫУ. Биреуіге қапа болыу, биреу менен ашыласыу, аўыр сөз еситиу, өкпелесиу.

вар.: **КЕУЛИ ҚАЛЫУ.** Оның үстине аз ғана ашыласып, *кеули қалысна* болыпты («Жеткиншек» газетасы). ...Ханнан *кеули қалып* Шәрдене қаладан шығып қашпақ пенен болды («Мәспатша» дәстаны).

КЕУЛИ ҚАБАРМАУ. Апам бир майдан болса да усы пақырдың *кеулинің хабармағанын*, бауырының паршаланбағанын тилер еди (Ш. Сейтов).

КЕУЛИ ҚАЛМАУ

КЕУЛИ ҚАРАР ТАБЫУ. Тынышланыу, алағада болмау.

КЕУЛИ ҚАРАР ТАППАУ. Мен сол қызды таппаған шелли *кеулим қарар табатуғын емес* («Қарақалпақ халық ертеклери»).

КЕУЛИ ҚАУЫП ҚАЛЫУ. Жүдә исениу, соған шын кеуилден берилиу. ...намысы бар жигит болыпсаң, усыңша жауға жекке шығамаң деп турған сеннен бир неме өнер! деп, *кеули қауып қалды* (К. Султанов).

КЕУЛИН АЛЫУ. Жақсы сөзлер менен уақтың хошлау, хошаметлеу, жубатыу, тәселле берну, нәсиятлау. Қызым мийнетимди жеңиллетип, *кеулимди алды* (Г. Есемуратова).

КЕУЛИН АЛМАУ

КЕУЛИН АУЛАУ. Минездиң өзгериуин күтиу, кеулинің жумсарып жақсы сөз айтыуын күтиу, жағымпазланыу. Апа, әпиу ет! — деп қызы анасының *кеулин аулады* (Ж. Сейтназаров, И. Қурбаний).

вар.: **КЕУЛИН БАҒЫУ.** Айша неде болса өзиниң үстемлигин арттырып алғаннан кейин байдың *кеулин бағып* шайқатылды (Т. Қайыпбергенов).

КЕУЛИН АШЫУ. Хеш нәрсесин жасырмау, қызғанбау, сырын жасырмай айтыу, сақыйлық.

Мақсет пенен кеўлин ашты,
Көкирегі дәрьядай тасты («Бозуғлан» дәстаны).

КЕУЛИН АШПАУ

КЕУЛИН БАСЫУ. Үндемеу, тым-тырыс болыу, демин алыу, тынышланыу. Өз-ара қанша аразласып жүрсе де, изинен үлкен күш шыққанын көріп, *кеуиллерин басты* (Т. Қайыпбергенев).

КЕУЛИНДЕ ҚИР БОЛМАУ. Ғақ, дурьс болыу, ҳеш кимге жаманлық ойламау, өзін ғақ тутыу.

КЕУЛИНЕ ҒУЛ-ҒУЛА САЛЫУ. Тынышсызландыруу, қәуөтерлендириу. Бурьнлы соғлы дүз көрмеген келиншектің *кеулине* қараңғы тун ҳәзир де *ғул-ғула салып* киятыр (Ш. Сейтов).

КЕУЛИНЕ КЕЛИУ. Биреудің сөзине қапа болыу, наразы болыу.

КЕУЛИНЕ КЕЛМЕУ. Қубла бетте бир бийик тал,

Келмесе кеўлице мөлел,
Сәрсемби күни сәхәрде,
Сол жайлардан бир хабар ал («Бозуғлан» дәстаны).

КЕУЛИНЕН ШЫҒЫУ. Адамның ойлағанындай болыу, унау, талапқа сәйкес болыу. Демек пайғазы бәйбишениң *кеулинен шыққаны* (К. Султанов). Керегинде өз жанын да аямай дуйым журттын кеулинен шыққан адамға көз көреки ханның да қәхәри кәретпес еди (Т. Қайыпбергенев).

КЕУЛИН ТАППАУ. Разы ете алмау, қанаатландыра алмау, соның ойлағанындай ете алмау.

Шолпанайдың кеўлин таппай,
Шийрин ләбин *сормағанша* («Бозуғлан» дәстаны).

КЕУЛИ СЕРГЕК ТАРТЫУ. Өзин жақсы сезиу, денсаулығы жақсыланыу.

КЕУЛИ ТАСЫУ. Уақты шеннен тыс шад болыу, ҳеш нәрсени ойламау, айрықша қуғануу.

Жибер деп суулық сүзеди,
Дәли кеўли тасады («Мәспатша» дәстаны).

вар.: КЕУЛИ ДӘРЬЯДАЙ ТАСЫУ

Кеўли дәрья киби тасады,
Бозуғланның сүрени («Бозуғлан» дәстаны).

КЕУЛИ ТОЛЫУ. Разы болыу, қанаатланыу, унатыу, қәлеу.

Бабаға кеўли толады («Бозуғлан» дәстаны).

КЕУЛИ ТОЛМАУ

КИМНИҢ ТАРЫСЫ ПИССЕ, СОНЫҢ ТАУЫҒЫ БОЛЫУ. Турағы болмау, арсыз болыу, парықсызлық, жағымпазлық. *Кимнің*

тарысы писсе, соның тауығы болыў—саған миясар болса, сен де бара бер (Х. Сейтов).

ҚИНДИҚ ҚАНЫ ТАМЫҰ. Тууылыу, жақты дүньяға шығыу. Егер ол таң сәхәрде ояна ғойса маңлайына тийер-тиймес болып теңселіп турған қәдірли ерик ағашының шыбықларын көрмесе, *киндик қаны тамған* хәулиде, қәдірли қаратал ауылы да ол ушын қаңырап қалғандай болып сезилетуғынлығы тәбийғый нәрсе (Ш. Рашидов).

Киндик қаным тамып туўған жеримнен,

Судқарым ғаз илген айдын көлимнен

(«Бозуғлан» дәстаны).

Киндик қаны тамып туўған жер ушын (Бердақ).

КИРИҰҒЕ ЖЕР ЖАРЫЛМАҰ. Қатты қысыныу, уялыу. Қутлы-мурат көсе тағы уялды, *кириўге жер жарылмады* (Ө. Хожаниязов).

вар.: **КИРЕРГЕ ЖЕР ТАППАҰ**

КИРЕРГЕ ТЕСИҚ ТАППАҰ. «Өйпей, мына бир ширкиннің көзи жеп баратыр ғой» деп, ойлаған қыз *кирерге тесик таппай* қалды (Ш. Сейтов).

КИРПИГИ ИЛИНБЕҰ. Хеш уйқламау, уйқысы келмеу.

вар.: **КИРПИК-КИРПИГИНЕ АЙҚАСПАҰ.** ...бир жамбасынан скиппи жамбасына аударылып түсиу менен *кирпик айқастыра алмай-ақ* таңды атқарды (О. Бекбаулов). Жандулланың түни менен *кирпик-кирпигине айқаспады*, салмадан суу тартты, шығыр айдыды (Я. Муратов).

КИРПИК ҚАҚПАҰ. Хеш көзин жумбай қарап тура бериу ямаса хеш уйықламау. Сөйтип, жау бул жерди узақтан қарап, айналаға келип түскен бөлимлери өзлерине беккем болып, қарауылды көбейтип, түни менен *кирпик қақпай* шығатуғын күнлери де болды (А. Оразов). Әжинияз өрели таңды *кирпик қақпай* уйқысыз өткерди (К. Султанов). *Кирпик қақпай* таңды атыраман («Жас ленинши» газетасы). Оразбай *кирпик қақпай* қараған қәлпинде Саркопқа көз тигеди («Жеткиншек» газетасы).

КИСИГЕ ҚАРАЙ АЛМАҰ. Уялыу, тартыныу, қылмыссы, айыпты болғанлықтан уялыу, жасқаншақланыу. ...бийшара *кисиге қарай алмай* қаймығып, қолын бетине тута берди (Т. Қайыпбергенов).

вар.: **КИСИГЕ ҚАРАҰҒА БЕТИ БОЛМАҰ**

КИСИНИҢ БЕТИНЕ ҚАРАЙ АЛМАҰ

КӨЗ АЛДЫНА КЕЛТИРИҰ. Ойлау, ядына түсириу арқалы биреуді ямаса бир нәсени елеслетиу, соның көринисин елеслетиу.

КӨЗ АШЫҚ. Не нәрсе болса да көрместен билетуғын, көзге көринбейтуғын адам. ...қулласы оның айтыуына қарағанда ол *көз ашық* болды да қалды (Ә. Тәжимуратов). Мениң ата-бабамда *көзи ашық* жоқ... (О. Айжанов).

КӨЗ БАПЛАУЫШ. Алдаушы, сыйқыршы, жөхит.

КӨЗ БОЯУШЫЛЫҚ. Алдаушылық, өтирик-өсекшилик. ...бюрократ

тизмге хэм көз бояйшылыққа қарсы гүресте партия органларына актив көмеклесіуге миннетлейди. («Жас ленинши» газетасы).

КӨЗГЕ ИЛМЕУ. Менсинбеу, адам есабына алмау.

Атасы Лабақбай жазғыз қызы бар,

Хан менен патшаны көзге илмеген («Мәспатша» дәстаны).

қарам лепсине күшим жетпеди, сени көзге илдирмей, малы-мүлкінди тонап алдым... («Бозұғлан» дәстаны).

КӨЗГЕ КҮИИК ҚЫЛҮ. Бір жақсы көрген затына ынтық қылыу, ямаса бір жақсы көрген қызға ынтық болыу, интизарлық.

КӨЗГЕ КҮИИК ҚЫЛМАУ.

КӨЗГЕ КҮИИК БОЛМАУ. Анық изине түссе, бір бір жигит-ақ көзге күйік қылмай атып таслайды (К. Султаов).

КӨЗГЕ ОТТАЙ БАСЫЛУ. Қәдірлилик, көптен көрмеген бір нәрсенін ямаса адамның қайтып көрген ұақытлары көзге ысықлығы, адамға жағымлылығы, өзине қандай да бір жүдә жақындай көриниуі. ...Қамыслы көлиннің этирапына жайласқан қазақтардың үйлері көзге оттай басылып, ашшы болса да сууға шомылып адамлар оңып қалды (О. Бекбаулов).

КӨЗГЕ ТҮРТСЕ КӨРГИСИЗ. Қараңғы, тас түнек қараңғы, хеш адам көргисіз қараңғы. *Көзге түртсе көргисіз, ала сапраң* (Н. Дәуқараев).

вар.: **КӨЗГЕ ТҮРТСЕ БЕЛГИСИЗ**

КӨЗГЕ ТҮСИУ. Көриниу, елеспесіз болыу. Оның хәриплері де ип-ири бірден көзге түседі (Ө. Хожаниязов). ...ески шөплер, жайлардың көбірек көзге түсетуғынының себеби, хәр кимнің ата мекен-ошағы болған... (И. Юсупов). Өз бойын жаңа тиклеп, көзге түсе баслаған жас бағдың сулыу көриниси Қууатты қызықсындырып жиберди (Ж. Сейтназаров).

КӨЗГЕ ТҮСПЕУ. Қурғын хожалықтың белгиси болған ақбаслы отау бул ауылдың ишинде көзге түспейди (К. Султанов). Бирақ бул ұақытта тақылдап, шешенсип халықтың көзине түсе берме (Ө. Айжанов). Елдің көзине түспейин деп, ауылдан тасаланып, көлдің етеги менен жортты (К. Султанов).

вар.: **КӨЗГЕ ТАСЛАНЫУ.** Мүмкин, бул әдетте қаланың ески қурылыс белгилериннің көбірек көзге тасланатуғынлығынан шығар (И. Юсупов). ...түйе өркешиндей бууақ-бууақ кум көзге тасланады (Т. Қайыпбергенов).

КӨЗГИР АЛҮ. Уйықлау, азырақ уйықлап алыу. ...Жумабай гезек пенен шамалы көзгир алды (К. Султанов).

КӨЗДЕН ҒАЙЫП БОЛҮ. Жоқ болып кетиу, көзге көринбей кетіу. Қууғыншылар көзден ғайып болған соң ғана адамлар бирте-бирте үйлерине тарқасты (К. Султанов). ...еки-үш рет қалқып шүмшті де пәтлі ағысқа араласып, көзден ғайып болыпты (С. Айниі). ...Сайым үйден шығып намазшамның көйлеңкесиндей демнің арасында көзден ғайып болды (А. Бегимов). ...мениң қолымнан келер жақсылығым усы, деди де жолбарыс көзден ғайып болды. Босатып жиберіуден ол көзден ғайып болды («Қарақалпақ халық ертеклери»). Молла көзден ғайып болғанға шекем кейни-

нен қарап турдым (Ж. Аймурзаев).
КӨЗДЕН ӨТКЕРИУ. Қарап шығыу, көріп шығыу, қарау, тексеріу. Рульге отырыудан алдын машинаның таярлығын бір қатар *көзден өткердим* (Ә. Қарлыбаев). ...ал күнделіккі газеталарды бір қатар *көзден өткермесем*, уйқым келмейди. (Т. Қайыпбергенов). Оларды да бирме-бір *көзден өткеріп* шыққаннан кейін, атларды жегіп арбаларды майлауға буйрық берди (О. Бекбаулов).
КӨЗДИ АШЫП ЖҰМҒАНША. Тез, бірден, т. б.

Көзди ашып жумғанша,
Ескек дауыл тынғанша,
Ашқан ауызды жумғанша,
Бәлент таудың баурайына,
Көк тулпар барып жетеди («Ерзийұар» дәстаны).

КӨЗДИ ЕРКСИЗ ТАРТЫУ. Адамды хәдден тыс қызықсындырыу, сулыұлығы менен жүдә қызықтырыу. ...көк мауытыдай жасыл жамылған хасыл жер аспанға усап, екеуиниң түси бир ренде, бирдей нурланып, қараған *көзди ериксиз тартады* (Ж. Сейтназаров).

вар.: **КӨЗДИ ТАРТЫУ**

КӨЗ ЖАРЫУ. Тууыу, жас босаныу. Сизлер қутлы қонақ екенсіздер, бизиң шошқамыз *көз жарды* (С. Салиев).

КӨЗ ЖАРМАУ. Мына ақлығым тууыларда келинимиздиң толғағы қатты болды ма, хәкисленди ме, билмеймен, қулласы, *көз жара алмай* зар жылады (Ә. Тәжимуратов).

КӨЗ ЖАСЫ БОСҚА КЕТПЕУ. Барлық ой-тилегиниң, мақсет-әрманының орынланыуы, иске асыуы, тилеги орынланыу. Ауа, *көз жасымыз босқа кетпеди* (Қ. Досанов).

вар.; **КӨЗ ЖАСЫ ҚАБЫЛ БОЛЫУ.**

Жыласамда емшегимде нәрсе жоқ,
Көз жасыңыз қабыл болғай балларым.
Дабылың қалар өшпес соңға
Қабыл болды көз жасың («Мәспатша» дәстаны).
Қабыл болды көз жасы,
Ақсақаллы сол баба... («Бозуғлан» дәстаны).

КӨЗ ЖАСЫН КӨРИУ

КӨЗ ЖАСЫ ЖОЛДАСЫ БОЛЫУ. Жылау менен жүриу, өмирінде қапашылықты көп көриу.

КӨЗ ЖАСЫ КӨЛ БОЛЫУ. Көп жылау, егил-тегил жылай беріу. Хәмменің соңында *көз жасы көл болып*, қәлпе түргелди (Ә. Шамуратов).

вар.: **КӨЗИНИҢ ЖАСЫН КӨЛ ЕТИУ.** Ууыз берген ана шыдамсызлықтан *көзиниң жасын көл етип* етегине төкти (Ж. Аймурзаев). Ымсын жылады, сықлады, *көзиниң жасын көл етти* (Қ. Досанов).

КӨЗ ЖЕТЕР ЖЕР. Қарағанда көриуге болатуғын жер, жақын

аралық. *Көз жетер жерде* сийрек өсип турған майда шөплерден басқа хөш нәрсе жоқ (О. Бекбаулов).

КӨЗ ЖУМЫҰ. 1. Қазаланыу, өлиу; 2. Тәуекел етиу, бир иске бел байлау. *Көзим жумылған* күни Төрекулдың көкиргине түйип, бийликти өзлери алады (Т. Қайыпбергенев). Бул дауыллы түнде қайсы сорлы биймезгил *көз жумды* екен (Қ. Досанов). Ақырында сениң оғыңнан өлип баратырман,—деп қош айтысып көзин жумды («Қарақалпақ халық ертеклери»). Айсултан усы есикке еңкейип түскеннен соң көп узамады, жалғыз әкеси қояншықтан *көз жумды*... урыстың азабын да, жалғызының жапасын да көрместен *көз жумған* (Ш Сейтов).

Жумылғанша бул көзим,
Жылауыңды жетеклеп
Мийнетинди көремен (Бер дақ).

«Я жетейик, я шаршап жолда биротала қалайық» деген үмит пенен *көз жумып* адымды керип таслайды (Ж. Аймурзаев). Өлшенбей, ойланылмай жазылған усындай сөзлерди газета редакциясы *көз жумып* жибере береди («Жас ленинши» газетасы).

КӨЗ ЖУМБАУ

КӨЗ ЖУУЫРТЫУ. Хәммеге шеттен қарап шығыу, бир жазылған жұмысты бир қатар көрип шығыу. Ол отырғанларға қарай *көз жууырттып*, бир қарап алды (Ж. Сейтназаров). ...Досбергеннің тула бойына *көз жууырттып* сораған сорауларына анда-санда жууап берди (А. Бегимов).

КӨЗИ ЖАСЛЫ. Хәр қыйлы азалқа, қыйыншылыққа байланыслы жылау менен жүрген, күйкли. *Көзи жаслы* он алты жасар сиңлим бар еди, адымнан қалмай жүр («Бозуғлан» дәстаны).

КӨЗИ ЖЕТИУ. 1. Көзи көриу, көринерликтей жақын жер; 2. Исениу, билиу, бир нәрсениң болыу болмауына анық исениу. Көзинди ашып, *көзимнің жеткен* жерине қарап киятырман (Ә. Шамуратов). Еки сантиметр кем екенине *көзи анық жетти* (Ө. Айжанов). Оның тигилиулері мениң биринши мухаббатымның гүуасы екенлигине *көзим жетти* (К. Мәмбетов). Көбирек жасайтуғынына *көзиң жете ме?* (Х. Сейтов). Өзиниң қашатуғынына *көзи жеткен* (А. Бегимов).

КӨЗИ ЖЕТПЕУ. *Көз жетпес* узақ болса қанат байлап ушқым келеди (Ә. Шамуратов). ... енди мине, қыябан *көз жеткисиз* гүлистанлық (С. Салиев). ... бир-биринен артық өмир суретуғынына *көзлери жетпей* қойды (Т. Қайыпбергенев).

КӨЗИ ҚАМАСЫУ. Бир нәрсеге қарай алмай көздин көрмеуи, көзи булдырлау, көрмеу. Қарасаң *көзиң қамасады* (Ө. Хожаниязов).

КӨЗИ ҚАМАСПАУ

КӨЗИ ҚАРАУЫТЫУ. 1. Көзи көрмей қалуу. 2. Көрсө де менменлик етип көрмегендей болыу.

КӨЗИ ҚАРАУЫТПАУ

КӨЗИ ҚЫЙМАҰ. Жақсы көриу, қәдирли, қымбатлы болғанлықтан хеш кимге бергиси келмеу, қызғаныу. Қәдирбай ири малын сойыуға хеш көзи қыймады (А. Бекимбетов). Қийеуинди көзин қыймай тур ма, балаға неге болыспайсаң!.. «Қарақалпақ халық ертеклери»).

Сениң жамалынды көргели.

Ишим жанып сени көзим қыймайды. («Мәспатша» дәстаны).

КӨЗИ ҚЫЙЫҰ. Көз қыйып ататуғын да қайған емес (О. Бекбаулов).

КӨЗИ ИЛИУ. Көриу. Ақырында сым қоршауын оған қаққан келте бағаналарды көзи иледи («Жеткиншек» газетасы). Әне көзим илип тур. Маманның өзи (Т. Қайыпбергенев).

вар.: **КӨЗИ ШАЛЫҰ**

КӨЗИ ИЛМЕҰ

КӨЗИ ШАЛМАҰ

КӨЗ ИЛИНДИРИУ. Уйықлау, уйықлап дем алыу. Түни бойы гүзетте болған ғаррылар жөн-жөніне көз илдириу үшін жамбаслап қыйсайысыпты. (Ә. Тәжимуратов). Аздан кейин көзи илинит кетти. (Ө. Хожаниязов).

уқс. вар.: **КӨЗИ УЙҚЫҒА КЕТИУ.** ... енди азғантай дем ала-йын деп қыйсайған еди, көзи уйқыға кетти (А. Бегимов).

КӨЗ ИЛИНДИРМЕҰ

КӨЗИ БИР ЕЛИ ИЛИНБЕУ. Азатлық күнди сарғайып күткен жас тутқын бүгин түни менен тыпыршып, бир ели көзи илинбей шықты. (К. Султанов).

КӨЗИ МЕНЕН ШОЛЫҰ. Хәмме жерди, дөгеректи бир қатар қарап шығыу, тегис барлап қарау. Соның арасында Ерполат алдындағы кесе рашқа шығып, кең даланы өткир көзи менен бир шолды (М. Дәрибаев).

КӨЗИН АЛЫҰ. 1. Көп уақыт қарап отырған нәрседен көзин басқа жаққа бурыу, басқа жаққа қарау: 2. Итибарсыз ямаса оған қарамай отырғанда, сездирмей бир ис етиу. Хәтте, биреулер көзимди ала берип, «пәленшениң сөзи қурысын» дегенди шығарды (Ө. Хожаниязов).

вар.: **КӨЗИНИҢ ТАСАСЫН АЛЫҰ.** Сонлықтан анамлардың көзиниң тасасын алып, сәл нәрсени сылтаулаттым да ымлап-ымлап Петканы сыртқа шақырдым... (Ш. Сейтов).

КӨЗИН АЛМАҰ. ...Айқыз көп уақытқа шейин изинен көзин алмай қарап турды (А. Бегимов). Шықса да, турса да қыздан көзин алар емес (Т.Қайыпбергенев),

вар.: **КӨЗИН ҮЗБЕУ.** Дурдыяр үстинен мойнын ғаздай созып алдындағы шанақтай-шанақтай ат излеринен көзин үзбей киятыр (Ш. Сейтов).

КӨЗИН БИР ЕЛИ ЖАЗБАҰ. Қарсы алдында турған қағаздан *бир ели көзін жазбайды* (К. Султанов).

КӨЗИН АШЫҰ. 1. Санасына ениұ ямаса уйқыдан ояныұ; 2. Ту-
ұылып жақты дүньяға шығыұ; 3. Жақсы-жамаңды түсиниұ, уғы-
ныұ, саұатын ашыұ. Аннабайдың *көзін ашып* тунғыш турмысы-
нан тап жигит болғанша көргени бахыт орнына азап... (И. Юсу-
пов).

КӨЗИНЕ ҚАРА КӨРИНИҰ. Биреұдің оған жаман көриниұи,
себепсиз биреұлерге азап беріұ, қутырыныұ, өзинен-өзи биреұ
менен урысыұ ямаса биреұди жек көрип соның изине түсиұ.

вар.: КӨЗИНЕ БӘЛЕ КӨРИНИҰ

КӨЗИНЕ ЖИН КӨРИНИҰ

КӨЗИНЕ ҚАРА КӨРИНБЕҰ

КӨЗИНЕ БӘЛЕ КӨРИНБЕҰ

КӨЗИНЕ ЖИН КӨРИНБЕҰ

КӨЗИНЕ ҚҰМ ҚҰЙЫЛҰ. Өлиұ, қаза болыұ.— Сен неге жы-
лайсан, *көзиңе қум құйылғыр* (А. Бегимов).

КӨЗИНЕН БИР-БИР УШЫҰ. Көринбеұ, жақсы көрген нәрсе-
син көре алмаұ ямаса жақсы көриұ, сағыныұ. *Көзінен бир-бир*
ушып баратырса үйинизге апарың (Т. Қайыпбергенев). Қублаға
қанша ысырылған сайын анаұ бир қайнаұытлап жулқынған
дөрьяның аржағындағы жарты ылашығы *көзінен бир-бир ушады*
(Ш. Сейтов). *Көзінен* күткен адамды *бир-бир ушты* (Ш. (Сейтов)).
Оның астында ойнатып келетуғын қара кемеси де *көзінен бир-*
бир ушты (Ө. Айжанов). Хәзир балам *көзимнен бир-бир ушып*
отыр (К. Султанов).

КӨЗИНЕ ОТТАЙ БАСЫЛҰ. Айрықша болып көриниұ. Түс аұа
поездан түсип автокассадан билет алып, көпшиликтен жаңа ғана
суұырылып шыға бергеним қолында қырқынан да шыға қойма-
ған емизиұли жас баласы бар орта бойлы, сары сынлы бир ке-
линшек маған таныстай *көзиме оттай басылды* (К. Пазылбеков).

КӨЗИНЕ ШӨП САЛҰ. Қорлаұ, намысына тийиұ. Сүйгенцини
көзине шөп салма дегеним ғой (Ө. Айжанов). Сорыма, мынаұ
ериниң *көзине шөп салып* жүр ме (Т. Қайыпбергенев).

Ақыллы адам сөз ертпейди изине,

Шөп салмас ярының хәргиз көзине (Бердақ).

КӨЗИНЕ ЫСЫҚ КӨРИНИҰ. Жағымлы көриниұ, бұрынғыдан
хәм басқадан жақсы, жағымлы көриниұ, унаұ. Дайымды буннан
бұрын жаман көрсем де хәзир *көзиме күтә ысық көрине* баслады
(Ө. Шамуратов).

КӨЗИНЕ ЫСЫҚ КӨРИНБЕҰ.

КӨЗИНИҢ ЕТИ ӨСИҰ. Қутырыұ, хәддинен асыұ, адам танымаұ.
Мына ийттиң баласының *көзиниң ети өскен* екен.—деп қамшысы
менен Турымбетти тартып жиберди (Н. Дәұқараев).

вар.: КӨЗИНИҢ МАЙЫ ӨСИҮ

КӨЗИН МАЙ БАСЫҮ

КӨЗИНИҢ ЖАСЫН БУЛАҮ. Жылау, көз жасын сел қылып жылау.

Жылау менен көз жасымды буладым,

Хаслым нашар көпдур кешир гүнайым («Мәспатша» дәстаны).

КӨЗИНИҢ ЖАҰЫН АЛЫҮ. Жүдә сулыу, гөззал жүдә қызықтырыу, өзине тартыу.

КӨЗИНИҢ ҚЫРЫН САЛЫҮ. 1. Унатыу, жақсы көриу: 2. Жәрдемлесіу, ғамхорлық етиу; 3. Биреуге қыялап қарау. Баласын сынау үшін: «Мына үйдің қызына бай мырзаға *көзиниң қырын салып* жүрген қусайды (Ш. Сейтов). Лала Погодинге қайта-қайта *көз қырын салып* назланып күледі... (Ш. Рашидов).

КӨЗИНИҢ ОТЫ ЖАРҚ ЕТИҮ. Таяқ жеу, Көзине қатты урыу. Не болғанымды билмеймен, *көзимниң оты жарқ ете қалды* (М. Дәрибаев).

вар.: КӨЗИНИҢ ОТЫ ЖАРҚ ЕТЕ ҚАЛЫҮ

КӨЗИНИҢ ОТЫН АЛЫҮ. Қорқытыу, жүрегін жарып қойыу, зересесін үйіріп қойыу. Избасар бақадырларды арбаға байлатып, *көзиниң отын алып*, ақиднама таярлатқан дейді (Т. Қайыпберенов).

КӨЗИН ҚЫСЫҮ. Ымлау, белги беріу. Қазы Қалмуратты түртіп *көзин қысты*. Балықтың гүнасы жоқ,—деп Қәлиілаға «сыр берме» дегендей *көзин қысты* (К. Султанов) Маман ғаррының туу сыртында тұрған Аманлыққа *көз қысты* (Т. Қайыпберенов)

КӨЗИ ОРНЫНА ТҮСИҮ. Жууасыу, мүсәпирсіу, менменликти қойыу, көзі қорқыу. Тикке шаншылып қаймыққан ат қайта жууасығанда ғаррының қорқыныштан патлйған *көзи де орнына түскен* еді (Ш. Сейтов).

КӨЗИ ТАС ТӨБЕСИНЕ ШЫҒЫҮ. Қатты қорқыу, қаулығып кетиу. *Көзи тас төбесине шықты*. Қаулыққан көз жанары лаплап, солғын ажары қатыулана қалды (К. Султанов).

КӨЗИ ТОЙМАҮ. Қәнәтленбеу, қызғаншақлық етиу, жеген сайын жегиси келиу, көрген сайын көргиси келиу. «Жантақ атауды танып болмайды, пахта бағы ырғалып туыршты, қарасаң *көз тоймайды* (Ө. Хожаниязов).

КӨЗИ ТҮСИҮ. Көриу, көріп қалыу.

Көз түсер күнлер бармекен («Алпамыс» дәстаны).

КӨЗИ ТҮСПЕҮ

КӨЗИ УЙҚЫҒА КЕТИҮ. Уйықлау, уйықлай баслау. Ол *көзи уйқыға кеткенше* латын хәм француз тиллеріндеги қосықларды ядтан айтып жатты (Н. Тихонов).

КӨЗИ УЙҚЫҒА КЕТПЕҮ

КӨЗИ ШАЛЫҮ. Көриу, көріп қалыу, бір затты узақтан көриу. Николайлар қазаға жақынлаған уақытта суудың түбинде жар-

дай көсип жатырған кәнапаттай бір нәрсени алыстан көзи шалды (К. Султанов). Маңлай шашын сиккип жиберип басын көтергенде көкирегіне қарап ақырайып турған мени көзи шалып кетти (Ш. Сейтов). Қайтысын, Маман жолдасларынан изирек жекке киятыр еди, Бектемирди көзи шалды (Т. Қайыпбергенов).

Ушан бийик бир тауды,
Батырдың көзи шалады («Бозуғлан» дәстаны).

КӨЗ КӨРГЕН. Таныс, бұрыннан билетуғын.

Ең кеми мың болсын көз көрген таныс («Бердақ»).

КӨЗ-ҚУЛАҚ БОЛЫҰ. Қарау қарауыллап ғамқорлық етиу, хал-ауғалына қарап тұрыу. Мен көз-қулақ болайын,—деп Жәмийла ауырлықты өзи алғысы келеди. Көз-қулақ болып жүрсин (К. Султанов). Питкенше бас аяғына шекем көз-қулақ болған (С. Салиев). Егер сен өзимди күтип, үйіме көз-қулақ болып тұрсаң, мына гилем сенікі болады (Н. Тихонов). Ал қолпылда тып ат шауып, малды қайтарыу, соң аттың үстінде зенирейип, көз-қулақ болып жүриу, сууаттан шыққаннан соң ийиріп таслап, чай ишип қайтыу, жұмыс па сол... (Ш. Сейтов).

КӨЗ-ҚУЛАҚ БОЛМАУ

КӨЗЛЕРИ ӘЛЛЕ-ПӘЛЛЕ БОЛЫҰ. Қорқыу, қорқыныштан көзлери алағлау. Демин еки ийнінен алады көзлери әлле-пәлле, өзи он бес-сн алтылар шамасындағы таз бала екен (Ш. Сейтов). ...нем құрайды отырған Ғайып ханның көзлери әлле-пәлле болып кетти (Т. Қайыпбергенов).

КӨЗ ӨТИУ¹ 1. Ықласы кетиуге, жақсы көриуге байланысly ауырыу. Жөтелгени-көк желкеден көз өткен (К. Султанов).

КӨЗ ӨТПЕУ

КӨЗ САЛЫҰ. Қарау қарауыллап тұрыу... бәлент таудың үстине шығып тум-тусқа көз салып қараса көз ушында бир таудың баурайында уллы хәулини көрди...

Қырағы көзлер салады,
Көзлер таслап қарады... («Шәрьяр» дәстаны).

вар.: **КӨЗ ҚЫРЫН ТАСЛАУ**

КӨЗ ТАСЛАУ. ...ким сөйлеуді қәлейди деп, отырғанларға көз таслады (Ш. Рашидов) Адамлардың қалың жерине барғанда өзин-өзи тоқтатып алысырақтан көз таслап қарайды (Ж. Аймурзаев.—Харманыз!—дди күле шырай берип, көз қырын таслаған Шыныбийке (Ж. Аймуразев).

КӨЗ ТИГИУ. Көзин айырмай қарап тұрыу. Хәмменізде сақлық

¹ Диний түсиник

пенен тум-тусқа көз тигіудемен (Н. Дәуқараев). Шағырайысқан жұлдызларға узақ ұақыт көз тиккен қыз өз-өзіннен гүбирленеди (Т. Қайыпбергенов). ...қай жерлерге келгенин енди билип алғысы келген адамдай жән-жағына көз тигеди. Дәрьяның тәгдирін бир өзи ойлап отырғандай ойлы көзлерин күтә алысқа тиккен (Ш. Сейтов).

КӨЗ УШЫНА КЕТИУ. Узаққа, көз жетер жетпес жерге кетиу. «Хош бол аға, Қыдырбай!»—дегендей мәни аңлатып, қолын бир былғады да көз ушына синип кетти (Ж. Сейтназаров). Асқар оның машинасын көз ушына шекем гүзетип қалды (А. Бекимбетов). ...жаңағы жорғадағы оңбағанның қарасын көз ушында зорға көрип қалдым (Қ. Досанов).

Қалмақ деген лек-лек.

Алды көздің ушында,

Кейни жаңа шығып атыр («Алпамыс» дәстаны).

КӨКИРЕГИНЕ УРЫУ. Менменлик етиу, басқаны менсинбеу. Басшылары бир-бирине менсинбей көкирегіне урғаны, урған. Ақыры булар да көкирегіне урып «мен» деп жүрген бийлер (Т. Қайыпбергенов).

КӨКИРЕГИНЕ УРМАУ

КӨПКЕ КҮЛ ШАШПАУ. Көпшиликке қарсы сөйлеуге, қарсы тұрыуға болмау. Көпке күл шаша алмас,—деди Айтбай, ашыулананып... (Х. Сейтов).

КӨПТИ КӨРГЕН. Тәжирийбели, адамгершиликке жақсы-жаманды билетуғын адам. Өзи оқымыссы, көпти көрген жүдә жақсы жигит қусайды (А. Бекимбетов). Қосыбай да, Әжинияз да көпти көрген шежире ғаррының сөзине уйып қалып еди... (К. Султанов). Ал көпти көрген адам сыншыл болады (Т. Қайыпбергенов.) Хәзирше хош болып турыңыз, көпти көрген қария! (Н. Дәуқараев). Қоңыраттың көп жасап, көпти көрген ғаррыларының ұзын қыялын Байсының ертегіне жетелесең олардың сабырлы ырғақ пенен айтқан... (И. Юсупов).

КӨРДИМ ДЕМЕУ. Лепсиқаулық, мешкейлик, анау-мынауға көзиде тоймау, қанаатланбау. Қарағым, дәу бул етти көрдим демейтуғын еди («Қарақалпақ халық ертеклери»).

КӨРПЕСИНЕ ҚАРАЙ АЯҒЫН СОЗЫУ. Шамасын билиу, инсаптылық.

вар.: **КӨРПЕСИНЕ ҚАРАЙ АЯҒЫН УЗАТЫУ**

КӨРПЕСИНЕ ҚАРАМАЙ АЯҒЫН СОЗЫУ. ...тентек баламыз көрпесине қарамай аяғын созып, арқасына қарамай таяғын суғып байға тийер ме?! (К. Султанов).

КӨРПЕСИНЕ ҚАРАЙ АЯҒЫН УЗАТПАУ

КӨТЕРИЛИП БАСЫЛЫУ. Қызбалық етиу, ашыуы келиу, Жигит адырая қарап көтерилип басылды (Ш. Сейтов).

КӨТЕРИЛИП БАСЫЛМАУ

КӨТЕРИП СОҚПАЙ. Ойланбай сөйлейтуғын ойсыз. Ол жарлы болса да ер көкирек болып өскен, *көтерип соқпай* бир жигит еди (Ш. Сейтов).

КҮЙИП-ПИСИҮ (ӨРТЕНИҮ). Қатты ашыұланып, не ислерин билмеу. ...аузынан көбик шашып, турған жерінде *күйип-писип* өртенди, жулқынды (А. Бекимбетов).

вар.: **КҮЙИП-ЖАНЫҮ**

Келдим узақтан сайланып,
Дәртлериннен күйип-жанып,
Сулыу қыз деп *күйип-жанды* («Мәспатша» дәстаны).

Күйип-жанып Бабаханға қарап Шәрдене баба бир сөз айтып тур («Мәспатша» дәстаны).

КҮЙИП-ПИСПЕҮ (ӨРТЕНБЕҮ)

КҮЙИП-ЖАНБАҮ

КҮЛЕР ЖҮЗЛИ. Жақсы минезли, киши пейилли, удайына күлип жүретуғын. Жақсылықты үмит қыл, *күлер жүзли* адамман («Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары»).

КҮЛИН КӨККЕ УШЫРЫҮ. Жоқ етиу, құртыу. ...қызыл әскерлер олардың *күлин көкке ушырды* (М. Дәрибаев). Совет инженерлери суудың жолын тосып турған қара тасты пыт-шыт етип *күлин көкке ушырды* («Жеткиншек» газетасы). ...мөр басқан жарлықларының *күли көкке ушты* (Н. Дәуқараев).

вар.: **КҮЛИН АСПАНҒА УШЫРЫҮ**

КҮЛИН СУҰЫРЫҮ

Булт дәу сезбесин сенің хабарың,
Күлинди суұырып, етеди қарап («Бозуғлан» дәстаны).

КҮН КЕШИРИҮ. Жасау, тиришилик етиу. ...жетим бала, жесир қатын жылап-сықлап *күн кеширди* (М. Дәрибаев).

вар.: **КҮН КӨРИҮ**

КҮН КЕШИРМЕҮ

КҮН КӨРМЕҮ

КҮЛ ТАЛҚАН БОЛЫҮ. Жоқ болыу, қыйрау.

Күл талқан болды майданлар,
Нешше ерлер кешти жанлар («Мәспатша» дәстаны).

КҮН АЛЫҮ. Денесин күн күйдириу, күнге күйиу. Убайдулла бий жорасының шаршаған, *күн алып* түлеген сарғыш қаралтым жүзине қарап турды (Т. Қайыпбергенов).

КҮНИН КӨП КӨРИҮ. Биреудің күн көрисин қызғаныу, күнлеу; турмысы жақсы болса да, соған наразы болыу ямаса өмирине зыян келетуғын ислер менен шуғылланыу. Не дейсен, сен бул

күніңди көп көріп жүргенлердің биреуімісен... (А. Бекимбетов).

КҮНИН КӨП КӨРМЕУ

КҮНИ ТУУЫҰ. Жақты заманға, еркінлікке шығы, теңлік алы. Жарлылардың күні туып, теңлік алды (Н. Дәуқараев).

КҮНИ ТУУЫҰ. Ауыр қыйыншылыққа дуушар болы, басына өлім қәуіпі туы. Қызларға күнлер туғады («Мәспатша» дәстаны).

вар.: БАСЫНА КҮН ТУУЫҰ.

Белине садақ буады,

Басына күн туғады... («Бозуғлан» дәстаны).

КҮШИ ЕКИ КӨЗИНЕ ЖЕТИҰ. Жылау, жылаудан басқа хеш нәрсе ислей алмау. Екі үйдин бала—шағаларының күшлери тек еки көзине жетти (Қ. Досанов).

Қ

ҚАБАҒЫ ЖАБЫЛЫҰ. Ашыұланы, қапа болы.

вар.: ҚАБАҒЫ АШЫЛМАҰ

ҚАБАҒЫ ҚАРЫС ЖАБЫЛЫҰ. Урысайдан төмен қарап түсіп кетіп баратырғанда, қабағын қарыс жауып, ашыұланып көп ұаққа шекем өзінен қалмайтуғын әдеті мениң ядыма түсті (Н. Дәуқараев). Қабағы қарыс жабылып, қаслары ийнедей шаншылып турды (Ж. Сейитназаров).

ҚАБАҒЫ ҚАРЫС ТҮСИҰ. Жаңағы кенкілді қабағын қарыс түсірген жигиттин ири дауысы тағы гүрилдеді (Ш. Сейтов).

ҚАБАҒЫ ҮЙИЛИҰ. Секретарьдың жүзі түнеріп кетті. ол қабағын үйди (Х. Сейтов).

ҚАБАҒЫ ЖАБЫЛМАҰ

ҚАБАҒЫ АШЫЛЫҰ

ҚАБАҒЫ ҮЙИЛМЕҰ

уқс. вар.: ҚАБАҒЫНАН ҚАР ЖАҰЫҰ

ҚАБАҒЫНАН ҚАР БОРАҰ

ҚАБАҚ БАС. Ақылсыз, айтқанды есінде сақлай алмайтуғын.

ҚАБЫРҒАСЫ ҚАЙЫСЫҰ. Қыйналы, азаптың батыуы. Бұған оның жүрегі сызлап, қабырғасы қайыса баслады (У. Хәמידов). Ансат емес, барлығының да қабырғасын қайыстырды («Жас ленинши» газетасы). Бәрінен де бетер усы бәхәрде ең күшли малайы Жаңабайдан айырылып қалғаны байдың қабырғасын қатты қайыстырған еді (Ш. Сейтов).

ҚАҒА БЕРДИ ҚЫЛЫҰ. Шетлетіу, қорлап азап бере баслау. Маман тез жуап ала алмағаны үшін қаға берди қылды (Т. Қайыпбергенов). Өз қызын еркелетіп, мени соңғы жыллары қаға берди қылады (К. Султанов).

ҚАҒА БЕРДИ ҚЫЛМАҰ

ҚАЗА БОЛЫҰ. Өлиұ, өмири таусылыұ.

вар.: **ҚАЗА ТАБЫҰ.** Ол Жумагүлдің фронтта *қаза тапқан* күйеуі. *Қаза тапты*,—балам әскерден келетуғын жылы (Ө. Айжанов).

Урыс болды нешше әлұан,

Қаза тапты сан мың палұан («Мәспатша» дәстаны).

ҚАЗАНЫН СУҰҒА ТАСЛАҰ. Аұқат писирмеу, қазан аспай тым-тырыс отырыу.

вар.: **ҚАЗАНЫ ҚУҰРАҰ**

ҚАЗЫҚ ҚЫЛЫП ҚАҒЫҰ. Жоқ қылыу, билектин күши менен өлтириу.

Мен қайғыны қояйын,

Қарсыласқан душпанды

Қазық қылып қағайын («Мәспатша» дәстаны).

ҚАЙТЫП АЙЛАНБАҰ. Ол жерге қайтып келмеу, бармау.

вар.: **ҚАЙТЫП ДАРЫМАҰ**

ҚАЙТЫП ОРАЛМАҰ

ҚАЙТЫС ЕТИҰ. Сатып алған затын қайтып ийесине бериу. Қайтарып бериу.

ҚАЙЫЛ БОЛЫҰ. Келисим бериу, көниу.

Қайыл болса қуда бол жарлы көрме,

Көп айтып үш жүз тауар малға көндир («Мәспатша» дәстаны).

ҚАЙЫЛ БОЛМАҰ

ҚАМШЫ БОЛЫҰ. Хошамет, себепши болыу, күш бериу, жәрдемши болыу. Өзим зорға турғанда апамның бул сөзи *қамшы болды* (Ш. Сейтов).

ҚАМЫРДАН ҚЫЛ СУҰЫРҒАНДАЙ. Ҳазарсыз, сыпайы, биймәлел. Бурын жеркенип қараса, енди «қарағым, шырағым, олай қыл, булай қыл» деп *қамырдан қыл суұырғандай* сөйлейди. (Ж. Аймурзаев). Изиниң туйықлығын билип *қамырдан қыл суұырғандай* әстен баслады (Т. Қайыпбергенов).

ҚАНАСЫНА СЫЙМАҰ. Шыдамау, қатты қууаныу, шад болыу. «Әй жаслық-ақ үш-төрт күн талаптан қалдым деп *қанасына сыймай* турғанын қара» дегендей көзинен күлкі шашып председатель ол жигитке аз ғана езиу тартып күлди (К. Султанов). *Қанама сыймайман.* «Неге ғана өзим келе қоймадым, не болсам өзим болыуым керек еди» (Ш. Сейтов).

ҚАН БОЛЫҰ. Қырылысуу, өлиу халына келгенше урысып-төбе лесуу.

ҚАН ЖУТЫҰ. Азапланыу, қатты азап-ақырет көриу. Қашалмай қалып баспашының қолына түскенлер *қан жутты* (Ж. Аймурзаев).

ҚАН ИШЕР. Жауыз, адам өлтириу менен шуғылланыушы.

ҚАН ҚАҚСАТЫУ. Қатты қыйнау, азапландыру, урыу, тонау, бүлгиншиликке салу. Сөйтип биразларды *қан қақсатқанын*, халықтың басына ауыр күн тууып, .. («Думан қала ертеги»). ...талайды ырысқынан айырып, *қан қақсатып* кеткен усы Қудияр (К. Султанов).

ҚАН ҚУЙЫЛЫУ. Өлиу, жаслай өлиу. Сөйтип жаман ылашықтың ишине кара *қан қуйылды* (Н. Дәуқараев).

ҚАН ҚЫЗБА. Көтерилме, урысқақ, шыдамсыз. Жолдас батрачком! Помни, *қан қызбалық* пайда бермейди (И. Юсупов).

ҚАН СОРПА БОЛЫУ. Азапланыу, қыйналыу, азап шегіу. Хәр кимнен қалған қуырдақтың гил қалғынды шөбирелерине таласып, *қан сорпа болады*. ...сауашта *қан сорпа болып* жүрген инисине, үйдің гирдикарының барлық салмағын еки ийinine көтерген хаялына қарайтуғын енди оның бети жоқ (К. Султанов).

Оның үстине теримшилерди бүгин *қан сорпа етип* булауға салып алыпты (Ө. Айжанов). «Үх» деп, *қан сорпа болып*, жақты дүнбяға шықсам Петка менен Ермек күтип тур екен (Ш. Сейтов).

ҚАН ТӨГИУ. Адамларды өлтириу, қыру. ...бир-бириниң ар намысы ушын *қан төгип*, жан берискенин тастыйқлайтуғын әңгемелер менен әсаналар көп екенлигин, соларды дуйым ауылларға, хәзирден баслап түсиндириудің зөрүриятлығын айтты (Т. Қайыпбергенов).

ҚАНЫ ҚАЙНАУ. Қатты ашыуы келиу, жек көриу. Патшаның мынау зулымлығына екеуиниң де *қаны қайнап* келе берди («Қарақалпақ халық ертеклери»): Олар күлгенине Ерполаттың *қаны қайнап*, ашыуы келип тисленип турды. (М. Дәрибаев).

Батырдың қаны қайнаған,

Көзлери оттай жайнаған... («Бозұғлан» дәстаны).

Соны айтқан ұағында,

Балалардың қаны қайнады («Мәспатша» дәстаны).

вар.: **ҚАНЫ ҚЫЗЫУ.** Қаның да қызар (А. Оразов).

Базда қаным қызады,

Қуйқам түршигеди (Ж. Аймурзаев).

ҚАНЫ ҚАШЫУ. 1. Қорқыу; 2. Денсаулығының жақсы болмауына байланысly түриниң өзгеріуи.

ҚАНЫН АЛЫУ. Биреуди биреу өлтирсе, оның орнына сол адамды өлген адамның тууысқанларының өлтириуи.

Сыртыңыздан мен хабардар болайын,

Перзент болсаң алың атаңның қанын («Мәспатша» дәстаны).

...қолдан келе билгенше елимнің қанын алайын («Бозұғлан» дәстаны).

шәрт. вар.: КЕГИН АЛЫУ

ҚАНИОН КЕШИУ. Өлтирмеу, өлимен қутқарыу. Бар, қаныңды, кештим баба, не қылсаң да,—деди («Мәспатша» дәстаны).

ҚАП ҚОЛЛАСҚАНДАЙ. Мықлы, жарамлы, қарыулы, өзіне тең, сай келгендей. Бірақ ким болса, соның менен емес, ал өзіңе қап қолласқандай адам тауып ал (Ж. Аймурзаев).

ҚАПТАЛДАН ӨТЕ БЕРИУ. Көрмегенсіу, билмегенсіу.

ҚАРА АСПАНДЫ ТҮСИРИУ. Қапылдырып айтыу, асырып айтыу.

Қара аспан түстиме тарылды хәзир,
Қудайым берип түр басыма жәзир (Өтеп).

ҚАРА АСПАНДЫ ТҮСИРМЕУ

ҚАРА АСПАНДЫ ТҮСИРЕ БЕРМЕУ. *Қара аспанды түсире берме*. өйтіп...—Бай ағайынсип ала топылды (К. Султанов).

ҚАРА БАСЫНА БОЛЫУ. Жаманлығы өзіне болдыу.

ҚАРА БАСЫН ЖУТЫУ. Өлиу, пейлинің жаманлығынан өлиу, өзинің өлиуіне өзі себепши болдыу. Билмеймен Палым аға, ол қара басын жутқырлар халық пенен адам болып жүргенин билмейтуғын шығар (А. Бегимов).

ҚАРА БАСЫНЫҢ ҒАМЫН ОЙЛАУ. Өзимшил, өзим болсам деу ...тек қара басының ғамы болмаса, ал басқаға кеули тар екен ... («Думан қала ертегі»).

ҚАРА ЖЕРГЕ АЙТҚАНДАЙ. Итибарсыз, парықсыз, пәмсиз.

ҚАРА ЖОЛ. Бахытсыз, талабы келіспеген.

уқс. вар.: ҚАРА МАНЛАЙ

ҚАРА ҚАСҚА. Менде мәстанлық не жесин, жәдигөйшилик не жесин. жалғызымнан айрылған қара қасқаман («Қарақалпақ халық ертеклери»).

ҚАРА КҮШИН САТЫУ. Жалланыушы, биреуге езилип хызмет етиуши. Неғылған, дийханлар хат оқыйтуғын сауатлы болғанда қара күшин байға сатып, күни-түни мийнет етип, азып-тозып, зорға күнин көрп қорланып қул ретінде жүре ме? (А. Бекимбетов).

ҚАРАЛАЙ ӨШИУ. Шаршау, болдырыу, қара сууға түсип хәли кетиу.

ҚАРАЛАЙ ӨШПЕУ

ҚАРАП ҚАЛМАУ. Айтыу, сөйлеу, үндемей турмау. Өз елине қайтарып кейнінен қарап қалмайын деп, кеулиндегі әрманын, ашықлығын, мақсет-мурадын айтып Айпаршаға хат жазды («Мәспатша» дәстаны).

ҚАРАП ҚАЛЫУ

ҚАРА СУУҒА БАТЫУ. Терлеу, қатты терлеу. Ешимбеттің тула бойы өз-өзінен қара сууға батып, жүрегі көкирегіне сыймай кетти (А. Бекимбетов).

вар.: ҚАРА СУУҒА ТҮСИУ

ҚАРА СУУ БОЛЫУ

уқс. вар.: ҚАРА ТЕРГЕ БАТЫУ
ҚАРА ТЕРГЕ ТҮСИУ
ҚАРА ТЕР БОЛЫУ

ҚАРАСЫ БАТЫУ. Келмеу, кеткен жағынан тез-арада келмеу.

ҚАРАСЫ БАТПАУ

ҚАРАСЫ КӨРИНИУ. Қиятырғанлық, узақтан көриниу.

ҚАРАСЫ КӨРИНБЕУ

ҚАРАСЫН БАТЫРЫУ. Жоқ етиу, өлтириу. Хәй, баяғы мәрдикардың ұағында-ақ қарасын батырғанда болатуғын еди ғой буны... (Ш. Сейтов).

ҚАРАСЫН БИР КӨРИП ҚАЛЫУ. Көринбеу, қайтып келмеу, бир көргенин қайтып көрмеу. Мениң қарамды бир-ақ көрсин (Ө. Айжанов).

ҚАРА ТАБАН. Мийнеткеш, гедей, ауыр қара жұмыс пенен шуғылланыушы. Бундай әнгимелер әсиресе мына ызық-ызық болып жүрген қара табан гедейлердің ақыл-хууышын хә демей бийлеп алды (У. Хәмийдов). Олардың да көпшилиги қара табан гедей балалары (К. Султанов).

ҚАРЫНЫ ҚАЛЫҚПАУ. Жарымау, жарлылықта өтиу. Бирақ қарыны қалықпады (Н. Дәуқараев).

ҚАРЫНЫ ҚАЛҚЫУ.

ҚАС БОЛЫУ. Душпанлық, душпан болыу, жек көриу.

Бийбипатпа ислерине бас болып,

Қаст еткен душпаны менен қас болып.. («Бозуғлан» дәстаны).

ҚАС ҚАҚПАУ. 1. Көзин жумбау, тигилип турыу; 2. Болмаған нәрсени болғандай етип айтыу, билсе де билмегендей болыу, өтирикши, жууға. Бирқ Мырзабек қас қақпай қатып тур (Ө. Айжанов).

ҚАС ҚАРАЙЫУ. Толық қараңғы түсип кеш болыу, қараңғыланыу. Жана ымырт жабылып қас қарайған еди. Қазыушылар бүгін ымырт жабылып қас қарайғанға шекем қазды (А. Бегинов). Мине қас қарайып, ымырт жабылып та қалды. Қас қарайып күн кеш болып та қалды (Н. Дәуқараев). Малларға от салып, астыларын тазалап боламан дегенше қас қарайып, ымырт жабылып қалды (Ж. Аймурзаев). Суудың бетин қумырсадай қаппаған балықшы кемелери қас қарайғанда ғана ауылға қайтады (К. Султанов). ...қас қарайып қиятырғанда ғана жатақханаға қайтар еди (О. Бекбаулов). Ол жайлауда қойларды күн шығып от—шөптің басындағы шық түсип төгилгеннен кейин дәр-

қал өріске алып шығады да, *қас қарайғанша* бағады (Ж. Сейтпазаров) ...сол кетістен *қас қарайғанда*, базда оннан да соңлау орайпегі менен қылқа тонның жағаларына қырау турып келип арба турады (Ш. Сейтов).

ҚАСТ ЕТКЕН ЖЕРДЕН ҚАН АЛЫҰ. Өр, өр көкірек, тик қайтпайтуғын батыр, айтқанын ислетпей қоймау. Қылатуғын талабы найза услап садақ атар, *қаст еткен жерден қан алар* («Мәспатша» дәстаны).

Қаст еткен жерден қан алған,
Утылып қайтпас жүдә ер. («Мәспатша» дәстаны).

вар: **ҚАСАРЫСҚАН ЖЕРДЕН ҚАН АЛЫҰ**
ҚАРСЫЛАСҚАН ЖЕРДЕН ҚАН АЛЫҰ. Бетине киісі бетлетпейтуғын айбатлы *қарсыласқан жерден қан алатуғын*, майдан адамлары... (Н. Дәуқараев).

ҚАСТЫН ТИГИҰ. Қыйнау, азаплау, жек көргенліктен азап беріу. ...мың үйлі қыят ашамайлыға салықтан бас тарттың деп Хийуа ханы *қастын тигип*, қылышын гөзеп турған ұақыт еді (К. Султанов).

Жарақ асып белге садақ бууар ма,
Залым қалмақ қастын тигип қууар ма,
Шапқан бедеулерден шығар қара тер,
Саған қастын тиккен екен қандай ер,
Батырларға қастын тикти,
Алды-артын құрсап алды («Мәспатша» дәстаны)

ҚАСЫ ҚАБАҒЫНА ҚАРАҰ. Мийзамкешлік, райшылық, адамның кеуліне қарап сөйлеу, қатнас жасау. Мен ғой бағанадан бери сенин *қасы қабағыңа қарап* әлле қандай күн болады деп қорқып отыр едим. («Жеткиншек» газетасы).

ҚАСЫҚ АТЫҰ. Мирәт етиу, беріу. Сол ұақытта бизге де *қасық атарсыз*,—деді Дәулетбай жүдә кеуілсиз, жүдә дықлы (Т. Қайыпбергенов).

ҚАСЫҚ АТПАҰ

ҚАТАРҒА ҚОСЫЛЫҰ. Оңалыу, келе болыу, өзіндей адамлардан кем болмау. ... тезден интернаттың тәртібине үйренип, *қатарға қосылып* кетти (Н. Дәуқараев).

ҚАТАРҒА ҚОСЫЛА АЛМАҰ. ... қайтып *қатарға қосыла алмас*. пан («Мәспатша» дәстаны).

ҚАТЫ ҚУЛАҚ. Зейинли, илгир, еситкенин умытнаушы. Хош қауазлы, *қаты құлақ* баланың келешек тәғдири қандай болар екен? (К. Султанов).

ҚАШЫП ҚУТЫЛЫҒА ТЕСИК ТАППАУ. Албырау, сасыу, қыйналыу, не ислерин билмеу.

...Жумагүлдің де сол ширкиннен қалай қашып қутылыуға тесик таппай албырап жүргенін түсінді (Т. Қайыпбергенев).

вар.: **ҚАШЫҒА ТЕСИК ТАППАУ**

ҚАШАРҒА ЖЕР ТАР БОЛЫУ

уқс.вар. **ҚИРЕРГЕ ЖЕР ТАППАУ**

ҚИРЕРГЕ ТЕСИК ТАППАУ

ҚИРЕРГЕ ЖЕР ЖАРЫЛМАУ ...ғапыллықта қолына түсіп, қа шаарға жер тар болмасын... («Бозуғлан» дәстаны).

ҚӘДЕМИ ҚАЙЫРЛЫ БОЛЫУ. Исинің табыслы болыуы.

ҚӘДЕМИ ҚАЙЫРЛЫ БОЛМАУ. Бірақ Айтбайдың ол сапар қәдеми қайырлы болмады (М. Дәрибаев).

ҚӘДИРИН БИЛИУ. Сыйлау, құрметлеу.

ҚӘДИРИН БИЛМЕУ. «Қәдірин билмей жүрген Жанабай дә!..» деген ғауырлыларды еситкенде-ақ бай бул жағы келискенин аңлаған еди (Ш. Сейтов).

ҚӘХӘРИ ҚАЙТПАУ. Ашыуы тарқамау, ашыулылық. Ға, он бес кесектің астында қалғыр-ау!—деп қалшылдаған апамның бул сапары қәхәри қайта қоймады (Ш. Сейтов).

ҚӘХӘРИ ҚАЙТЫУ

ҚОЙ АҰЗЫНАН ШӨП АЛМАУ. Жууас, мүсәпир, минайым,

Онбасын, қой аұзынан шөп алмайтуғын бала!... (Ж. Аймурзаев).

ҚОЙ БОЛДЫ БОЛЫУ. Қайтарыу, қайтыс етиу, кеширим бериу, қойыу. Жумагүл қой болды болған шығар деп ойлаған еди... (Т. Қайыпбергенев).

ҚОЙ БОЛДЫ БОЛМАУ

ҚОЙ ҮСТИНЕ ТОРҒАЙ ЖУМАЛАУ. Еркинлик, әдиллик болыу, молшылық болыу.

Қой үстинен торғай жумалағандай,

Әдил заман қашан болар досларым (Т. Қайыпбергенев).

Жийдели байсында «қой үстине боз торғай жумалап, уя салған» (И. Юсупов)

ҚОЙЫ ҚЫРҒА ШЫҒЫУ. Ойы, мақсети орынланыу, шад болыу, масайрау.

вар. **ЖЫЛҚЫСЫ ТАУҒА ШЫҒЫУ**

ҚОЛ БЕРИУ Жағыныу, биреуге хызмет қылыу, соның ҳеш сөзин сыйдырмау, соған бағынышлы болыу.

ҚОЛҒА АЛЫНЫУ. Бир исти ислеуге кирисиу, соны баслауға ҳәрекет етиу. Урда-тут шана соғыу қолға алынды (К. Султанов).

ҚОЛҒА АЛЫНБАУ

ҚОЛҒА ТҮСИУ. Усталыу, тутылыу ямаса бир затты алыу, соған ийе болыу. ...меннен басқа қостар жоқ, елине кете ғойса қайтып қолға түсе ме («Мәспатша» дәстаны).

ҚОЛҒА ТҮСПЕУ

ҚОЛДАН ШЫҒЫУ. Басқаласыу, бөлеклесіу, бөлек кетиу, елин ямаса үй-жайын таслап басқа жаққа кетиу, жаздырылыу т. б.

ҚОЛДЫ ҚАҚПАУ. Қарсыласпау, бийкарламау, келисіу. «Қазанға салдырмайман!» деп шешем шатқаяқ урып еди, Нурымбет атам «жерден өнген дақыл мәкириу емес» деген рәуиятты тауып бергелі онша *қолды қақпайтуғын* болды. (Ш. Сейтов).

ҚОЛДЫ ҚАҒЫУ

ҚОЛ ЖАЙЫУ. Тилениу, тилемсеклик, сораныу, Жунгарлар шабыуылынан берли эптада болып *қол жайыуға* көнлигип кеткен. Кисиге *қол жайыудың* үлгилерин көрсет, биреудің жутып баратырғанын алып жут десе, алдыма адам салмас едим (Т. Қайыпбергенов). Ал ағалары да усыны ойлап, күйеу баласына *қол жайып* келиуді намыс көреме... (К. Султанов).

ҚОЛ ЖАЙМАУ

ҚОЛ КӨТЕРИУ. 1. Бағыныу, қорқыу; 2. Қарсыласыу, қарсылық көрсетиу, көтерілис шығарыу. Русларға *қол көтерер* халы болғанда әлле қашан-ақ хийуалылардың пыт-шытын шығарған болар еди (О. Бекбаулов).

ҚОЛ КӨТЕРМЕУ

ҚОЛ—ҚАБЫС ЕТИУ. Көмеклесіу, жәрдемлесіу. Кейинин ала хаялы менен емизиули қызына *қол-қабыс етип* турған да, «берекет тапқыр Жумекен» (Ш. Сейтов).

вар.: **ҚОЛ—ҚАБЫСЫН ТИЙГИЗИУ.** Оқыуынан босанғанда бир мезгил колхозда илеп, ата-аналарына *қол-қабысын тийгизди* (Ж. Сейтназаров).

ҚОЛ—ҚАБЫС ЕТПЕУ

ҚОЛ—ҚАБЫСЫН ТИЙГИЗБЕУ

ҚОЛ—ҚАНАТ БОЛЫУ. Жәрдемлесіу, жәрдемши болыу, көмеклесіу, көмекши болыу. *Қол қанатым* ғой. Қатарға қосылып кетпейтуғын неси бар деп ойлады (Ө. Айжанов).

ҚОЛ ҚАҰСЫРЫУ. Хұрметлеу, сыйлау, киши пейиллик етиу; 2. Бағыныу, қорқыу. Гладышев тек қабыллаушы төре болып қалмады, гезегине түргелип хәммеге бир *қол қаусырды* (Т. Қайыпбергенов).

ҚОЛЛЫ БОЛЫУ. Усланыу, тутылыу, урланыу, усланып бәнт болыу, услап алып жаздырмау. Түйеніз сизлер усы жерден шығыудан-ақ кисі *қоллы болып...* («Қарақалпақ халық ертеклери»)..
қоллы болған жарлықты тауып әкелип елин қууандыратуғындай, кеуилли кеткен жигит жүдә қала (Т. Қайыпбергенов).

ҚОЛ САЛЫУ. 1. Зорлық, басқыншылық; 2. Қирисіу, ислеу.

Тумсығын тығып дөниме,

Қол салды мийнет кәниме (Қ ұ н х о ж а).

вар.: **ҚОЛ УРЫУ.** Табаққа да *қол урылмады*, шыбын ызыңи еситиледи (Т. Қайыпбергенов).

ҚОЛТЫҒЫНА КИРИУ. Жағымпазланыу, жарамсақланыу, арқа сүйеу.

ҚОЛТЫҒЫНА ҚИРМЕУ

ҚОЛТЫҚТАН ҮРИУ. Ғызақ беріу, ғажау.

ҚОЛТЫҚТАН ҮРМЕУ

ҚОЛ УШЫ ТАЛАП ҚЫЛЫУ (ЕТИУ). Жеңил-желпи турақлы емес, ұақытша, киши-гирим жұмыстарды ислеу. ... дәслепки күнлери *қол ушынан талап қылған* (А. Бегимов). Себеби усы аўылда *қолы ушы талап етип* жүрген оның минезине кишипейиллигине қарап хәмме сыйлайды екен (Т. Қайыпбергенев).

ҚОЛ ҮЗБЕУ. Қатнасыу, барыу, келиу, безбеу. Екеуи де еки колхозда еле талаптан *қол үзбеген* (Қ. Султанов). Енди буннан бир рогала *қол үзбесе* болмайды. Жөнейттен де *қол үзбеу* керек, халықтан да айырылма (Ш. Сейтов).

ҚОЛЫ БАРМАУ. Мейилсоқланыу, ықласы болмау. бир нәрсени ислеуге тилеги болмау.

ҚОЛЫ БӘЛЕНТ БОЛЫУ. Иси табыслы болыу, иси оңына баслау бахытлылық.

уқс. вар.: **ҚОЛЫ КЕЛИУ.** Қәлпе бұрынғы дықты умытсын ба, *қолы келди* (Ә. Шамуратов).

ҚОЛЫ КЕЛМЕУ

ҚОЛЫ ЖАҒАСЫНАН КЕТПЕУ. Қорқынышлылық, қәуип-қәтерде, қорқынышта жасау.

ҚОЛЫ ЖЕТИУ. Әрманы иске асыу, иси келисиу, жоқшылықтан қутылыу, жағдайы жақсыланыу. Бул әрманға балықшылар Москвадағы стахановшылардың слетынан соңғы жыллары жаңа *қолы жетип*, аўылға ири катерлер келгенде, жер-көкти жалыны шарпып, Уатан урысы басланып кетти (Қ. Султанов).

шәрт. вар.: **ҚОЛЫ УЗАЙЫУ.** Қутеке, машина *қолды узайта* түскен жоқ па? Пахтаны асауын қарашы... (Ә. Айжанов).

ҚОЛЫ ЖЫРЫЛЫУ. Босаныу, жұмыстан босаныу, ұақты болыу. Аўылдағы жұмыстардан *қолы жырылған* ұақытларында қалаға қатнап Хатийранын үйиниң қапталынан бир өжирени сазлай баслады (У. Хәмийдов).

ҚОЛЫ ЖЫРЫЛМАУ

ҚОЛЫ ҚЫЗЫЛҒА ТИЙИУ. Мол нәрсеге жолығыу, хәмел алыу иси табыслы болыу. Бул күнлери Палұан *қолы қызылға тийгендей*, ел көзине айрықша түскен еди. *Қолы қызылға тийгендей* қызара бөртип отырыпты (Ә. Айжанов).

ҚОЛЫ ҚЫСҚА БОЛЫУ. Жетиспеушилиқ, кембағаллық, биреуге бир зат беріу ушын ерки өзінде болмау, өзінше ис ете алмау, гөрезлилик.

ҚОЛЫНА КИРИУ. Күш киеу болыу, қалыңлығының үйине кирип киеу болыу, жат адамға бала болыу.

ҚОЛЫНА ҚУС ҚОНЫУ. Жетисиу, кемликтен қутылыу. Бизиң де таңымыз атып, *қолымызға қус қонар*,—деп тәселле берди (Т. Қайыпбергенев).

ҚОЛЫН БИР СИЛТЕУ. Бийкарлау, жақтырмау. Залдың ортасына барып қалған Нарбай, *қолын бір силтеди*. Олар не дерин билмей, *қолын бір силтеди* (Х. Сейтов). Кеўлине жағымсыз сөз болса *қолын бір силтейди* (Ш. Сейтов).

ҚОЛЫ СУУЫУ. Ықлассызланыу, қандай да бір себепке байланысly жұмысты ислеуге ықласы кемейиу. Сол себептен ысыған *қол суыды* (Ө. Айжанов).

ҚОЛЫ СУУЫМАУ

ҚОЛЫ ТИЙМЕУ. Бәнт болыу, жұмысы болыу. Атыз шертегине барғысы келмеди хәм *қолы да тиймеди* (Х. Сейтов).

ҚОЛЫ ТИЙИУ

ҚОРЛЫҒЫ КЕЛИУ. Арланыу, қапаланыу, намысы келиу.

ҚОЯН ЖҮРЕК. Қорқақ, жүрексиз. Бизиң жаўынгерлердин күши не төтепки бере алмаған *қоян жүреклер* бөлек-бөлек болып Чимбайға қарап жол тартты. Бүйтип *қоян жүрек* болып өлгеннен жаў менен айқасып өлген жақсырақ емес пе (А. Бегимов). *Қоян жүрек* болғанша, батыл болып өлген артық (Ө. Айжанов). Фашистлер *қоян жүрек* қорқақ екен («Жеткиншек» газетасы).

ҚУБА-ҚУП КЕЛИУ. Оң (ай) түсиу, сәйкес (сай) келиу. ... байдың жарлыдан өшин алыуына бундай *қуба-қуп келер ме?* (Қ. Султанов).

ҚУДАЙ КӨЗ ЖАСЫН КӨРИУ (БЕРИУ). Тилеги орынланыу. Жыналған журт сөйтип *қудай көз жасымызды көре қойғайдағы!* —деп өз-ара мыңғырлап, дабырлап сөйледи (М. Дәрибаев). ... *қудай көз жасын берип*, булар мақсет-мурадына жетти («Алпамыс» дәстаны).

ҚУДАЙ-ҚУДАЙ МЕНЕН ОТЫРЫУ. Зорға, еплеп күн көриу, қорқып отырыу.

ҚУЙҚАСЫ ТҮРШИГИУ. Қолайсызланыу, қорқынышлы, қәуіпли нәрседен өзін қолайсыз сезиу. Базда қаным қызады. *Қуйқам түршигеди* (Ж. Аймурзаев).

вар.: **ЕТИ ТҮРШИГИУ**

ДЕНЕСИ ТҮРШИГИУ.

уқс. вар.: **«ҚУЙҚАСЫ ЖУУ ЕТЕ ҚАЛЫУ.** Әсиресе, «Сибирь» деген жақты еситкенде *қуйқасы жуу ете қалды* (Ш. Сейтов). Еситсең *қуйқаң жуулайды*, шешпей көр! Қорқып жүргеннин биреуи усы еди. Хәзир де Палұан сөзине *қуйқасы жуу етти* (Ө. Айжанов). Мынау хәр жер хәр жердеги қан тамшылары менен *қуйқа тамырымды жуулатып*, төбе шашымды тик турғызып, келиуине күтә қорқынышлы, салқын тәсир тийгизип, көзиме бәледей көринип тур!... (А. Бекимберов).

ҚУЙЫП ҚОЙҒАНДАЙ. Нық, бойы,—сыны келискен, салмақлы, салдамлы.

ҚУЛАҒЫ ЕРБЕҢ ЕТИУ. Сезиклениу. Ырысқул бийдин *қулағы ербең етти*. Гүллән бийлердин *қулағы ербеңледи*. *Қулағы ербең етип*, жем көрген қаршығадай әлле қайда талпынды (Т. Қайып-

бергенов)... солқылдақ шыбықтан әбден ийленіп қалған нәрестелердің *құлағы ербең ете қалған* еді (Ш. Сейтов).

ҚҰЛАҒЫНА АЛТЫН СЫРҒА БОЛЫҰ. Умытпау, умытпаушылық.

ҚҰЛАҒЫНА ЖАҒЫҰ. Унау, жағыу. ... баланың айтқан қосығы менен сөзі патшаның *құлағына жақты* («Қарақалпақ халық ертеклери»).

ҚҰЛАҒЫНА ЖАҚПАУ

ҚҰЛАҒЫНА КИРИҰ. Айтқан сөзді тыңлау, іслеу.

ҚҰЛАҒЫНА КИРМЕҰ

ҚҰЛАҒЫНА ҚҰЙЫҰ. Бір нәрсені қайта-қайта айтыу арқалы умытпастай етіу, есіннен шықпастай етіу. ... Өскинбай атаңның *құлағына қуып*, мийіне сиңиремен (А. Бекимбетов).

ҚҰЛАҒЫНА ҚҰРТ БОЛЫП ТҮСИҰ. Бір нәрсені айтып қоймау, ізинен қалмай айта беріу, тынышын бермеу. Хәр келген сайын Хатийра усы сөзлерді айтып, жеңгеси Ултуұғанның да *құлағына құрт болып түсті* (У. Хамидов).

ҚҰЛАҒЫНА ҚҰРТ БОЛЫП ТҮСПЕҰ

ҚҰЛАҒЫНА ТАЛ-ТАЛ КЕЛИҰ. Зорға еситилиу, еситилер-еситилмеслик. Биресе, жақын күнлерде айтылатуғың зарлы жоқлаулар хәзир-ақ *құлағыма тал-тал келип* атырғандай сезиледи (Ш. Сейтов).

ҚҰЛАҒЫНА ТИЙИҰ. Еситиу, бір нәрсе жөнінде еситиу. Сөйтім жүргенде Қозловтың Зайырға кеткени *құлағына тийди* (А. Беги-мов). ...ауылдың арасына жансыз қойыпты-мыш деген сөз Мәс-патшаның *құлағына тийеди* («Мәспатша» дәстаны).

ҚҰЛАҒЫНА ТИЙМЕҰ. Үлкен қонырат урыуының бір сүтینی Жандос байдың бул сумлығын басқа қоныратлылар билди ме, жоқ на, ол туұралы өз *құлақтарына тиймеді* (Т. Қайыпбергенов).

ҚҰЛАҒЫНА ШЕКЕМ ҚЫЗАРЫҰ. Уялыу, қысыныу.

ҚҰЛАҒЫНА ЯСЫЙЫН ОҚЫҰ. Бір нәрсені умытпау үшін қайта-қайта айтыу, есине салыу, удайына айта беріу, үйретіу. «Шайық атаңның зейніне тийме, садық бол» деп *құлағына ясыйын оқып* турғандай (Т. Қайыпбергенов).

ҚҰЛАҒЫ ШАЛЫҰ. Еситиу, еситип қалыу. Ол сөзлеринди *құлағым шалып* терең мәнісін аңламай қалдым... (А. Бекимбетов).

ҚҰЛАҒЫ ШАЛМАҰ

ҚҰЛАҒЫ ШЫҢЛАҰ. Жақпау, жақтырмау, хәр қыйлы сырттан айтылған өсек сөзлердин *жақпауы*; 2. Бір жағымсыз тәсирден *құлақтың шыңлауы*.

ҚҰЛА ДАЛАҒА АЙТҚАНДАЙ БОЛЫҰ. Босқа, айтылыу, итибарсызлық, парықсызлық, айтылған сөзді тыңламау, итибар бермеу. Кім қандай гәп айтса, бәри *құла далаға айтылады* (Т. Қайыпбергенов).

вар: **ҚҰЛА ДҮЗГЕ АЙТҚАНДАЙ БОЛЫҰ**

ҚҰЛА МАЙДАНҒА АЙТҚАНДАЙ БОЛЫҰ

ҚУЛАҚ АСПАУ. Тыңламау, айтқан сөзді тыңламау, қылмау. Ғаррысының «хүкіметтин не кемиси бар» деген терең астарлы сөзіне де *қулақ аспады*. Еле күшим бар. Ғаррылардың қарыұын алып қалың деп *қулақ аспайды* (К. Султанов). Мурат шайықтың бақыра-бақыра дауысы қарлығып хеш ким *қулақ аспаған соң* қызды (Т. Қайыпбергенев).

Паналар беріп сөзіме,
Асқыл қулақ бул сөзлерге (Бердақ).

вар.: **ҚУЛАҚ САЛМАУ**

ҚУЛАҚ АСЫУ

ҚУЛАҚ САЛЫУ. Сонша *қулағымды салып* тыңласам да бир ауыз сөзин де ақлап болмады (Ж. Аймураев).

Мен айтайын қулағың сал сөзіме,
Қулақ сал ағалар айтқан сөзлерге («Алпамыс» дәстаны).

Султан *қулағын салып* тыңлады («Бозуғлан» дәстаны).

ҚУЛАҚ ҚАҒЫС (ПА) ЕТИУ. Айтыу, сөйлесіу, еситтириу, бир нәрсе туұралы айтып хабарлаңқырап қойыу. Қосыбайдың ауылына сапар ететуғын күни қыз туұралы *қулақ қағыс* етип, бий менен кеңесип те алған (К. Султанов). ...жети-сегіз атаға келген жекжат апаларының күйеуі болғанын тинәу бир күнгі *қулақ қағыста* өзи айтты (Ө. Айжанов). Айғара бий Избасар бақадырлардың *қулақ қағыс* гөпине-ақ ийди. Себеби колхозлассан малларыңды ортаға алады деген сыпсың-сыпсың әнгимени бурында да *қулақ қағысна* еситкени бар (Т. Қайыпбергенев).

ҚУЛАҚ ТҮРИУ. Тың-тыңлау, не айтар екен деп аңлысып сырттан тыңланып жүриу. «Мен туұралы не ойлап жүр екен» деп Жанабай байға *қулақ түреді...* (Ш. Сейтов). ...жым-жыртлықтағы тоғай ишин жаңлатқан қайғылы қауазға *қулақ түрди* (Т. Қайыпбергенев). Директор сөз алып орнынан турғанда клуб тым-тырыс болып, хәмме адам айрықша *қулақ түрди* (Ә. Тәжимуратов). Қандай тапсырма болар екен, не айтар екен деп командирге *қулақ түреді* («Жеткиншек» газетасы). Соннан бери Мырзабек те қарап жатқан жоқ, журт аузына өз *қулағы түриули* (Ө. Айжанов).

Сөзлерине қулақ түрдим,
Олар да ойымда мениң (Бердақ).

ҚУЛАН ИЙЕК БОЛЫУ. Жақтыра баслау, таң атып жақты түсе баслау. Әллен уақыттан соң таң *қулан ийек болып* ағарды («Жас ленинши» газетасы).

ҚУЛЛЫҚ ЕТИУ. Жүгиниу, аяғына бас ийиу, бағыныушылық. ...әдеп-икрам менен ийилип Ранай патшаға *қуллық етти* («Бозуғлан» дәстаны).

ҚУЛЛЫҚ ЕТПЕУ

ҚУРСАҚ КӨТЕРИУ. Жүкли болыу, еки қат болыу.

ҚУРСАҚ КӨТЕРМЕУ. *Қурсақ көтермеді* (Қ. Султанов).

ҚУРЫ АЛАҚАН ҚАЛЫУ. Бос қалыу, ҳеш нәрсесиз қалыу.

вар: ҚУРЫ ҚОЛ ҚАЛЫУ

ҚУРЫ АЛАҚАН ҚАЛМАУ. ...ол мынадай пайыты келгенде усы әжайып тилде бир дууа оқып сауаптан *қуры алақан қалғысы* келмеді (Н. Тихонов). ...бирақ сизлер де нәубетиниз келгенде *қуры алақан қалып* жүрмең (А. Бегимов). Сениң апан Гүлбийке де *қуры алақан* емес, ақыры (Т. Қайыпбергенов). ...оның үстине тағы бир жақсылық хабары келе кете ме деген үмиттен де *қуры алақан* емес. (Ш. Сейтов).

ҚУРЫ ҚОЛ ҚАЛМАУ (КЕЛМЕУ). Әлим улының төрт қарасы менен бай улының адамлары да *қуры қол келмеді* (Т. Қайыпбергенов).

ҚУРЫ ТАБАҚҚА ПӘТИЯ ЖҮРМЕУ. Бир нәрсе бермесен сөзинди тыңламау. Босқа сөзин өтпеу. ...*қуры арызды қазы тыңлай ма, қуры табаққа пәтия жүре ме?* (Қ. Султанов)

ҚУРЫ ТИЛИ МЕНЕН ҚУС УСЛАУ. Мақтаншақ, шешенлену, қопсытпай сөзди көп сөйлеу. Бул сапары да қара тауды қопарып таслайтуғын адамдай, *қуры тили менен қус услады* (Ө. Хожаниязов).

ҚУС ТҮТКЕНДЕЙ БОЛЫУ. Жыртық-жыртық болыу, тилинип-тилинип қалыу, жуллық-жуллық болыу.

Қус түткендей тилким-тилким етлери,
Азаптан шыға алмай жүрген шопанлар (Күнхожа).

ҚУС УШПАУ. Шексиз, ушы-қыры жоқ, узақ.

Отыз күн сегбир тартады.

Қус ушпас қыя майданда («Мәспатша» дестаны).

вар: ҚУС УШСА ҚАНАТЫ КҮЙ(ГЕН)ИУ

ҚУТЫ ҚАШЫУ. Бир нәрседен қорқыу ямаса денсаулығының жақсы болмауына байланысly адамның түриниң, келбетиниң өзгеріуи, қәуетерлениу, ұақты хош болмау. Мылтық дауысынан сескенип, *қуты қашқан* жасауыллар сыртқа жууғарада шыға қоймады. Тек оның *қутын қашырып* жүрген бурыштай ашытқан байдың ызасы (Қ. Султанов).

ҚУТЫ ҚАШПАУ

ҚУУАНЫШЫ ҚОЙНЫНА СЫЙМАУ. Қатты, хәдден тыс қууаныу, шад болыу. Бала *қууанышы қойнына сыймай* хаялға қарап жақынлап:—Апа,—деди (Н. Дәуқараев). Жас ұақтында өзи де ер бала болып өсти. *Қууанышы қойнына сыймай-ақ* тур! (Ө. Айжанов). Жолдаслары жаққан отты көрип *қууанышы қойнына сыймаған* Ерполат әсте ғана қосық айтып жолдасларына жетти

(М. Дәрибаев). *Қуянышы қойнына сыймаған* Асқар, танысын-танымасын, өтип баратырып бетине қараған балаға «Мениң үкем келди, үкем!» дей берди қайта-қайта (А. Бекимбетов). Алпамыстың келиншек алып киятырғанын аттан анық билген соң *қуянышы қойнына сыймай* жүрегі шәукилдеди («Алпамыс» дәстаны).

ҚУҰ БАС. 1. Қуры сүйек гөшсиз; 2. Жекке баслы адам, жекке жалғыз, бала-шағасыз адам.

вар.: ҚУҰ ГЕЛЛЕ

ҚЫЗАРА БӨРТИҰ. Ләззетлениу, хәз етип отырыу. Қолы қызылға тийгендей, қызара бөртип отырыпты (Ө. Айжанов).

ҚЫЗЫЛ ШҮБЕРЕК. Хаял—қыз. Қылмыдлаған жас жигитлер қысиден қызғанған заты өз ийгилигине жумсалмау, өзине несийбе етпеу.

ҚЫЗДЫҢ БАЛАСЫНДАЙ БОЛЫҰ. Сулыу, көркем, жүдә жақсы болыу.

ҚЫЗЫЛ ГЕГИРДЕК БОЛЫҰ. Төбелесиу, жағаласып, гегирдекке асылып урысыу.

ҚЫЗЫЛ ЖҮЗИ СОЛЫҰ. Аұырыудан ямаса қапалықтан түрүси қашыу, сарғайыу, жүзи солғын тартыу.

Қызыл жүзлерің солмасын,

Ишине әрман толмасын («Мәспатша» дәстаны).

ҚЫЗЫЛ ШАҚА БОЛЫҰ. Жас, денесінде пәри болмау, қып-қызыл ет ямаса қып-қызыл қан болыу.

ҚЫЗЫЛ ШҮБЕРЕК. Хаял—қыз. Қылмыдлаған жас жигитлер қызыл шүберек көрсе елең етип, көз таслап киятыр (К. Султанов).

ҚЫЗЫП ҚЕТИҰ. Қатты ашыуланыу, көтерілиу. Нарбай ашыуланып қызып кетти (Х. Сейтов).

ҚЫЛАПЛЫҚ ҚЫЛЫҰ. Жаманлық етиу, душпанлық. Мамаң өз халқына қылаплық қылған (Т. Қайыпбергенев).

ҚЫЛТ ЕТПЕҰ. Қыймылдамау, тыныш турыу. Мен бул ырылдауына «тыныш—қылт етпей тур»—деген шығар деп түсіндим (Ә. Шамуратов).

ҚЫЛЫШЫНАҢ ҚАН ТАМЫҰ. Жаұызлық, зұлымлық. *Қылышынан қан тамған* Зулқарнайын Шабыйыл менен Жайхун бойларына жеткенде, бир сахабасы мынандай ақыл бередимиш.. (Т. Қайыпбергенев). Ол ол ма, жети атасына шекем талай гөззал апалары телсийип үзе алмаған қырық туғар пәтиясын күйеулеп бир елат намысын, *қылышынан қан тамып турған* шәриятты атлап «тәуекел» кемесине мингенде жалтарып бас тартты ма? (А. Султанов).

ҚЫЛЫШЫНАҢ ҚАН ТАМБАҰ

ҚЫЛЫШТАҢ ӨТКЕРИҰ. Өлтириу, шауып өлтириу. Кемпирди батыр *қылыштан өткерди* («Қарақалпақ халық ертеклери»).

ҚЫРАН—ПЫШ БОЛЫҰ. Төбелесиү, қырғын төбелес, урысыү. Ара-арасында өзлери таласып *қыран-пыш болып* төбелесип қалады (Н. Дәуқараев).

шөрт. вар: **ҚЫЯН—КЕСТИ БОЛЫҰ.** ...егер усыннан *қыян-кести* жәнжел көтерилсе, арбаның астына тығылыұды гөзлеушилер де пайда болды (Т. Қайыпбергенов).

ҚЫРҒЫН ТАБЫҰ. Әлиү, шетинен қырылып өлиү.

Неше адам **қырғын тапты,**
Мәспатшаның сүргининен («Мәспатша» дәстаны).

ҚЫРҒЫШ ЖАҒЫҰ. Аұқат асыү, қазан асыү. *Қырғыш жағайық* (К. Султанов).

ҚЫР КӨРСЕТИҰ. Хәкислениү, хәкисине қарау, жек көриү. Сол ушын бир-бирине түсинисе алмай *қыр көрсетип* қояды (Ө. Айжанов).

вар.: **ҚЫРЫН ҚАРАҰ.** Жақыннан бери олар бизге *қырынлау қарайды* (Х. Сейтов).

Ала көзли қылыш мурын,
Жарлы көрсе қарар қырын («Мәспатша» дәстаны).

ҚЫСҚЫ ТОНДЫ ТАСЛАҰ. Шешиниү, шешинип женил кийиниү, ағашлар гөне жапырақларын түсириү. ...жерлер *қысқы тонды таслап*, ағашлар бөртип, жапырақлап, жанланып жайнап кетеди (А. Бекимбетов).

ҚЫЯЛЫ АУЫҰ. Унатыү, жақсы көриү, жағып қалыү.

вар.: **ҚЫЯЛЫ АУДАРЫЛЫҰ**

ҚЫЯЛЫ КЕТИҰ

ҚЫЯЛЫ АЛЫП ҚАШЫҰ. Ойлау, түрли нәрсени ойлау, йошланыү. *Қыял алып қашады*, хәр нәрселерди ойлайды (Н. Дәуқараев).

Л

ЛАЛ БОЛЫҰ. Сөйлемей, сөйлей алмай тығылып қалыү, бир нәрседен қорқыү, қысыныү ямаса қатты қууаныүдин сөйлей алмау. Нарбай *лал болып* қалды (Х. Сейтов). *Лал болып* Палуан турды (Ө. Айжанов).

вар.: **ЛАЛЫ ШЫҒЫҰ**

АҚЫЛЫ ЛАЛ БОЛЫҰ

ЛАП УРЫҰ. Мақтаныү, асырып сөйлеу, қолынан келмесе де мақтанып сөйлеу.

Лап урасаң соншама,
Аңлап сөйле бәдирек («Мәспатша» дәстаны).

ЛӘМ-МИЙИМ ДЕМЕУ. Үндемеу, дым үндемеу, сес шығармау. Хәммә бир дем *ләм-мийимсиз* қалды (Т. Қайыпбергенев). Соң аўызынан тақаны бүркилетуғындай *ләм-мийим* (Ш. Сейтов). *Қосыбай ләм-мийим деп* үн шығармады (К. Султанов). ...бирақ ол енди *ләм-мийим демеди* («Жас ленинши» газетасы).

вар.: ЛӘМ ДЕМЕУ. Серғазар астыңғы ернин тислеп турып, басын төмен қарай нуқыды, *ләм деп* аўзын ашыуға келмей, баслық жөнеле берди (Ө. Айжанов).

ЛЕБИЗ ЕТИУ. Уәде беріу, бир исти орынлайман деу.

ЛЕБИЗИНДЕ ТУРЫУ. Берген уәдесин, сөзин орынлау.

вар.: ЛЕБИЗИНЕН ҚАЙТПАУ

ЛЕБИЗИНЕН ТАНБАУ

ЛЕБИЗИНДЕ ТУРМАУ

ЛЕБИЗИНЕН ҚАЙТЫУ

ЛЕБИЗИНЕН ТАНЫУ

М

МАЗАСЫ БОЛМАУ. Аўырыу, ден саўлығы болмау, уақты хош болмау.

вар.: МАЗАСЫ ҚАШЫУ. «Арқадағы аўылды баспашы шаўыпты» дегенди еситкеннен-ақ адамлардың *мазасы қашты* (Ш. Сейтов).

МАЗАСЫ ҚАШПАУ

МАЙҒА ТҮСКЕН ТЫШҚАНДАЙ БОЛЫУ. Малынуу, үсти-басының бәри суу-суу болыу. *Майға түскен тышқандай, болып жағаға шығып кийимлеримди сығып турсам, аржақтағы мениң дәрьяға таслаған жеримнің шаңы аспанға шығып атыр* (Ө. Шамуратов). уқс. вар.: МАЛПАҚ-САЛПАҒЫ ШЫҒЫУ. Басқа жерлери *малпақ-салпағы шығып* суўласып еле тур (Ж. Аймурзаев).

МАЙЫН ТАМЫЗЫУ. Шебер, сыпайы, тәсирли, сулыу сөйлеу.

МАЛА БАСҚАНДАЙ ЕТИУ. Тегислеу, теп-тегис етиу, жапырып жығып кетиу. Олар жерин жеп, бүлдирерин бүлдирип, қалғанларын *мала басқандай етип* кетипти.. (Ш. Сейтов).

МАЛДЫҢ ҚУЙРЫҒЫН ҚАРЫСЛАУ. Малдың көбейиуин тилеу, малын көзи қыймау, сықмарлық, ишип-жемеушилик. Елиуден асқанша *малдың қуйрығын қарыслап* жүре бергенше ертелеу неге ойламады екен усыны? (Ш. Сейтов).

МАҢЛАЙ БЕРМЕУ. Бахытсызлық, бахты болмау, иси келиспеу Маған кише. *«маңлай бермеген, таңлай берген!»* (К. Султанов).

МАҢЛАЙҒА УРСА БЕЛГИСИЗ БОЛЫУ. Қараңғылық, хеш көз көрмейтуғын қараңғы болыу. *Маңлайға урса белгисиз* (Н. Дәуқараев).

МАҢЛАЙЫ АШЫЛЫУ. Бахыттылық, бахытқа жетиу, иси оналыу.

вар.: МАҢЛАЙЫ ЖЕТИ ҚАРЫС АШЫЛЫУ. Кеммағалға тийсең ғана *маңлайың жети қарыс ашылады...* (Т. Қайыпбергенев). Саған ер болған жигиттің *маңлайы жети қарыс* бар ма екен деп тур еди (Ө. Айжанов).

МАҢЛАЙЫ АШЫЛМАУ

МАҢЛАЙЫНА АҚ ШАШЫРАМАУ. Жарлылық, әш-әптадалық, малсызлық, маңлайына мал питпеу.

МАҢЛАЙЫНА АҚ ШАШЫРАУ. ...қабым дөнге толар, *маңлайға ақ шашырар*, сыйыр саумасақ, ешки сауармыз (К. Султанов).

МАҢЛАЙЫНА БЕРИУ. Бахытлылық, бахтына беріу.

МАҢЛАЙЫНА БЕРМЕУ

МАҢЛАЙЫНА ҚАДАУ. Қәдірлеу, шық жуқтырмау, азадалап сақлау. Ержетіңкіреген еки баласына жаман ылашығын берипти, кишкенесине *маңлайына қадаған* жалғыз ылағы бар екен, соны атапты... («Қарақалпақ халық ертеклери»).

МАҢЛАЙЫНАН КӨРИУ. Бахтын сынау, бахтын сынап көріу ушын бир иске тәуекел етиу. Енди неде болса *маңлайынан көрейин* деп, хеш кимге дийхан жүрмей, жарымшы болғанына бир еки жыл болған еди (Н. Дәуқараев).

МАҢЛАЙЫНАН СЫЙПАУ. Ғамқорлық, қәуендерлик етиу, қәдірлеу. Усы жетимнің *маңлайынан сыйпаған*, қәуендерлик қылған адамның өзи өлимдар, малы патшалық... («Бозуғлан» дәстаны).

МАҢЛАЙЫНАН СЫЙПАМАУ. Ақыры орыс патшасы қосып алған менен *маңлайынан сыйпамайды* (Т. Қайыпбергенов).

уқс. вар.: **МАҢЛАЙЫНА ШАҢ ТИЙДИРМЕУ.** Анасы өлер алдында: «Амангүл тири болса, *маңлайына шаң тийдирме* (Т. Қайыпбергенов).

МАҢЛАЙЫНА ШЫР ПИТПЕУ. Кембағаллық, өмиринше жарлылықта жасау, хеш малы болмау. *Маңлайына шыр питпеген* сорлының ас-абатын берген де бай (Ш. Сейтов).

вар.: **МАҢЛАЙЫНА ШЫҚ ПИТПЕУ.** ...харамнан жоқ пышығы, *маңлайына шық питпеген*, ийнине кийген шекпени еки қоллап тартса да дизесине жетпеген... («Бозуғлан» дәстаны).

МАҢЛАЙЫНДА БАР БОЛЫУ. Бахытлылық, бурыннан бахты жақсы болыу.

МАТАМ ТУТЫУ. Азаланыу, аза тутыу, қайғырыу. Не болды буншама, *матам тутқан* тул қатындай гүрсинип, қайғыра бересен (А. Бекимбетов).

МАУ БАС. Ақылсыз, хеш нәрсениң мәнисине итибар бермейтуғын.

МАУҚЫН БАСЫУ. Қумары тарқау, тойыныу, қаныу, мийри қаныу. Бірашқа шығып азырақ отырдым, *мауқымды бастым* (Ж. Аймурзаев).

МАУҚЫН БАСПАУ

МАШҚЫ ЕТИУ. Қызығыу, қызықсыныу. Ал қолы бос уақытларында түйениң аузын пампылдатып сора жегенлерине *машқы етип* қарар еди (Ш. Сейтов).

МӘСЛИККЕ СЕМИРИУ. Тойыныу, байлығын көтере алмау, өзін тутта алмау.

МЕН—МЕН ДЕУ. Тек өзiм деу, басқаны адам есабына алмау, менсинбеу, мен-менлик, ...*мен-мен деген* ерине, дара табақ қойдырды («Мәспатша» дәстаны).

МЕҢ—ЗЕҢ БОЛЫУ. Басы (мийи) айланыу, не болғанын билмеу. ..*басым мең-зең болып*, шекем зырқылдап кетеди (Ж. Аймурзаев). Кешеден берли толқында *мең-зең* болып қалған жолаушылар орынларынан турып жуынып... (Н. Дәуқараев). Ырысқұл бийдің мийи *мең-зең* құлағы гүү-гүү еле өзине келмей атыр еди, шыдамай бас көтерди (Т. Қайыпбергенев).

МИЙ АЙЛАНДЫРЫУ. 1. Басы ауырғанша жұмыс ислеу, шеннен тыс ислеу (оқыу ямаса жазыу); 2. Бир адам ананы-мынаны, құлласы керексиз, мәниссиз нәрселерди айтып адамды жалықтырыу, шаршатыу.

МИЙИ АШЫУ. Басын дурыс ислете алмау, адамның алжыуы сөзлерин буза беріу.

МИЙИ ҚАЗАНДАЙ ҚАЙНАУ. Бастың қатты ауырыуы.

МИЙ ҚАТЫУ. Шаршау, хәр қыйлы көп жұмыслардан шаршау, басының айланыуы.

МИЙИНДЕ МЫС ҚАЙНАУ. Ыссылық, күннің қатты ысыуы, күннің ыссылығының басқа тәсир етиуі.

МИЙНЕТІ БОСҚА КЕТПЕУ. Сәтlilik, исинің сәтине түсиуі, иси табыслы болуы. Бірақ бул сапары *мийнетим босқа кеткен* жоқ, демнің арасында—ақ биринің изинен бири түсти (Ө. Хожаниязов). Сүйикли тренердің кеңесин булжытпай орынлаған шәкирттің *мийнети босқа кетпеди*. («Жетқиншек» газетасы).

МИЙРИ ҚАНЫУ. Хәз етиу, тойынуы, қанаатланыу. Жигит алманы алып, алманың ирилигине хош хұрейли ийисине *мийри қаныт* жей баслады («Қарақалпақ халық ертеклери»).

МИЛЛЕТІ ТАС ЖАРЫУ. Қыйналыу, бир исти басқа ушын ислегендей болып көриніу, хазарланыу.

МИН ТАҒЫУ. Кемситіу, айыплау, гүналау. «Айшагүлимнің мүшесінде, ақыл-хуушында жүрис—турысында, мийнет сүйгиш азаматшылығында *мин таққандай*, хеш бир кемшилиги жоқ (А. Бекимбетов).

МИН ТАҚПАУ

МИСЕ ТУТПАУ. Менсинбеу, басқаны өзинен кем санау, мен-менлик етиу. *Мисе тутпаған* адамы өзинен батыл да, билгир де болып шықты (Ө. Айжанов).

МОЙЫН БУРМАУ. Қарамау, кеуил бөлмеу, бир исти ислеуден бас тартыу, бағынбау.

Не қылса да Айдос бий.

Хан буган мойнын бурмады (Бердақ).

МОЙНЫН БУРЫУ

МОЙНЫН ИШИНЕ ТАРТЫУ. Тартынуы, қысынуы, тартыншақтық. ...*мойнын ишине тартатуғынынан* хан жүрек шайды болған.

...ол пышықтан қорыққан мәкийендей мойнын ишке тартты (Т. Қайыпбергенев).

МОЙЫНЛАРЫНА МУЗДАЙ СУУ ҚУЙЫЛҒАНДАЙ БОЛЫУ. Үндемеу, тым-тырыс болыу. ..жигитлердің мойындарына муздай суу қуйылды да қалды (Т. Қайыпбергенев).

МОЙЫН ТАУЛЫҚ ЕТИУ. Тыңламау, наразылық етиу, айтқанға көнбеу.

МОЛЛАМ ДӨГЕРЕК БОЛЫУ. Айлана отырыу, дөгереклеп отырыу. Оттың этирапындағы моллам дөгерек жұртшылық сес-семірсіз көкіреклеріне қолларын басты (Т. Қайыпбергенев).

МУҢ БАСЫУ. Мунайыу, мүсәпірсіп ойланып қалыу. Оның күлкиси бірден жыйыла қойды, мени де муң басты (Ш. Сейтов).

МУҢ БАСПАУ

МУРНЫНА САМАЛ ЕНИУ. Ержетіу, жигит болыу, мурнына самал енди («Мәспатша» дәстаны).

МУРНЫН ЖЫЙЫРЫУ. Жақтырмау, хош көрмеу, унатпау. Бекимбет кеули толмай, мурнын жыйырды (Х. Сейтов).

МУРНЫН ЖЫЙЫРМАУ

МУРНЫН КӨТЕРИУ. Менсинбеу, басқаны адам есабына алмау.

МУРНЫН КӨТЕРМЕУ

МУРНЫНА ТАЯУ БОЙЛАМАУ. Күшейіу, беккемлесіу, байыу, хәр төреплеме жетісіу, мал-дүньясы көп болыу.

син. вар.: **МУРТЫН БАЛТА (ШАПСА) КЕСПЕУ.** Ол жөнінде ойланбай-ақ қойыңыз, сизиц муртыңызды балта кеспейди (М. Дәрибаев).

МУРНЫНАН СУУ КЕТИУ. Жумыс бастылық, жумыстан хеш бос уақты болмаушылық, бәнтлик.

уқс. вар.: **МАНТЫҒЫП ЖҮРИУ**

МУРТЫ БУЗЫЛМАУ. Пүтинлик, кемиссизлик, сол турысында тұрыу, бәри толық болыу. Қысылғанда шалғай жауған соң, ауылымын мурты бузылмай киятыр (К. Султанов).

вар.: **МУРТЫ ШАҒЫЛМАУ.** Бұл буйрықтың да мурты шағылмай тур. Ал анау еки картаның мурты еле шағылған жоқ (Ө. Айжанов).

МУРТЫН ТАУЛАУ. Бийлик етиу, хәкімсіу, мен-менлик етиу.

МУШ КӨТЕРИУ. Урмақшы болыу, көтерілис шығарыу.

МУШЫНА ТҮҚИРИУ. Гижиниу, жек көріп қатты ашыұланып, урмақшы болып гижинип жүриу.

вар.: **ЖУДЫРЫҒЫНА ТҮҚИРИУ**

МЫЙЫҚ ТАРТЫУ. Азырақ езиуінен күлиу. Бұрынғыдай уақты-уақты мыйық тартқанды да қойды (Ш. Сейтов).

МЫЛҚЫМ-СЫЛҚЫМЫ ШЫҒЫУ. Жаны жоқтай болыу, қайсы жаққа болса, сол жаққа ауыу, өзін дүзиу тута алмау.

Н

НАЗ ЕТИУ. Хәр қыйлы жағымлы хәрекетлер менеп жағымпазланыу, еркелеу.

НАЗ ЕТПЕУ

НАМЫСЫНА ТИЙИУ. Арландырыу, ары келетугын жаман сөз айтып ашыуын келтириу, ызасы келетугын сөз айтыу. Бул сууық хабар «кешиүде» отырған Аяпберген шайырдың *намысына тийди* (К. Султанов).

НАН АҰЫЗ ТИЙИУ. Нан жеу, азырақ нан жеп кетиу. Олар дийуал үстине қойылған дәстурханнан *нан аұыз тийди* (Т. Қайыпбергенов).

НАН ПИСПЕУ. Нәтийжесизлик, хеш ис питире алмау. Шайқымыз, *нан писире алмай* қайттық. Ал Төренияз әри-бери отырып, бир неше мәртебе ым қағып, қызды айтқанына көндириуге урынып баққан менен, *нан писпейтуғынын билди*... (Т. Қайыпбергенов).

НАН СЫНДЫРЫСЫУ. Шәртлесиу, бирин-бири исендириуи, үәде бериу, сөзинде турууға шәртлесиу. Бабалары бабаларымыз бенен *нан сындырысқан* деген гәп бар (Т. Қайыпбергенов).

НӘЗЕР АУДАРЫУ. Қарау, бир нәрсеге дыққат қойып қарау. Секретарь азырақ ойланып алды да, Айымның айдай жүзине *нәзер аударып*, былай деди: (Ж. Сейтназаров).

вар.: **НӘЗЕР САЛЫУ.** Сер салып қарады, алды-артына *нәзер салды* («Мәспатша» дәстаны).

Әрман менен ақылым болды менің лал,
Бийбипатпа биз муңлыца нәзер сал,
Талаңда қойдым дүнья—мал,
Жаратқан өзиң нәзер сал («Бозуғлан» дәстаны).

НӘЗЕР ТАСЛАУ. Хешким қылт етпеди. Маман Аманлыққа бир *нәзер таслады*. Төрөбайдың өзи кисинің хаялына тикленип *нәзер таслай* бериуге уялатуғын жигит еди... (Т. Қайыпбергенов).

НӘЗЕРИ КЕТИУ. Унатыу, жақсы көриу.

вар.: **КЕҰЛИ КЕТИУ**

НӘЗЕРИ КЕТПЕУ

КЕҰЛИ КЕТПЕУ.

НӘЗЕРИ ҚАЙТЫУ. Биреуден кеули қалыу, аұыр сөз еситиу.

НӘЗЕРИ ҚАЙТПАУ

НӘЗЕРИ ТҮСИУ. Көриу, көп уақыттан бери әрман еткен нәрсесин көриу, соған жетисиу.

НӘЗЕРИ ТҮСПЕУ.

НӘЛЕТ АЙТЫУ. Сөгиу, жаман сөзлер айтыу, ғарғау.

вар.: **НӘЛЕТ ЖОЛЛАУ.** ... Айшагүл ашыұланып жасауылға сансыз *нәлет жоллады* (А. Бекимбетов).

НӘПСИ АШЫЛЫУ. Қәнәәтсизлик, инсансызлық, шеннен тыс қәнәәти болмау.

вар.: **НӘПСИ ТЫЙЫЛМАУ**

НӘПСИ АШЫЛМАУ

Баба бунша қатты қашпа,
Сум нәпсинің аұзын ашпа (Бер дақ).

НЭПСИ ТЫЙЫЛЫҢ

НЭР АЛЫҢ. Хәллениҗ, жүрек жалғағандай шала қурсақ аўқатланыҗ, күш алыҗ, йош алыҗ, қулласы бир ләззеттен нәр алып тур (К. Султанов).

НЭШЕ ЕТИҢ. Қызығыҗ, қумартыҗ, үлкен йош, ықлас, инта менен қумарланып бир исти ислеҗ.

НЕ БИЛГЕНИ ИШИНДЕ БОЛЫҢ. Үндемеҗ, хеш кимге хеш нәрсе айтпаҗ, шыдамлылық, сырын адамға айтпаҗ. Келгенлигин хеш кимге сездирмей, *не билгени ишинде болып*, орнына барып, қалай келген болса, солай жатты да қалды (Ж. Сейтназаров).

НЕКЕСИН ҚЫЙЫҢ. Турмыс қурғанларды заң арқалы муапықластырыҗ, тастыйықлаҗ.

НЕКЕСИН БУЗЫҢ

НОҚТАСЫН БАСЫНА ТҮРИҢ. Тәртипсизлик, өзіншелик, өз еркине кетиүшилик.

вар.: **НОҚТАСЫН ҮЗИҢ**

НЫРҚҚА СЫЙМАҢ. Жөнсизлик, ерси ис ислеҗ.

Батыр аңқаҗ, ярым жүдә надансаң,

Хәр бир исин хеш бир нырққа сыймайды («Мәспатша» дәстаны).

О

ОБАЛЫНА ҚАЛЫҢ. Жазықсыз қыйнаҗ, өлтириҗ, орынсыз биреүди гүналаҗ, сыртынан айтыҗ, жаманлаҗ.

ОБАЛЫНА ҚАЛМАҢ

ОИ БАСЫҢ. Ойланыҗ, бир нәрселерди еслеҗ. Ийин қыймылдатпайтуғын бул жүрмелдин үстинде Ырысқул бийди және *ой басты*. Бийлери *ой басып*, алдындағы кеселерин көтере алмады (Т. Қайыпбергенов).

вар.: **ОЙҒА БАТЫҢ.**

ОЙҒА ШҮМИҢ. Қалша қатып турып, қайтарын ямаса хәзирше қаларын билмей аң-таң болып, *ойға шүмди* (Х. Сейтов). Ол дизерлигинен келген суўды самбырлатып сыртқа шықты да умытып қалған қосығын еслегиси келгендей *ойға шүмди*. Урысқа шекем рус класында оқығанымды жазғанымда ол тағы *ойға шүмди*. ...екинши қолы менен сақалын тутамлап узақ-узақ *ойға шүмди*. (Ш. Сейтов). *Усы ойларға шүмин* кеткен Палұан (Ө. Айжанов).

ОЙҒА КЕЛИҢ. Ойлаҗ, пикир жүритиҗ, пәмлеҗ, түсиниҗ. Бул жай халықтың пикирин партия ескерди деген *ойға келип*, хәммеден де гөри атаға иззет көрсетти (Ө. Айжанов).

ОЙ САЛЫҢ. Ойландырыҗ. Соның үстинде айтысқанларын *ой салды* маған. Көзи ушқын атып неге екени белгисиз Палұанға *ой салды* (Ө. Айжанов).

ОЙ ТҮСИҢ. Ойлаҗ, түсиниҗ. Өзиниң бир қыйын аўхалға ушырас-

қаны ушын жәрдем сорап киятырған шығар деген ой түсти (Ө. Шамуратов).

ОЙЫНА АЛЫҰ. Ойлау, ядлау, ядына түсіу. Палұан буннан бир қанша ай кейинги өз емирин ойына алды (Ө. Айжанов).

ОЙЫНА АЛМАҰ

ОЙЫН ОРТАҒА САЛЫҰ. Ойласыу, кеңесіу, пикирин ортақласыу. Сол ойын ортаға салыуға баталмай тұр. Усыдан кейін ғана баслық өз ойын ашып ортаға салды. Кино болса, қосақласып жүргени жүрген. Көргенлерин де бирге ортаға салады (Ө. Айжанов).

ОН ГҮЛИНЕН БИР ГҮЛИ АШЫЛМАҰ. Жас, жаслық, еле хеш нәрсе билмеу, көрмеу.

Ашылмаған он гүлинен бир гүли.

Сейлегенде шийриң еди хәр сөзиң («Қаншайым» дәстаны).

ОН ЕКИ МУҚАМҒА ДӨНИҰ. Турақсыз, шыдамсыз, жеңил минезлилик, минези тез-тез өзгеріу.

ОҢАЙЫН АЛЫҰ. Аңсызда қолға түсириу, қолайлы жағын табыу, ушлау, тутыу.

Залым қалмақ бизге қәхәрни салды,

Ғапыллықта бизиң оңайды алды («Мәспатша» дәстаны).

ОРНЫН ТУТЫҰ. Өзинен бұрынғы адамның орнында отырыу, соның өзіндей болыу, соның исин дауамлау, экениң исин баласы я нниси дауамлау.

Ағасы өлсе, нниси тири,

Орнын тутты Ерназар бий (Бердақ).

ОТҚА ТҮСИҰ. Қыйналыу, азапланыу. Дүканда оны қалдырып, өзін неге отқа түспедиң (Ш. Сейтов). Ойланып қараса, ерли-зайып арасындағы отқа түсип, алысып баратырғандай екен (Ө. Айжанов).

ОТҚА ТҮСПЕҰ.

ОТ САЛЫҰ. Бузыу, бузақышылық, бұлғиншилик туұдырыу.

Мине, соның менен ең ақырында еки үйдиң ортасына от салды (А. Бегимов).

ОТ САЛМАҰ

ОТЫЗ ЕКИ ТИСИН ТАМАҒЫНА ҚЕТИРИҰ. Урыу, аузына урып тислерин сындырыу. Бул ауылда не көрсениз, ауылыңызға барған соң тистен шықса, отыз еки тисиңиз тамағыңызға кетеди. Тисимизден шығарыуға отыз еки тисимизди тамағымызға кетеди деп қорқамыз (Т. Қайыпбергенов).

вар.: **ОТЫЗ ЕКИ ТИСИН ТАМАҒЫНА ЖИБЕРИҰ.**

ОТЫ МЕНЕН ҚИРИП, ҚҮЛИ МЕНЕН ШЫҒЫҰ. Жаранаман деп ис етиу, жумыстан қолы тиймеу.

хеш тынбау, бәрхама жумыс пенен бәнт болыу. ..төрт жыл есигиңде дийхан болып, оты менен кирип, күли менен шығып жүргенде, Палманға көк тийин бермей қуып жиберген (Н. Дәуқарасев). Малхананы тазалайман, отынға да бараман, дигирман да тартаман, қулласы, усы үйдиң оты менен кирип, күли менен шыгаман (Ж. Аймурзаев).

ОТЫНЫҢ БАСЫН БЫЛҒАУ. Биреудің үйіне келип урысыу, шауқым салып бүлдириу, ойқан салыу, оңысығын бузыу. Бәриниң көзиниң аласы менде. «Тыныш отымыздың басын былғады» — деп, бәри мени душпан көретуғын болды (К. Султанов).

вар.: ОТЫН ӨШИРГИСИ КЕЛИУ. Бизиң отымызды өширгиси келген ғой!—деп кемпир баласының сөзин және кепсерледі (Т. Қайыпбергенов).

ОТЫ ӨРЕ ЖАНБАУ. Келиспеу, ауыз біршиликсиз, аузы писпеу. Бұрыннан оты өре жанбай жүрген Жанабайдың атын еситкен сайын Сыдық қурышланып-қурышланып қояды (Ш. Сейтов). Дөгеректегилердің хәммеси дерлик бийтаныс үйлер—хә дегеннен сөзи алысып, оты өре жана қоймады (У. Ғамидов).

ОТЫРСА ОПАҚ, ТУРСА СОПАҚ БОЛЫУ. Жақпау, унамау, исиниң кемшилиги көп болыу. «Не болды өзи отырсам опақ, турсам сопақ бола бердим ғой», деп тағы иркилемен (Ж. Аймурзаев). Ис билмейтуғын бала, отырсам опақ, турсам сопақ деуіге қарады дейді (Ө. Айжанов).

ӨЗ БАСЫН ЖУТЫУ. Пейлиниң (минезиниң) жаманлығынан өлип кетиу, биреуіге ойлаған жаманлығы өзіне келиу. Сөйтип шонтық тұлкиниң сумлығы өз басын жутады («Қарақалпақ халық ертеклери»).

ӨЗИ МЕНЕН ӨЗИ БОЛЫУ. Хеш ким менен иси болмау, өзиниң исин билиу.

ӨЗИН АЛДЫРМАУ. Шыдау, өзін тутыу. Ханның түсі сууыды. Бірақ өзін алдырмауға тырысты (Т. Қайыпбергенов).

ӨЗИН АЛДЫРЫУ.

ӨЗИНЕ КЕЛИУ. Есин жыйнау, бұрынғы қалына келиу, ауырыуынан жазылыу. Ерназар усы жатысынан екінши күни ғана өзіне келди (А. Бекимбетов). Бир неше сааттан кейін баяғы аш қасқыр өзіне келити. Аққубай жарасы жазылып, өзіне келгеннен кейін—«Ал мени ушыр, қай уақытта мениң қарам үзилсе, сол уақытта мениң ушқан жағыма қарай ізлеп бара бер («Қарақалпақ халық ертеклери»).

Серназар жаңа өзіне келди (Ө. Айжанов).
Сиз не қылып тұрыпсыз аға,—деген қыздың сестин еситип, өзіме келдим (К. Мәмбетов).

ӨЗИН ҚОЯРҒА ЖЕР ТАППАУ. Қысылыу, қатты ауырып бийтақатланыу. 2. Өзин қәстерлеу, азадалау.

вар.: ӨЗИН ҚАЙДА ҚОЯРЫН БИЛМЕУ.

ӨЗИН ТАНЫТЫҰ. Қорқытыу, бағындырыу, бойсындырыу. Қутлымураттың қасына келгенде *өзин бир танытып кеткиси келди*. ..эттең көзине Мырзабек көринбей тур. *Өзин танытар* еди (Ө. Айжанов).

ӨКИРЕН ҚАҒЫҰ. Асығып албырап, жууырып-жортып жүриу, қаплығып жүриу. Ауыл менен еки ортада *өкирең қағып жүргени* жүрген (Ш. Сейтов).

ӨКПЕСИ ӨШИҰ. Қатты шаршап дем ала алмай қалыу, болдырыу. *Өкпеси өшип* қалыпты, неге екени белгисиз, өзимнен-өзим сөгіндим (Ш. Сейтов).

ӨКШЕСИ ТАЙЫҰ. Жылжыу, жылысыу, орнын аумастырыу. *Өкшеси тайған* түн желпип ескен таң самалының лебине төтепкi берип тура алмай... (Н. Дәуқараев).

ӨЛДИМ-АЗАРДА. Зорға, зорға-зорға еппеп. Жаңағы нәрсе сыпырылып түсип, *өлдим азарда* демин бир алды-ау! Қанлығы-лыш *өлдим азарда* тауға ийеклесті (Ш. Сейтов).

вар.: ӨЛДИМ-ТАЛДЫМ ДЕГЕНДЕ

ӨЛЕРДЕГИ СӨЗИН АЙТЫҰ. Жалыныу, жалбарыныу. Бирақ қанша өкпелесе де, *өлердеги сөзин айтып* жалынса да, иши сууып, ети жанып турса да Жумагүл сырын ашып бермеді (Ө. Айжанов).

ӨЛИ ЕТ. Уятсыз, пәмсиз, не айтсан да парықламайтуғын.

ӨЛИП-ӨШИҰ. Шаршау, болдырыу, қыйналыу, бар күши менен. ..исенерлик сөзди табаман деп Мырзабек *өлип-өшти*, Жумагүл жалпы сөзден жалықты ма, бетин басқа жаққа бурды (Ө. Айжанов).

ӨНЕР АШЫҰ. Қылық шығарыу, хәр қыйлы әдетлерди ислеу.

ӨРЕ БАСПАҰ. Жүрмеу, алға жүрмеу, илгерилемеу. Буган екеуимиздің күшимиз жетпейди, сәл жерде жазым болармыз деп *өре баспады* (К. Султанов).

ӨР КӨКИРЕК. Тик, минези тик, соқлық. Оты өре жансын! ... Мен де сондай *өр көкирек* едим (Т. Қайыпбергенов). Ол жарлы болса да *өр көкирек* болып өскен, көгерип соқпай бир жигит еди (Ш. Сейтов).

ӨТ ҚАҚПАҰ. Босқа қайтыу, услай алмау. Қусың алса ала қояды, *өт қақпайтуғын* да күнлер болады, бирақ сеники күнде салпылды (Ш. Сейтов). Кершим де қармақларым да хеш *өт қақпады* (Ә. Шамуратов). Минекей, *өт қақпапты* (Ө. Айжанов).

ӨШ АЛЫҰ. Жан күйер адамын өлтирген адамды өлтириу, жан орнына жан алыу, жаман иске жаман ис пенен жууап беруі. Солай етип бала байдан *өшин алады* хәм патшаның ең исенімли үезири болып, мақсет мурадына жетипти («Қарақалпақ халық ертеклери»). «*тек өш алыу* ушын ойлаған шығар» деп өзін-өзи жубатады (Т. Қайыпбергенов). «Қырық батырын» өлтирдим, хәдди болса *өшин алсын* («Бозуғлан» дәстаны). ..еки ашық қосылып, тал жипектей есидип, өшлиден *өшин алып*, кеклиден кегин

алып, журтына салтанат салып, көрген жанлар қайыл қалып,
мақсетине жетисип абырайлы болады («Бозуглан» дәстаны).

ӨШИН АЛА АЛМАУ.

Душпаннан өшин ала алмай

Мөрт қумарын тарқатпай,
Жайран болды Мәспатша («Мәспатша» дәстаны).

П

ПАЙМАНАСЫ ТОЛЫҰ. Өлиў, дүньядан өтиў.

Жуўырып келер я атам жоқ, анам жоқ,
Әриан менен шын пайманам толды ма («Мәспатша»
дәстаны).

ПАЙЫН ТУУРАУ. Өзине тийисли исти ислеў.

ПӘНТ ЖЕУ. Алданыў. Сөйтип қасқыр баяғы он қойын жеген шонтық сумлықлы шағалын табалмай *пәнт жеп* қойынты («Қарақалпақ халық ертеклери»). Дәўлетбай бий, еситкен ҳақыйқатлығының қалтасын түбине шекем ақтарғанына *пәнт жеп*, кейин бәсти (Т. Қайыпбергенов).

ПӘНТ ЖЕМЕУ

ПӘПЕГЕ АЛЫҰ. Масқаралаў, оңыстырмаў. Көпшилик соны *пәпеге алып* уры-бөриге шығарып баратыр еди (К. Султанов).

ПӘРҰАЙЫ ПӘНСЕР. Уўайымсыз, қайғысыз, ҳеш нәрсени ойламайтуғын. Ханымыз пәрманыңызды бузыўға лебиз бериңиз. Ғайып ханның *пәрўайы пәнсери*. *Пәрўайы пәнсери* қалда түргелди (Т. Қайыпбергенов).

ПӘСИНЕ ҚАЙТЫҰ. Кемшилигин мойнына алыў, ашыўы тарқаў, кеширим бериў. Ашыў устинде атып сала жазлайды да, тағы ертенин ойлап *пәсине қайтады* (Ш. Сейтов). ... ямаса бир ой олады ма, бирден *пәсине қайтты* (У. Ҳамийдов). ... мен *пәсине қайттым*, түсиндим бизики қәте... («Мәспатша» дәстаны).

ПӘТИҰАҒА АСПАҰ. Сөзи орынланбаў, есапқа алынбаў. Апам да қарсылық билдирген болып еди, ол да *ҳеш пәтиўаға аспады* (Ә. Шамуратов).

ПӘТИҰАҒА АСЫҰ

ПЕЙЛИ ҚЕТИҰ. Минез-құлқының өзгериўи, қызғаншақлық, сықмарлық, оңбағанлық.

вар.: **ПЕЙЛИ ҚАШЫҰ.**

ПЕЙЛИ ТАРАЙЫҰ

ПЕЙЛИ ТАРЫЛЫҰ.

Елимиздің бир базары Бухарды,
Зулым қалмақ етти пейили тарды.
Қонақ асы бермедің,
Еттин заңғар пейили тар («Мәспатша» дәстаны).

ПЕЙЛИ КЕТПЕУ.
ПЕЙЛИ ҚАШПАУ.
ПЕЙЛИ ТАРАЙМАУ
ПЕЙЛИ ТАРЫЛМАУ

ПЕЙЛИНЕН ТАБЫУ. Минез құлқының жаманлығынан азап-
налы, қыйналы, бахытсызлыққа ушырау.

ПЕРИШТЕСИ БАСЫМ БОЛЫУ. Айбатлы, түринен адам қорық-
қандай. Олар *периштеси басым* еркеклер (Т. Қайыпбергенев).

ПИЛ ТАБАН. Мийнеткеш. Нардың күши бар *пил табан* жигит,
буның есигине жалланғанда әйне он бес жасында еді (Ш. Сей-
тов).

вар.: ҚАРА ТАБАН

ПИРИН АРҚАСЫНА ТАҢЫУ. Қорқытыу, бағындырыу, жүрегін
жарып қойыу. Тап усындайда мылтығы болмақ түүе бәлеси болса
да биреуі гезлесе екен, *пирин арқасына таңып...* (Ш. Сейтов).

ПИСИГИНЕ ЖҮРИУ. Анығына жетиу, алданбау, исин бәрхама
кемиссиз етиу. Бундай айтысып-шертисип, әбден *писигине жүре-
туғын* дийханды өз қарамағынан байдың бұл биринши көриуі
смес (Ш. Сейтов).

ПИСИ ҚУРЫУ. Бос қалыу, жей алмау, ала алмау. Соншама дә-
режеде халласлап алып ушып киятырғақ кеулим басылып, *писим
қурыды*. *Писим қурып* бир түрли сезімге түсемен (Т. Қайыпбер-
генев).

ПИСИ ҚУРЫМАУ

ПУШАЙМАН ЕТИУ. Өкиниу, неге сол исти иследим деу. ... дәр-
тинен қан жутып, *пушайман етип*, әдепте ярымның сөзин неге
алмадым... .. бабаның жәдигөй екенин билип, ләбин тислеп кү-
йип, мың-мың *пушайман етип...* («Мәспатша» дәстаны).

ПУШ БОЛЫУ. Питиу, иси питиу, иси табыссыз шығыу, жоқ бо-
лыу. ... Жуман кәлдің арзыу-әрманы да *пуш болған* сыяқты.
... қашшан аұылға барған шығар деген ойларының бәри енди *пуш
болып* шықты (Ш. Сейтов). Қайтысын барыңнан айрылып, *пуш
болып* қайтасаң (Т. Қайыпбергенев).

вар.: ПУШЫ ШЫҒЫУ. ... Есенгелдиннің үмити *пуш шықты*, әкеси
аұыллардың ортасы менен солайынша алып өтилди (Т. Қайыпбер-
генев).

ПЫШАҚ КЕСКЕНДЕЙ БОЛЫУ. Бирден, биротала. Сол келгени-
нің соңы екен, Турдыгүлдің бұл үйге келиуі *пышақ кескендей*
тыйылды (Т. Қайыпбергенев).

Р

РАЙДАН ҚАЙТЫУ. Қемшилигин мойынлау, қәтелескенлигине ке-
ширим сорау. Еткен жәхийлығымды кеширің суұпы-ийшан деп,
райдан-қайтып, қушақласып қол алысты. («Мәспатша» дәстаны).
Ағау ата болса *райымнан қайтаман* деп зорлап киятыр (О. Бек-
баулов).

РАЙДАН ҚАЙТПАУ

РАҰАНА БОЛЫҰ. Кетиу, жүрип кетиу, жолланыу. Бир ашыуынды бер, пикирден қайт—деген қатар жораларының қатересине де «колхоздың басқарыушылары жақсыланды» деген хабар жеткен күни келемен деп жолға *рауана болды* (К. Султанов). Бала ешектің бір қапталына шығып, бір қолы менен қанарды сүйеп, пахта складына *рауана болды* (Ө. Хожаниязов).

С

САБЫР ЕТИУ. Шыдау.

Дос болсан тоқтаныз зарре сабыр ет,
Ғапыллықта болып жүрме қара бет («Мәспатша» дәстаны).

САҒАЛ АЯҚҚА ШЫҒЫУ. Қорланыу, ҳеш кимге қәдири болмау. Аш-жалаңашлар ақ отаулылардан қасқырды көргендей жыйырылса да, төрди зорлап алып, жалаң аяқты *сағал аяққа шығарады* (К. Султанов).

САҒАЛ МӘСЛИК ҚУРЫУ. Жүдә мәс болыу, ұақты хошлық етиу. САҒЫ СЫНЫУ. Пәсейну, босасыу, қайтып қалыу. «Буларға болшой да жау қусайды, не қылсын пақыр; *сағы сынып* қалыпты...» деп ишинен аяп та қойды (Ш. Сейтов).

САҒЫ СЫНБАУ.

САЗАЙЫН БЕРИУ. Қыйнау, азаплау.

САЗ ТҮСИУ. Ойлағанындай болыу, сәйкес келиу, дус келиу.

Сөйтип жүргенде қайнағасының хаты *саз түсти* (Ө. Айжанов).

САИ СҮЙЕГИ СЫРҚЫРАУ. Қыйналыу, азапланыу, азапқа қалыу. Петканың ыңырсынулары *сай сүйегимди сырқыратып*, шыдамай сыртқа шығып кеттим (Ш. Сейтов).

САЛ БӨКСЕ (ЛИК). Денеси ауырлық, тез қыймылдай алмайтуғын, парықсыз.

САЛҚЫН ҚАНЛЫЛЫҚ. Шыдамлылық, сабырлылық, ауыр минезлилик. ... Айқызға бир нәзер таслап *салқын қанлық* пенен жууап берди. Айқыз үндемей отыра берди. Ол басы менен нұсқап стулды көрсетти де, *салқын қанлық* пенен тил қатты.

вар.: СУҰЫҚ ҚАНЛЫЛЫҚ. Туұрылап қарамаған менен *суұық қанлылық* сақлады. *Суұық қанлылық* сақлап, баяғысынша сөйледі. Ханымыз шайық ата, бүркит аталар, ағалар,—деп бұрынғысынша *суұық қанлылық* пенен Бородиннен еситкен әнгимелеринин көбисин қысқа айтып.. *Суұық қанлы сабырлы бол...* (Т. Қайыпбергенов).

САЛЫСЫ СУҰҒА КЕТИУ. Кеуилсизлик, ұақты хошлығы болмау. Оның бұл сөзи бийлер менен ийшанлардың сөзин тыңлап, *салысы суға кеткендей* болып, хурейлери ушып отырған өз жөңлері менен тойға келген былайғы халықлардың кеулин сергек тартқызғандай болды (А. Бегимов). Соңғы күнлери, «*салысы суға кетип*», тәкир-тәкир менен де иси болмай бирден жууасып

қалған... (Ш. Сейтов). Кемпирдин салысы суўға кеткендей көз жанары сөнип қалды (К. Султанов).

САМ-САЗ БОЛЫҰ. Не ислерин билмеў, бир қолайсыз жағдайға байланыслы сөйлей алмай отырғы. **Бар ғой!**—деп Қәдир конвертти алдына таслады да, еки жағына қолын тиреп, *сам-саз болып азғана отырды* (К. Султанов). Үйди *сам-сазлықтың* думаны қаплады. Отырғанлар және *сам-саз болыпты* (Т. Қайыпбергенев). *Сам-саз.* Бұрынғыдай шулғып сөйлеў Сыдықта жоқ (Ш. Сейтов).
вар.: **САМ-САЗЫ ШЫҒЫҰ.**

САНЫНА УРЫҰ. Өкиний, жиберген кемшилигине қыйналы. **САНЫНА БИР УРЫҰ.** Оның жоқ екенлигин сол кәрада билдик те «алла бәрекелла» деп *санға бир урдық* (М. Дәрибаев).

САПАР ШЕГИҰ. Кетиў, жөнеў, бир жаққа барыў ушын шығы. Көп узамай-ақ, колхозшылар суўенли каналының қурылысына *сапар шекти* (Н. Дәўқараев). Арғы шеги Ташкенттен өтип алыс жолға *сапар шегип* көрмеген ел (К. Султанов).
вар.: **САПАР ЕТИҰ.**

САПАР ТАРТЫҰ. Бозуғлан *сапар тартты* («Бозуғлан» дәстаны). Қырық жигитке бас болып,

Сапар етти бай баба («Мәспатша» дәстаны).

САП БОЛЫҰ. Өлиў, жоғалыў, жоқ болыў. Фашист малдың өкиргениндей бир мәртебе бақырды да *сап болды* («Жеткиншек» газетасы). Үрип турған ийттиң даўысы *сап болды* (Н. Дәўқараев).

САРПАЙЫН ЖАМЫЛЫҰ. Жазасын алыў, ислеген жаман иси, айыбы ушын аўыр сөз еситиў.

вар.: **САРПАЙЫН АЛЫҰ.**

САРПАЙЫН САРҒАЙТЫҰ. Туўыўға шамаласыў (мал туўарға шамаласқанда желини исип, сарпайы түсиў).

САРТ ЕТТИРИҰ. Бирден айтыў, тайсалмай тик айтыў, соқлық. Жигитте батыллық бар. Не сораса да, *сарт еттирип* жуўап бермекши (Ө. Айжанов).

САРЫ УҰАЙЫМҒА САЛЫНЫҰ. Қайғылай бериў, қуры уўайымлай бериў, қайғышыллық, уўайымшыллық. Урыстан соң да бизлерди *сары уўайымға салып* жүре береме ақыры!» деп өзимди өзим жубатаман (Ш. Сейтов).

САУАПҚА ҚАЛЫҰ. Жақсылыққа ерисиў, еткен жақсылығы ушын алғыс алыў. Өзиниз басшы болып жийениңизди жерлесениз үлкен *сауапқа қалар* еңиңиз.. (А. Бекимбетов)

САЯСЫ ГЕУДЕСИНЕН ӨТПЕҰ. Кембағаллық, өз күнин өзи зорға көриў, ҳеш кимге жәрдем бере алмаў қайырсызлық.

вар.: **САЯСЫ ГЕУДЕСИНЕН АРТПАУ**

САЯСЫН САЛЫҰ. Жәрдемлесиў. Ғамхорлық етиў. Булар *саясын салса*, мендей бир жигиттиң қатарға қосылыўы қыйын емес ғой (И. Юсупов).

САЯСЫН САЛМАҰ

СӘТИНЕ ТҮСИҰ. Жақсы болып шығыў, истиң келисиўи ...жез

шийден сайлап тоқыған есик қастың өнири тағы бир шебердин сәтине түскен мүлки. (К. Султанов).

СӘТИНЕ ТҮСПЕУ.

СЕКЕК АТЫУ. Секириу, секиргишлеу, секирип жүриу. Алдыңғы тәмпиш мурын жигит қапталында *секек атып* киятырған жолдасына бир неме деп гүбирледі де, аттың басын көлдің ортасына қарай бурды (К. Султанов).

СЕКЕК АТПАУ

СЕНДЕЙ СОҒЫУ. Көп, қалың, көпликтен сыймай бир-бирине соқлығысыу.

вар.: **СЕНДЕЙ СОҚЛЫҒЫСЫУ.** Сау ауырыу болып сарғайып *сеңдей соқлығысып* жүреді (М. Дәрибаев).

СЕСПЕЙ ҚАТЫУ. Бирден өлиу, қазаланыу. *Сеспей қатты* билемен (Ө. Шамуратов).

вар.: **СЕСПЕСТЕН ҚАТЫУ.** Көрұан басы менен баласы нанды жеуден *сеспестен қатыпты* («Қарақалпақ халық ертеклері»).

СЕС СЕМИР. Дым үндемеу, сес шығармау. Көшкен журттай Хийұаның көшелері де *сес семир* (К. Султанов). Хәмме *сес семирсиз.* Бир-биреуді сынау, хал сынаспа басланды (Т. Қайыпбергенов).

СИЛЕСИ ҚАТЫУ. 1. Қатты уйқылау; 2. Талыу, сана сезимин жойтыу. ... ат қаққан батыр, бирден *силеси қатты* («Мәспатша» дәстаны). Турған-турған жерде жатты, селигип барған аламан уйқыдан *силеси қатты* («Бозуғлан» дәстаны).

СИЛТИДЕЙ ТЫНЫУ. Тым-тырыс болыу, сөйлемей, хеш сес шықпау. Журт *силтидей тынды.* Мурат шайықтың «сөйлеймен» деген ишаратына барлық дыққат аударылды. Ханымыздан кеширим сорайман. Айыпкерлерді әпиу етсин. Журт *силтидей тынды* (Т. Қайыпбергенов). Соның арасынша адамлар мени көрип *силтидей тынды* (Ш. Сейтов).

СИРКЕСИ СУУ КӨТЕРМЕУ. Жақтырмау, хеш нәрсеңи хош жақтырмау. Ой, балам-ай! *Сиркеси суй көтермей* отырғанда, шақырып келгени неғылғаны (Ө. Хожаниязов). Қамыт ағаштай арық бәйбишениң *сиркеси суй көтермей* Сәнемнің қолынан тартып, үйине қууып шықты (Т. Қайыпбергенов).

СӨЗГЕ АРАЛАСЫУ. Биреулер сөйлесип атырғанда ретсиз сөйлеу, сөзлерин бөлиу.

СӨЗГЕ АРАЛАСПАУ

СӨЗГЕ ЕРМЕУ. Басқаның сөзине исенбеу, бузақышылық, шуғыллыққа исенбеу.

Иркилдим деп қайғы жеме,

Шуғылдың сөзине ерме («Мәспатша» дәстаны).

вар.: **ГӘПКЕ ЕРМЕУ.**

СӨЗГЕ ЕРИУ

ГӘПКЕ ЕРИУ

СӨЗ ЕТИУ. Бир адам ямаса бир нәрсе туұралы әнгимелесиу, сөйлесиу.

вар.: СӨЗ ҚЫЛЫҰ.

ГӘП ЕТИҰ

ГӘП ҚЫЛЫҰ.

СӨЗІ ЕКИ ШЫҒЫҰ. Өтирикши, өтирик сөйлеу.

СӨЗИ ЕКИ ШЫҚПАҰ.

ЕКИ СӨЙЛЕМЕҰ

СӨЗИН БУЗЫҰ. Не сөйлегенін билмеу, сөзинің мәнісине итибар бермеу, биреулердің сөзине селтең беріу, кедирги жасау. ... Турымбет сөйленип кирип, олардың *сөзин бузды* (Т. Қайыпбергенов).

СӨЗИН БУЗБАҰ.

СӨЗИНДЕ ТУРЫҰ. Турақлылық, өтирик сөйлемейшилик.

СӨЗИНДЕ ТУРМАҰ

уқс. вар.: СӨЗИНЕН ТАНБАҰ

СӨЗИНЕН ТАНЫҰ.

СӨЗИНЕ ҚУЛАҚ АСЫҰ. Сөзин тыңлау, не айтса яқшы деу.

вар.: СӨЗИНЕ ҚУЛАҚ ҚОЙЫҰ.

СӨЗИНЕ ҚУЛАҚ САЛЫҰ

СӨЗИНЕ ҚУЛАҚ АСПАҰ

СӨЗИНЕ ҚУЛАҚ ҚОЙМАҰ

СӨЗИНЕ ҚУЛАҚ САЛМАҰ

СӨЗИНЕН ПАЛ ТАМЫҰ. Шешенлик, сөзин мәнилі, тәсірлі етип сөйлеушилик.

СӨЗИНИҢ ДӘМИ ҚАШЫҰ. Пәтиұасызлық, мәніссиз сөйлеушилик.

СӨЗИН ШОРТА ҚЕСИҰ. Бирден сөзин тоқтатыу, сөзди бөлиу, ток етерін сөйлеу. Докторға апарсам болмайды,—деди ол *сөзин шорта кесип* (Ө. Хожаниязов). Жигит *сөзди шорт кесип* айтты (Ж. Аймурзаев).

СУСЫ БАСЫҰ. Айбатлылық, қәхәрлилик, айбатынан адам батынып сөз айталмау. *Сусы бастыма*, ҳеш қайсысы гәп баслай алмады (Т. Қайыпбергенов). Көптен бери қостарының кейніне қанық болып қалған апам бундайда ағамның *сус басқан* түрине тигиледи (Ш. Сейтов).

Көргенлерди *сусы басты* («Мәспатша» дәстаны)

СУУҒА БАТҚАНДАЙ БОЛЫҰ. Жоғалыу, қайтып ҳеш көринбеу, бирден жоқ болыу.

СУУ ЖУҚПАС. Өтирикши, жалатай. Қудияр болса соның қабағына, қасына қараған бир *суу жуқпас* (Қ. Досанов).

СУУ КӨРМЕЙ ЕТИК ШЕШИҰ. Анығына жетпей турып ис етиу, асығышылық, *Суу көрмей етик шешип*, буники неси (К. Султанов).

СУУ СЕРПКЕНДЕЙ БОЛЫҰ. Тынышланыу, тым-тырыс болыу, сести шықпау, дым үндемеу. Бир гезде балалардың ғауырлысы *суу серпкендей* тына қалды.

син. вар.: ДАУЫЛ ТЫНҒАНДАЙ БОЛЫҰ.

СУУЫҚ ДЕМІН АЛЫҰ. Қапаланыу, қыйналыу. Иштен *сууық*

демин алып, қызға не дерин билмей лап болып бир заман турыпты («Қарақалпақ халық ертеклери»). Усы ой менен түскен еңсесин көтерип, *суўық демин алды* (Ө. Айжанов). Үшеуи үсти-үсти-не ауыр *суўық дем алып* қайғыланды (Т. Қайыпбергенев). ... *суўық демин* бир алғанының өзи сөзден де, урғаннан да қатты болатуғын еди. Нурымбет атам әллен ұақыттан соң *суўық демин алды* (Ш. Сейтов). Ол есине түскенде *суўық демин алып*, өткен өмирине нәлет айтты (М. Дәрибаев).

СУУЫН ЖЕТИРИУ. Писириу, муқыятлау, қатты тапсырыу, нәрсесин қоймай урысу. Керек жеринде муштан да қайтпаң, деп Ержан әбден писирип, *суўын жетирип* жиберип еди (М. Дәрибаев).
вар.: **СУУЫНА ТИИИУ**

СУУЫРЫП САЛМАЙ. Ойдан тиккелей айтыу, бирден айтыу, ойланбастан қосық шығаратуғын шайырға айтылады, шешен, зийрек.

Сууырып салмай жүйрик тапқыр ақылшыл,
Жүдә шеберликке палуан екенсең (С. Нурымбетов).

СЫҚАҚ ЕТИУ. Масқаралау, мысқыллау, минеу, биреудің үстинен күлиу. Бирақ енди адамлар алдында баслықтың *сықақ етип* шерменде қылғанынан кейин, өз душпанынан кек алмай тура алмас еди (Ө. Тәжимуратов).

СЫҚАҚ ЕТПЕУ

СЫНЫҚҚА СЫЛТАУ ТАУЫУ. Себеп табыу, бир нәбрсени сылтау етиу, арзымаған бир себеп пенен айыплау. Оразгүл мени турғызғандағы мақсети *сыныққа сылтау тауып* силейтип урмақшы екен (Ж. Аймурзаев).

вар.: **СЫНЫҚҚА СЫЛТАУ ИЗЛЕУ.**

СЫНЫН БУЗБАУ. Өзгермеу, бир турысында турыу, жүрис-турысын минез-құлқын өзгертпеу. Ал Жумагүл болса, баяғы *сынын бузбайын* десе де, өзін тута алмай жүрип кетти (Ө. Айжанов).

СЫР АЛДЫРМАУ. Билдирмеу, ҳеш кимге ҳеш нәрсесин сездирмеу.—*Сыр алдырмаймыз ба?*—Олар менен мен сөйлесемен (Т. Қайыпбергенев).

вар.: **СЫР БЕРМЕУ**

СЫР БИЛДИРМЕУ. Жигит кемпирдің бул сөзлериниң мәнисине түсинсе де, *сыр бермеди* (Х. Сейтов). Достына *сыр бермеу* ушын, бийпарға тыңлаған болып көрингиси келеди (Ш. Сейтов). Нурым оны көрип қорықты, бирақ *сыр бергиси* келмей айбат шекти.. (Т. Қайыпбергенев). Бирақ *сыр бермей*, сөз салмағын көтерип, қуулық ислей берди (Ө. Айжанов). ... тым-тырыс *сыр билдирмей* қонайық та, гәп шашпай азанда атланып алып, келген изимизге қайта берейин («Бозуғлан» дәстаны). ... Айпарша жанға *сыр билдирмей*, аңғысын аңлап, гәптиң соғын барлап... («Мәспатша» дәстаны). Сөйтип *сыр билдирмей* сыртынан аңлып жүрген (Ж. Аймурзаев).

СЫРТЫНАН САЙЫУ. Өзи жоқта биреуге жаманлау, өсек сөз

айтыу. ...эй, сорлы Аманлық, сенде журттың *сыртынан сайып* тәселле бергендей не ақыл, не күш бар? (Т. Қайыпбергенов).

СЫРТЫНАН САТЫУ. Өзи жоқта жаманлық етиу, биреудің атынан пайдаланыу. Өзи жоқта бир адамның өзи айтты қылып ис етиу, соған бийлик етиу.

СЫРТЫНАН ТОН ПИШИУ. Жетерли билмесе де өзи жоқта биреу жөнінде пикир жүритиу, оған минезлеме беріу.

СЫРЫ АШЫЛЫУ. Билиниу, анықланыу, белгили болыу. Баяғы қылышты урлаған адам болса, баланың бир нәтижесиниң барын сезип, *сырым ашылып* хор боламан ба деп қорқып турады («Қарақалпақ халық ертеклери»).

Т

ТАБАНЫ ТАРТПАУ. Қандай да бир жерге барғысы келмеу, жүргиси келмеу, ықлассызлық. Қашшаннан байдың өзине суқланып жүргенин сезген қыздың сол ұақытта-ақ *табаны тартпап* еди-ау (Ш. Сейтов). *Табаным тартпай* киятыр досларым («Жеткиншек» газетасы).

ТАБАНЫ ТАРТЫУ.

ТАБАНЫ ТИЙИУ. Барыу, болыу, қандай да бир жерде болыу. ... өз ұатаныма қашан болмасын *табаным тийиуден-ақ*, биринши ұазыйпам—байларды рабочий-дийханлар хұкиметине услап беріу болсын деп ойлап қойды (С. Айний). Мектепке тағы бир *табаным тийсе*, тағы партаға отыратуғын күндер туўса... (Ш. Сейтов).

ТАБАНЫ ТИЙМЕУ. Бурын бул жерге *табаны тиймеген* тосын жолаушыға, әсиресе ол қыстың ямаса орта бәхәрдің ләмгершилик мезгиллеринде келди... (И. Юсупов).

ТАЗ КЕБИНЕ ТҮСИУ. Бурынғы қалына келиу, бурынғысынша қалыу, өзгермеу. ... ал Мурат шайық жөнінде Ғайып ханның айтқаны және *таз кебине түсирсе* де, Есенгелдиге келисим бергени және жубатты (Т. Қайыпбергенов).

ТАЙДА ТАЯҚ ҚАЛМАУ. Бәри, хәммеси келиу, адам қалмау. *Тайда таяқ қалдырмай* аўылдың бәрин дәрьяның жағасына жыйнап, суудан да, қырдан да, еки жақлап қуўғыншы жиберген...

Тайда таяқ қалмай бас көтерген жигитлер фронтқа кеткенде, аўырдың үсти жеңилдің астын тәзлеп жүргенше бир шабақ уласа да, балық аўласа да болмай ма... (К. Султанов). Хәмме *тайда таяқ қалмай* өз жұмысларына киристи (Ш. Сейтов). Жұуырысы менен хәммеден озып үйге келсе аўыл адамларының *тайда таяғы қалмай* есик алдында шоғырланып тур екен (Я. Муратов). Аймурзаның ағайын-туўғанлары, дос-яранлары хәмме *тайда таяқ қалмай* ізлеуға киристи («Жас ленинши» газетасы).

ТАҚАН ШАЙЫСЫУ. Қатнасты, барыс-келисти қойыу, татыулықты өзине ылайық ислениу усылы болыу.

ТАҚАН ШАЙЫСЫУ. Қтнасты, барыс-келисти қойыу, татыулықты үзиу, ашшыласыу, ..«устазлары» менен бирге *тақан шайысқан* молла бәшшелер соңында Палўанның өз илимин өзи қорлап

илимнің жолына түспей, сақрайы қара пухараның бири болып алғанын көріп оған түңилиуішилиқ пенен қарайтуғын болды (У. Ғамийдов).

ТАҚАТЫ ҚАЛМАУ. Шыдамау, шыдамаслық. Байда енди тақат қалмады (Ш. Сейтов).

вар.: ТАҚАТ ЕТЕ АЛМАУ.

ТАҚАТЫ БОЛМАУ. ... киятырған адам есикти ашқанша да тақатым болмай орнымнан өре тураман (Ш. Сейтов).

ТАҚАТЫ ШЫДАМАУ. Тақаты шыдамаған Әдил нәубет күтип турған жолаушылардың шылым шеккенине, ал гейбиреулериниң өз чемоданларының үстінде отырып... (Т. Халмуратов).

ТАҚ КЕЛЕ АЛМАУ. Тең келе алмау, сөйкес келмеу.

Айбатына тақ келе алмау,
Бурылды майдан ишинде («Мәспатша» дәстаны).

ТАҚ КЕЛИУ

ТАҚ ТУРЫУ. Таяр турыу, таярлық, аянбаслық.

Тақ турып белли байлаған,
Қолына жарақ сайлаған (Бердақ).

ТАҚЫМ БУРАУ САЛЫУ. Қыйнау, азаплау. Тақым бурау салады деп қорқасаң ба? (Ө. Айжанов).

ТАҚЫР ЖЕРДЕН ШАҢ ШЫҒАРЫУ. Орынсыз, себепсиз урыс шығарыу, дау шығарыу. Төтеден туұрылап айтқан қостарының тақыр жерден шаң шығарған сөзи Палұанды дизе бүктире алмады (Ө. Айжанов). Сол Жандос байдың кесапаты екен-ау әйтеуір Қоңыраттың балалары тақырдан шаң шығарып төбелескиш болып кетти (Т. Қайыпбергенов).

ТАЛАБЫ КЕЛИСПЕУ. Иси табыслы болмау, бахытсызлық.

Бизиң талап келиспеди,
Қанша ғайрат салсам да (Күнхожа).

вар.: ТАЛАБЫ ОҢЫНА БАСПАУ. Быйыл да оның талабы оңына баспады (У. Ғамийдов).

ТАЛАБЫ ОҢҒАРЫЛМАУ

ТАЛАБЫ ОРАЛМАУ

ТАЛАБЫ КЕЛИСИУ

ТАЛАБЫ ОҢЫНА БАСЫУ

ТАЛАБЫ ОҢҒАРЫЛЫУ

ТАЛАБЫ ОРАЛЫУ. Әне талап соннан баслап оралыуға қарады (Ш. Сейтов).

ТАЛ ШАЙНАУ. Алдау, айныу, өтирик сөйлеу, үәдесинде турмау. Обручев қайтадан тал шайнап (О. Бекбаулов). Истин анық питу-уажалыққа келейін деп турғанында тал шайнағандары да болды (Т. Қайыпбергенов).

ТАМЫРЫНАН ҚҰРТЫҰ. Жоқ қылыұ, биротала қайтып көрместей ямаса ислеместей етиұ.

ТАНДЫРДЫ ҚЫЗҒАНДА ЖАБЫҰ. Ҳәр исти ұақтында ислеұ.
ТАҢЛАЙЫНА БЕР (ГЕН) ИҰ. 1. Шешенлик; 2. Көп сөйлейтуғын, быжық, пәтиұасыз. Тоқтат, таңлайыңа берген, сен көпшиликтиң алдында кимнің абырайын төгесең? (А. Бекимбетов).

ТАҢЛАЙЫ ТАҚЫЛДАҰ. Таңланыұ, ҳайран қалыұ. Жолланарда талайлар таңлайын тақылдатып айтысса да есапласарда қарыздар болып қутылған (Ш. Сейтов). Сенің кешеги бир аұыз қосығыңа таңлайы журттың тақылдап отыр (Ө. Айжанов).

ТАҢЫ АТЫҰ. Қыйыншылықтан қутылыұ, талабы келисиұ, бахытқа жетисиұ, жақсы заманды көриұ. Бизің де таңымыз атып, қолымызға қус қонар,—деп тәселле берди (Т. Қайыпбергенов).

ТАП БЕРИҰ. Көриниұ, шыға баслаұ. Оң қапталда буұдай ренли, сақал-мурты жаңа ғана тап берген ири денели жигит мардан тоқып отыр (К. Султанов).

ТАП БОЛЫҰ. Бир жаман иске, адамға, аұырыұға жолығыұ, ушырасыұ, бахытсызлыққа ушыраұ. Ол безгектиң қалтыратпасына тап болғандай секирип түсип, суұықсырап тонды (А. Бекимбетов).

ТАРЫСЫ ПИСКЕННИҢ ТАҰЫҒЫ БОЛЫҰ. Турақсыз, жарамсақ, қуяңқышылық етиұ.

ТАС БАҰЫР. Мийримсиз, ҳеш кимге реҳими келмейтуғын. Тас байыр хан еситсе, ошағымыздың күлин суұырады (Т. Қайыпбергенов).

вар.: ТАС ЖҮРЕК. Билип қой, бала бий, тас жүрек болыұ ушын арқан таұға сүйенген болыұы керек (Т. Қайыпбергенов).

ТАС МИЙТИН БОЛЫҰ. Жүдә қатты, беккем болыұ. Ҳәзирги жаслар тас мийтин болады, биреұге бир нәрсе тамызбайды (Г. Есемуратова).

ТАС-ТАЛҚАН БОЛЫҰ. Қыйралыұ, жоқ болыұ.

вар.: ТАС-ТАЛҚАНЫ ШЫҒЫҰ.

ТАС-ТАЛҚАН ЕТИ(Ұ)ЛИҰ. Нарбай сизлердин планларыңыздың барлығын тас-талқан етежақ болды (Х. Сейтов).

ТАС-ТАСТАН ҚАЛЫҰ. Бир қәуипли нәрседен зорға қутылыұ, зордан аман қалыұ. Япырмай, бала, тас-тастан қалған екенсең, сен бахытлы екенсең,—дести (Ө. Шамуратов).

ТАТЫП АЛМАҰ. 1. Ҳеш жемеұ; 2. Нәрсе билмеұ. Қыз алдына қойылған тағамлардан татып алмастан, өңирине сулаған қап-қара өриминиң ушларын түтип үнсиз отырар еди (Ш. Сейтов).

ТАҰДА-ТАСТА ТУРМАҰ. Айрықшалық айрықша шаққанлық, ғайратлылық.

Ессиз ашықлығым көзим қыймайды,
Ғайрат күшин таұда-таста турмайды («Мәспатша» дәстаны).

ТАЯҒЫН ИЙТ ҒАЙЗАҰ. Жумыссыз. Өзи де қатардан қалып, таяғын ийт қайзағандай болып жүрип еди («Алпамыс» дәстаны).

ТАЯҚ ТАСЛАМ ЖЕР. Жақын аралық, арасы таяқтың узынлығы қурақым жер. Ол бир-еки жоқлаушы жесир қатынды ертти де үйине *таяқ таслам жер* қалғанда азалап жылап жиберди. *Таяқ тасламда* шонтаңлап баратырған ийт артына қарап турды да қасына келип шоңқайды (Ш. Сейтов).

ТӘБИЯТЫ АЛМАУ. Жийиркениу, мейилсизлениу, иштейсизлениу.

ТӘЖИМ БЕРИУ. Ийилип сәлем бериу, құрметлеу. ..Қәдирбайдың кишкене хаялы кирди де, еңкейип Ержан моллаға *тәжим берди* (А. Бекимбетов).

вар.: **ТӘЖИМ ЕТИУ.** Ырысқул бий ханға *тәжим етти* хәм жасы кишиси Есенгелдиге тас ылақтырыу лийкинин бериуди соранды (Т. Қайыпбергенов).

ТӘМБИСИН БЕРИУ. Бир жаман исти қайтып ислемейтуғындай етип кейиу, урысыу.

ТӘП БЕРИУ. Дәпиниу, бирден топылыу. Самбайды көзи илип кетип, қутылмасын билди де, турған жерде *тәп берди* (Ө. Хожаниязов).

ТӘУЕКЕЛГЕ БЕЛ БАЙЛАУ. Гүманлы бир иске таярланыу, келисим бериу.

Киятырмыз тәуекелге бел байлап,
Жоқшылық әрманы жүректи дағлап («Бозуғлан» дәстаны).

вар.: **ТӘУЕКЕЛ ЕТИУ.** Бабахан *тәуекел етти*, өлимнен уят күшли, бас демей, көз демей қаланы талаушы аламанға буйрық берди «Бозуғлан» дәстаны).

ТӘУЕКЕЛГЕ БЕЛ БАЙЛАМАУ. ... Қутлымурат ақыл айтқан болып, усы бала тусында *тәуекелге бел байламаса* жақсы болар еди... (Ө. Айжанов).

ТЕМИРДИ ҚЫЗҒАНДА СОҒЫУ. Хәр бир нәрсени өз уақтында ислеу, айтыу, исти кешиктирмеу.

ТЕНТЕНЕ ЕТИУ. Қаңғыртыу, гезенде етиу.

Нешшени хәр елге *тентене етти*,
Арзыу әрман менен қалдың Көк өзек (Өтеш).

ТЕҢИ-ТАЙЫ ЖОҚ БОЛЫУ. Айрықша, жақсы, данқлы, атақлы. Билсең Әзбергеннің *теңи-тайы жоқ* (Бердақ).

Неге десен, Әмиүдәрьяға *теңи-тайы жоқ* тарнау құрылды (Т. Халмуратов).

ТЕРИС АЯҚ. Хәкис, өжет, кери тартпа.

ТЕРИСИН ЖЫЙЫРМАЙТУҒЫН. Уятсыз, арсыз, пәмсиз.

вар.: **ТЕРИСИ ҚАЛЫҢ**

ТИЙИП ҚАШПАЙ. Ара-тура, сийрек, хәр дайым. Мырзабек сезген жоқ, *тийип-қашпай* сөз қайта көтерилип, екеуи көп уақ отырды (Ө. Айжанов). «Тентек» арнаға келгели, *тийип-қашып*

хәр кимге бир еки аўыз қосық шығарып, «Бердақ шайыр» атанды (К. Султанов).

ТИҚ АЯҚТАН ТУРЫУ. Отырмаў, ҳеш отырып дем алмаў. Балықшылар менен араласып жылым толы балықты шолпы менен *тик аяқтан турып сүзип алып атыр* (К. Султанов).

ТИҚ МИНЕЗ. Бет -жүзге қарамайтуғын, өр, қайтпайтуғын, соқ.
ТИЛ (ИН) АЛ (ҒЫШ) БИУ. Сыпайылық, киши пейил, айтқанды тыңлаў.

Тилимди алсаң бара көрме жан аға,
Хан келеме сениң менен дос болып.
Тыла мениң тилимди ал,
Сауытымды кийгенше... («Бозуғлан» дәстаны).
Тилимди алсаң мени таслап кете бер,
Тири жүрсен саған нашар қапылмас («Мәспатша» дәстаны).

ТИЛ АЛМАУ. Мени айыплы қылмаңлар,
Наданның *тилин алмаң лар* (Бердақ).

Бозуғланға тисин қайрап,
Тилимди неге алмайсаң («Бозуғлан» дәстаны).

уқ. вар.: **ТИЛ ҚАЙТАРМАУ**

ТИЛГЕ АЛЫНЫУ. Биреўге таңланыў, соны сөз етиў.

ТИЛГЕ АЛЫНБАУ

ТИЛГЕ КЕЛИУ. 1. Есин жыйнаў, сөйлеў, санасына ениў; 2. Келисиў, мәмле болыў. Қыз *тилге келип*, бир-бири менен таңысқаннан кейин, бир-бирин сүйип қалады («Қарақалпақ халық ертеклери»). Бираз ўақыт тунжырап отырып, әллен ўақытта *тилге келди* (К. Султанов). Бағанадан бери сөйлемей турған Алаяр *тилге келди* (Т. Қайыпбергенов).

Аяғымда барын қайтпай шабарман,
Тилге келсе қазық қылып қағарман («Бозуғлан» дәстаны).

ТИЛГЕ ҚЕЛМЕУ. Өлиў. Әдебинде бир-еки аўыз сөз сөйлеген қара мурт та *тилге келмеді* (Т. Қайыпбергенов).

ТИЛГЕ ҚЕЛТИРИУ. Сөйлетип қойыў, тири қойыў.

ТИЛГЕ ҚЕЛТИРМЕУ.

Өз аўзымнан сорайын,

Келтирмей тилге өлтirse («Мәспатша» дәстаны).

ТИЛДЕН-КӨЗДЕН САҚЛАУ. Ҳеш кимнің ықласы кетпеў, көзикпеў, өлмеў. Ал мынаўың, *тилден-көзден сақлансын*, балалардың алды усайды (К. Султанов).

ТИЛДЕН ҚАЛЫУ. Есин билмеў, өлер алдында жатыў.

ТИЛДЕН ҚАЛМАУ

ТИЛЕГИН БЕРИУ. Әрманы, ойы орынланыў.

Мойныма аламан илген қатам,
Тилегимди берди менң бир аллам («Бозуғлан» дәстаны).

ТИЛИ АШШЫ БОЛЫҰ. Жаман, аўыр сөзден басқаны сөйлемей. Тақсыр, бул еле сизди танымайды екен, «жаман адамның *тили ашшы*» буның сөзин көрдиниз бе? Жанын көзине көрсетпей керек,— деди (М. Дәрибев).

ТИЛИ БАЙЛАНЫҰ. Сөйлей алмай қалыў, сөйлемей.

ТИЛИ БАЙЛАНБАҰ.

ТИЛИ БАРМАҰ. Сөзин айтыўға тартыныў, айталмай, айтыўға батылы бармай. Ағамнан неге хат келмейди, тири ме екен...» ойлайман, бирақ өлди деўге сирә *тилим бармайды* (Ш. Сейтов).

ТИЛИ БАРЫҰ

ТИЛИ БИР ҚУЛАШ БОЛЫҰ. Урысқақ, аўзына келген сөзди қайтармай айтатуғын ойсыз, аўызлылық.

ТИЛИ-ЖАҒЫ ТАСҚА БОЛЫҰ. Биреўге ямаса бир жақсы нәрсеге, иске танланып ықласы кетпей, зыяны тиймей. «*Тили-жағың тасқа*» деди Сейдан ғарры... (И. Юсупов).

ТИЛ (И) ЖЕТПЕҰ. Әжайып, таң қаларлық оғада жақсы, бай. *Тилим жетпейди*, аға. Бирақ Абылқайыр ханның аўылы менен бул аўылдың қайқурлым ойлы-бәлентин сездим,— деди Аманлық (Т. Қайыпбергенов).

вар.: СӨЗ ЖЕТПЕҰ

ТИЛИ ҚЫШЫҰ. Биреў менен урысқысы ямаса сөйлескиси келиў.

ТИЛИҢ БИЛИҰ. Соның кеўлинен шығыў, пикирлесе алыў, түсинисиў, епшиллик, сырын аңлаў, сөйлесе алыў, т.б.

Тилин билген батырға,
Мың кисиге болар тай («Бозуғлан» дәстаны).

Халық балықтың *тилин бил* деп айтатуғыны да усиннан ғой. Бирақ матор менен балық аўлаў ушын техниканың *тилин бил*і керек (К. Султанов). Трактордың *тилин билетуғын* жигиттің сырын билмеген Айтилеў сынға салып күлгиси келди (Ө. Айжанов).

ТИЛИҢ БИЛМЕҰ

ТИЛИНЕ БЕК БОЛЫҰ. Тыныш жүрей, ҳеш адам ямаса бир нәрсе туўралы ҳеш жаман сөз айтпаў, ананы-мынаны айта бермей.

ТИЛИҢ ТАРТЫҰ. Урысты, жәнжелди қойыў, қарсы сөйлемей.

Кәтелесем тақсыр *тилимди тартайын*,
Урықсат ет мен елиме қайтайын («Мәспатша» дәстаны).

ТИЛИҢ ТАРТПАҰ

ТИЛИҢ ТИСЛЕҰ. Өкиниў, надурис ислеген исине өкиниў.

ТИЛИ ТИИИҰ. Аўыр, жаман сөз айтыў, қапа қылыў. Қой. *Ти-*

лиң тийер,—деп аўызын қақпалаған еди-аў сонда жигиттин... (Ш. Сейтов). Жаздым, жаңылдым, таяқ силтеп, тил тийгиздим («Мәспатша» дәстаны).

ТИЛИ ТИЙМЕУ

ТИЛИ ТЫҒЫЛЫУ. Сасыў, албыраў, не айтарын билмей қалыў.
ТИЛИҢ УЗАЙЫУ. 1. Ҳақ, айыбы жоқ, ҳеш кимнен тартынбаў;
2. Урысқақлық, қарсылық көрсетиў. Болшой келген күнде де тили узын, әлле неткен биреўдин асына шекем берди (Ш. Сейтов). Түби айланып, орысларды босаттың деген аттан бас тартып жүргенлер «биз босаттық» деген сөзге таласып, мәртебели болды, тили узайды (Т. Қайыпбергенов).

апт.: ТИЛИ ҚЫСҚА БОЛЫУ

ТИЛИ ШЫҒЫУ. 1. Баланың сөйлей баслаўы; 2. Қарсылық көрсете баслаў, кем-кем наразылық билдире баслаў, қарсы сөйлеў.

ТИЛИ ШЫҚПАУ

ТИЛ ҚАТЫУ. Сөйлеў, өз пикирин, ойын айтып бир әңгимеге араласыў...керек болса ал деп тил қатып едї, шығарма сестинди! деп бир баспашы мылтығын гөзеп атыўға мейил берди (К. Султанов).

ТИРИ МАСҚАРА БОЛЫУ. Қатты әшқараланыў, абырайы төгилиў. Ал өзи болса бир ирет қатнасып, тири масқара болды (Ө. Айжанов).

ТИС ЖАРЫУ. Сөйлеў, бир нәрсени айтыў, қандай да бир сырды айтыў. Бирақ бул қорқынышын ҳеш қайсысы тис жарып бир-бирине айтыўға батына алмады. ...Ҳажы өзи туўралы тис жарып ҳеш нәрсе айтпады (К. Султанов). Бирақ байына тис жарып айтыўға батылы бармады (Ш. Сейтов). Үш сутка жазамды тарттым. Бирақ та бул туўралы тис жарып Анаргүлге бир аўызда айтқан емеспен (К. Пазылбеков).

ТИС ЖАРМАУ. Мен ишимнен иренжийин десем де ҳеш нәрсе тис жармадым. Қона жатып қонысына келгеннен сон да бул ҳаққында Дурды да, қатын-қалашына да тис жармады (Ш. Сейтов). Жумагүл тис жармай төмен қараған пишинде тура берди (Т. Қайыпбергенов).

вар.: ТИСИНЕН ШЫҒАРМАУ. Тисимнен шығармайын жеңге (К. Султанов). Мен ол соры қайнағанды аяп, ақылландырдым. «Бунынды тисиңнен шығарма. Маман аға еситип қалса, гүманланып өмирине қәдик туўар дедим (Т. Қайыпбергенов). Соған исенбей, адам жиберип «тисиңнен шығарма» десем, адам жибергенине шекем саған айтып... (Ш. Сейтов).

ТИСИНИҢ СУУЫН СОРЫУ. Сықмар, дүньяпараз, барын ишпей-жемей отыра беретұғын.

ТИСИН ҚАЙРАУ. Биреўге қатты ашыўы келиў, көриўден урысажақ болып отырыў. ...Халмурат байға гижинип, тисин қайраўының мәниси де усы еди (К. Султанов). ...басын шаптырар едим, әттең заман!» деп тисин қайраған дейди... (Т. Қайыпбер-

генов). ... ол да Тарасқа *тисин қайрап*, бас душпаны болып алды (О. Бекбаулов).

ТИС ҚАҚҚАН. Көп нәрсени көрген, сумлықлы, тәжірийбели адам. Жас қыз түүе *«тис қаққан»* тәжірийбели механизаторларында кеулин қобалжытарлықтай күш бар бунда! («Совет Қарақалпақстаны» газетасы).

ТИСИ ПӘКИДЕИ БОЛЫҰ. Қайтпау, тартынбау, өткір, батыл сөйлеу.

ТИС ТЫРНАҚЛАҰ. Бир нәрсеге беккем жаздырмай асылыу; қатып услау, хеш кимге хеш нәрсесин бермеу, ишпеу, жемеу. ...сонша жылдан бери ишпей-жемей *тис-тырнақлап* жыйнаған соншелли мал бөлікке түсетуғындай көринди де турды (Ш. Сейтов).

ТОЙЫП СЕКИРИҰ. Баршылықты көтере алмау, не боларын билмеу, қутырынып кетиу.

вар.: **ТОЙҒАНЫНА МӘСИРИҰ**

ТОЙҒАНЫНА СЕКИРИҰ

ТОҚСАН ОЙДЫ ТОРЛАҰ. Хәр қыйлы ойларды көп ойлау, ойларды биринен соң бирин ойлау. ...Қалбай бираз ұақытқа шекем төсегинде *тоқсан ойды торлап*, көп ұақытқа шекем қыялға батты (К. Султанов).

ТОЛЫП ТАСЫҰ. Қатты қууаныу, шадланыу, мен-менлик етиу. Анасының жүреги мақтаныштан *толып тасты* (Н. Тихонов).

Жолларында пиде болдым,
Бойын керип тасып толдым.

Ойлап турсам бурынғыдан қалған жол,
Өнип-өсип қайнап йошып тасып тол. («Мәспатша» дәстаны).

Хабар тауып толып таспа,
Ұл берди деп асып саспа.

ТОЛЫП ТАСПАҰ.

ТОЛЫСЫН ТӨГИҰ. Зыян бериу, өзлигинен биреуге тийиу.

Балам сениң қандай *толыңды текти*.

Мен гүнайым дәлил менен сорайман («Мәспатша» дәстаны).

ТОҢ МОЙЫНЛЫҚ. Өжет, хәкис, тек өзимдики жөн деп санаушы.

ТОПЫРАҚҚА ОТ ҚОЙЫҰ. Қолынан келгенинің бәрин ислеу, жоқ қылыу, тас-талқанын шығару. Түсингенде *топыраққа от қояман* ба, балам,—деди ол (Т. Қайыпбергенов).

ТОПЫРАҚҚА ОТ ҚОЙМАҰ

ТӨБЕСИ КӨККЕ ЖЕТИҰ. Қатты қууаныу, шад болыу, жүде кеули толыу. Ақыр ол күни *төбем көкке жеткендей* болы сезилди маған (А. Бекимбетов). Халмураттың *төбеси көкке жетсе*, енди «елден сайлап қыз аламан!» деп Сабырдың көзи

айға тигилди (К. Султанов). Пухара халық Жолбарыс батырдың тыныш ел менен жауласпай, жолдан қайтып келгенине, патшаны өлтирип, мәнісіне келтиргенине ырза болады, *төбеси көкке жетеди* («Думан қала» ертегі). Буны еситип Байсарының түйеси тауға шығып, *төбеси көкке жеткендей* болып отыра берди («Алпамыс» дәстаны).

ұқс. вар.: ТҮИЕСИ ТАУҒА ШЫҒЫУ

ЖЫЛҚЫСЫ ТАУҒА ШЫҒЫУ

КЕМЕСИ ҚЫРҒА ШЫҒЫУ

ТӨБЕСИНЕ МУЗДАЙ СУУ ҚУЙҒАНДАЙ БОЛЫУ. Қатты қорқып кетиу, шоршынуу. Бул сууық сөзди еситкен кемпирдин де, Хұрзияның да *төбесинен муздай суу қуйғандай болып*, тула бойы музлап сала берди (М. Дәрибаев). Турсынбайдың *төбесине муздай суу қуйылғандай болды* (Х. Сейтов). Жумагүл кирип келген пәтте, *төбесинен муздай суу қуйылғандай* денеси түршиккен менен балалық етип бирден қашып кетиуге намысланды (Т. Қайыпбергенов).

ТӨБЕСИНЕ ТӨРТ ҚОЙЫУ. Басына урыу, төбесине урыу, езиу. ТӨБЕ ШАШЫ ТИККЕ ТУРЫУ. Бир қәуетерли ямаса жүдә жағымсыз иске, аўхалға қатты қорқып кетиу, жүдә жек көриу, жақтырмау, қолайсызланыу, т. б. Бурынғы күннен айырмаса не жақсы, дей берип еди, *төбе шашы тикке турды* (Ө. Айжанов). Омар қызының айтқан сөзин кемпиринен еситип, *төбе шашы тикке турды* (Х. Сейтов). Есиктің алдында байлаулы турған, баяғы бала алып қалған атын көрип, *төбе шашы тик турып*:— Мениң қанхорым, шық майданға!») деп бууырқанып бақырады («Қарақалпақ халық ертеклери») *Төбе шашым тикке турып*, зәррем қалмай қорықтым (Ө. Тәжимуратов).

вар.: ТӨБЕ ШАШЫ ТИККЕ ШАНШЫЛЫУ. ... *төбе шашы тикке шаншылып* қулағының ушына шейин қызарды (А. Бегимов). ТӨРТ ЖАҒЫ ҚУБЛА БОЛЫУ. Хәр тәрәплеме жетискен, бахытлы, құрғын, бай болыу. Бул күнлигинде Хожамураттың ақ отауда ишкени алдында, ишпегени артында, *төрт жағы кубла болып* отырғанлығынан ғой (Т. Халмуратов).

вар.: ТӨРТ ТӘРЕПИ ҚУБЛА

ТӨРТ КӨЗ ТҮҮЕЛ. Хәммеси бар, бәри қалмастан қатнасыу, түуел болыу. *Төрт көзи түуел* еситти (Ө. Айжанов). Аздан соң *төрт көзи түуел* от жағылып үйдин иши жақтыланды (Ш. Сейтов). Төле жалғыз болғанлықтан усы кәрада *төрт көз түуел* еди (Ш. Сейтов).

ТӨРТ КӨЗ ТҮҮЕЛ ЕМЕС. Аманлықтан кейин де баслық тыпыршылай берип еди, сирә *төрт көзи түуел емес-ау* деп ойлады Палұан (Ө. Айжанов).

ТӨРТ ТҮЛИГИ САЙ БОЛЫУ. Кемиссиз, хәмме нәрсеси жеткикликли, жетискен болыу.

Оң жағыннан тууып тур ай,

Төрт түлигін сайма-сай («Мәспатша» дәстаны).

ТУҚЫМ ҚҰРТ ҚЫЛЫҰ. Жоқ қылыұ, нәрсесин қоймаұ, өлти-
рип таслаұ. Орысларға қайтадан бет алсақ, өзи лаплап турған
хан алысып, биротала *туқым қурт қылады* (Т. Қайыпбергенов).
Егер әкеле алмасаң өзиң өлимдар, малың патшалық, *туқым
қурт қыламан!*— деди патша қәхәрленип («Қарақалпақ халық
ертеклери»). ...қондырсақ па екен я *туқым қурт қылып* қырсақ-
па екен,— деди («Бозуғлан» дәстаны).

Аты шыққан дәулерин,
Туқым қурт қылып сап етти («Бозуғлан» дәстаны).

вар.: ТУҚЫМ ҚҰРТ ЕТИҰ. Жоқ, апа, бұрын бұл дәулер менен
де хәл сынасып көргенмен. Оларды *туқым қурт етпей* қайт-
пайман («Қарақалпақ халық ертеклери»).

Есабы жоқ қалмақты,
Туқым қурт етип қырады («Мәспатша» дәстаны).

ТУЛЫПҚА МӨҢИРЕҰ. Жаны жоқ қуры кеп, пайдасыз нәрседен
үмит етиұ.

ТУРМЫСТЫҢ ТАТЫН ЖАЛАҰ. Хәр түрли турмыс қыйыншы-
лығын көриұ, қыйланыұ, азапланыұ. Өйткени ол өзиниң жаслай
жесир қалып перзентке ийе болмай, талай сапар *турмыстың та-
тын жалап*, азап-ақырет көрдим... (Ж. Аймурзаев).

ТУТҚЫН ҚЫЛЫҰ. Қолға түсириұ, тутып алыұ, услаұ. ... кәрұан
басысын азаплап *тутқын қылғаныңыз* ушын сизлерди өзимси-
нип, солардың көзинше урғызып атыр (Т. Қайыпбергенов).

ТҮБИНЕ ДУЗ ЕГИҰ. Биротала жоқ етиұ, қуртыұ.

вар.: ТҮБИНЕ ДУЗ ҚҰЙЫҰ

уқс. вар.: ТАМЫРЫНА ДУЗ ЕГИҰ

ТАМЫРЫНА ДУЗ ҚҰЙЫҰ

ТҮБИНЕ ЖЕТИҰ. Қуртыұ, жоқ етиұ. Бәримиздиң усы адам
тубимизге жетеди (К. Султанов). Большой келген күнде *тубиме*
усы жүөернемек *жетпесе* болғаны ғо! (Ш. Сейтов).

ТҮГИ МЕНЕН ЖУТЫҰ. Жермен, парахор, лепсиқаұ, инсапсыз.

вар.: ТҮИЕНИ ТҮГИ МЕНЕН ЖУТЫҰ

ТҮГИ ШАНШЫЛЫҰ. Қәхәр(лениұ)и келиұ, қатты ашыұланыұ.

ТҮЙЕДЕН ПОСТЫН ТАСЛАҒАНДАЙ. Орынсыз, ретсиз, ерси,
қолайсыз нәрсени ойланбастан сөйлеұ. Хә, байлығының...! деген-
ди де түтигип турып *түйеден постын тастағандай* етип дүрс ет-
тирди ме! (Ш. Сейтов). Досың ушын ақылды сен таппасаң, би-
зин қайғымыз қайрылып турыпты,— деди Мийригүл, Ал Аллаш
болса, *түйеден постын тастағандай* қылып (М. Дәрибаев).

ТҮИЕНИҢ ҚҰЙРЫҒЫ ЖЕРГЕ ЖЕТКЕНДЕ . Орынланбайту-
ғын; хеш иске аспайтуғын нәрсе, болыұ болмаұы нағұман, бел-
гисиз.

вар.: ТҮИЕНИҢ ҚҰЙРЫҒЫ ЖЕРГЕ ТИЙГЕНДЕ

ТҮИЕНИҢ ҮСТИНДЕ ИЙТ ҚАБЫҰ. Мүсәпир, фәрип, аңқаұ.

ТҮН УИҒЫСЫН ТӨРТ БӨЛИҮ. Тынышсызланыу, тыныш уйқыламау қайта-қайта оянып бір нәрсеге алаң болыу, гамхорлық ету. Самбай түн уйқысын төрт бөліп, қора-қопсыларын қарап келип турды (Ө. Хожаниязов).

ТҮП ДЕГЕНДЕ ТҮКИРИК ЖЕРГЕ ТҮСПЕҮ. Қатты сууық, қақпама сууық. *Түп дегенде түкирик жерге түспейтуғын* қатты сууық (Н. Дәуқараев). ...қыстың дәслепки боранлы күнлериниң бири. *Түп десе түкирик жерге түспейди* (Х. Сейтов).

ТҮП-ТҮБИНЕ ЖЕТИҮ. Нәрсесин қоймау, бір нәрсени майдалап қалдырмай сорап беріу, мыж-мыжланыу, езбелениу.

вар.: ШУҚ-ШУҒЫНА ЖЕТИҮ

ТҮСИГИНЕ ДЕЙИН ТҮСИРМЕҮ. Дымын қалдырмау, бір сөзин түсирмей айтып беріу, хатықулақлық. Балада булардың сөзлерин *түсигине дейин түсирмей* тыңлап отыра береді... («Қарақалпақ халық ертеклери»).

вар.: ТҮСИГИН(Е)ДЕЙИН ҚАЛДЫРМАҮ. Қыз туғысқан ағасынан жасырсын ба, *түсигин қалдырмай* айтып берипти (Т. Халмуратов).

ТҮСИ СУҰЙҮ. 1. Ашыұланыу, ашыуы келиу; 2. Мазасы болмау. Ханның *түси суыды*, бірақ өзін алдырмауға тырысты (Т. Қайыпбергенов).

вар.: ТҮСИ БУЗЫЛҮ

ТҮТИН ТҮТЕТИҮ. Өз алдына хожалық болыу, үйлі болыу, үй болып отырыу. Жаңабай Тазагүл деген бой жетид отырған қарындасы менен қартайған кемпирин алып өз алдына *түтин түтеткели*, ырасында да, бай жайлаулардағы малларын тықсыр-малау менен хәлек (Ш. Сейтов).

ТЫҒЫЛАРҒА ТЕСИҚ ТАППАҮ. Қатты уялыу, қысыныу. Сонша қызлардың көзинше уялғанымды айтсеш, *тығыларға тесик таппай* турсам бизге тесикти «қызыл машинаның» шоферы, (ол да милиция екен) үндейтип аша қойды (Ш. Сейтов).

вар.: ТЫҒЫЛАРҒА ЖЕР ТАППАҮ

ТЫҒЫН-ТАЯН БОЛҮ. Асығыслық, асығыс болыу, қыстаныу.
ТЫҚҚАН ҚАНАРДАЙ БОЛҮ. Семизлик, жүдә семиз, жуған топ-томпақ. Бай төрт мүйешли ақ шаршы менен бетин желпиіп керегеден өткен самалға *тыққан қанардай* жауырынын тутып жатыр (Т. Қайыпбергенов).

вар.: ТЫҚҚАН ТУЛЫПТАЙ БОЛҮ.

ТЫМ-ТЫРАҚАЙ БОЛҮ. Бірден хәр жаққа қашып кетиу, бірден жоқ болып кетиу. Бултар *тым-тырақай болып* қашып баратыр («Жас ленинши» газетасы).

ТЫҢ-ТЫҢЛАҮ. Үндемей тыңлап турыу, аңлып тыңлап турыу. Фаррылар есиктен кириуден мойындары ырғанақтай бес-алты тақыр бас бала аяқтарының ушынан басып келип *тың-тыңлады* (Ш. Сейтов).

ТЫШҚАН ТЕСИГИ МЫҢ ТЕНҒЕ БОЛҮ. Сасыу, албырау, не ислерин билмеу. Жумагүлдің де тынысы тарылып, *тышқан*

тесиги мың теңге болады. Ол кисини көргенде Сәнемнің де, Жумагүлдің де тынысы тарылып, тышқан тесиги мың теңге болады (Т. Қайыпбергенов). Оны көріп қырқ батыр тышқан тесиги мың теңге болды («Бозуғлан» дәстаны).

вар.: ТЫШҚАН ТЕСИГИ МЫҢ ТИЛЛА БОЛЫҰ. Жолбарыс ушын *тышқан тесиги мың тилла болса* керек (О. Бекбаұлов).

У

УЙҚЫСЫ ШАЙДАЙ АШЫЛЫҰ: Уйқыдан тез турып бірден сергеклениу, тез оянуу, уйқысы тез тарқап кетиу. Түннің ярымында көзи илинсе де, тағы *уйқысы шайдай ашылып*, орнынан турып далаға шықты (К. Султанов). *...уйқысы шайдай ашылып*, еки көзи жоқарыдағы решеткаланған кишкене айнадан кетпеди (О. Бекбаұлов). Жоқ күнде малға турып дағдыланып кеткен ұағым да *уйқым шайдай ашыла* береді (Ш. Сейтов).

УЛЫ-ШУУ ДА ҚЫМ-ҚУУЫТ БОЛЫҰ. Хәр қандай қорқыныш, қәуіп-қәтерге байланыслы бақырысқан көпшиликтің дауысы, бир қанша адамлардың шауқымы. Бул ұақыяны көрген ауыл адамлары, бала-шаға, *улы-шуу да қым-қууыт* қорқысып, түйеге кесек жаудырып қуа баслады (Ә. Шамуратов).

вар.: УЛЫ-ШУУ БОЛЫҰ

УН-УСАҚ БОЛЫҰ. Қатты шаршап бойы тиклетпеу, пүткіл денеси қыймылдатпау, аұырсынуу. Таңлай жибитип, шамалы отырғаннан кейін *ун-усақ болып* қалған денесинің уйысып баратырғанын сезді (Ш. Сейтов).

УНҚЫЛ-ШУҢҚЫЛЫНА ШЕКЕМ ҚАЛДЫРМАҰ. Нәрсесин қалдырмау, шала қылмау, писиклик. *...ауылда не жаңалық болғанының унқыл-шуңқылына шекем қалдырмай*, тез-тез сөйлеп берді (Т. Қайыпбергенов).

УР ДА-ТУТ БОЛЫҰ. Қызғын, жумыла бир иске хәмме кирисиу, тез жапа-тармақай ислеу. *Ур да—тут* шана соғыу қолға алынады (К. Султанов). Команда ағзалары ау-дузақларды *ур да—тут* суудан шығарып алды да моторлы кемеге минди (К. Султанов). *Ур да-тут* үй жығыспақ (Ш. Сейтов).

УРЫ-БӨРИГЕ ШЫҒАРЫҰ. Айыплау, масқаралау, кемисити қорлау, шеглетіу, оныстырмау. Көпшилик соны пәпеге алып, *уры-бөриге шығарып* баратыр еді (К. Султанов).

УҰЫЗЫЙЫН ҚУРТЫҰ. Таңландырыу, ықласын кетириу, ишин пистириу. *...ол да қасақана дым үндемей, уұызыйын қуртып*, доңырайып кеті береді (Ш. Сейтов).

УҰЫЗЫНДА ТОЙМАҰ. Көрмедиклик, ашкөзлик, жасында хеш нәрсе көрмеген.

УШАРҒА ҚАНАТЫ БОЛМАҰ. Асығу, шырпынуу.

УШТЫ—КҮЙДИ ЖОҒАЛЫҰ. Бирден жоқ болуу, дәрексиз жоғалуу, көрген-билген болмау. Турымбеттің *ушты-күйди жоғалғанына* бир айға шамаласты (Т. Қайыпбергенов).

УШЫ ҚЫЙРЫ ЖОҚ БОЛЫУ. Шексиз, есапсыз, көп.

Келди дейди Бозуғлан,
Ушы жоқ та, қыйры жоқ,
Көп шаруаның елине («Бозуғлан» дәстаны).

УШЫП БАРАТЫРМАУ. Шаққан емес, мүсәпир, анау-мынау-дың есабын таппау.

УШЫП-ҚОНЫУ. 1. Шыдамау, тақатсыз, жеңил минез; 2. Шаққапшық. Хәмме адам шырпылдап хызмет етип *ушып-қонып жүр*. Енди ол киши менен де бирге боламыз!—деди Тарас қуғанғанынан *ушып-қонып* (О. Бекбаулов).

УШЫП ҚОНА БЕРМЕУ. Сен Айқыздың сөзлерине *ушып-қона берме*, ақыры.

Ү

ҮЗИЛ-КЕСИЛ БОЛЫУ. Биротала, кескирт. ...Айшагул батыл түрде *үзил-кесил* айтып басын шайқады (А. Бекимбетов). ...Россия сиясий тұтқынлардан *үзил-кесил* тыныш бола алмайды (О. Бекбаулов).

ҮМИТИН ҮЗИУ. Ойламау, дәмеленбеу, жақсылық я жаманлықты кутпеу. ...бул ойын өзи бийкарлап, келешектен және *үмит үзеді* (Т. Қайыпбергенов).

ҮМИТИН ҮЗБЕУ

ҮНИНЕ СУУ ҚУЙЫЛЫУ. Дым үндемей қалыу, сөйлемей, сести шықпау. Мырзабектиң *үнине суу қуйылды* (Ө. Айжанов). Бағана Алламберген келиуден-ақ *үнине суу кеткен* молла сөзден қалды (Ж. Аймурзаев).

вар.: **ҮНИ ӨШИУ**

ҮСКИНИ ҚУЙЫЛЫУ. Кеуілсизлик, қапа болыу, уақты хош болмау. Неге соншама *үскиниңиз қуйылып* отырсыз,—деди Лазаревскийдің хаялы екеуиниң бетине тесиле қарап... (О. Бекбаулов). Қаруан басының *үскини қуйылды*. Мойны ийилген, *үскини қуйылып* отыр. Қутеке, мен сени күшли, түсимпаз жигит шығар деп едим, бирден *үскиниң қуйылып* кетти ғой (Т. Қайыпбергенов).

Үскини қуйылған Әдил: «Анажан! Тири болып, көзинше ол усундай еткенде сен көп қыйналып қалар едің-ау (Т. Халмуратов).

ҮСТИНЕН ҚАРАУ. Хәкимшилик етиу, басшылық етиу.

ҮСТИНЕН ТҮСИУ. Ойлағандай болыу, ойын табыу.

вар.: **ҮСТИНЕН ШЫҒЫУ**

Х

ХАЙТ ҚОЙЫУ. Бирден шапқылап кетиу, алды артына қарамас тан бир кеткеннен хәш келместен кетиу. Жабаны көзи шалған ат.

жылауы босағаннан кейін «Шабандозын» көтерип алып, алға қарай *хайт қойды* (А. Бекимбетов). Өтиригимнің сәтлі шыққанына қуанып, таса таса менен аўылға *хайт қойдым* («Жеткиншек» газетасы).

ХАИРАН БОЛЫҰ. Не ислерин билмеу, ар-сары шығыу.

ХАИРАН ҚАЛЫҰ. Таңланыу.

ХАЛДАН КЕТИҰ. Аўырыуы өзине өтип өлиу алдында жатыу, динкеси қурып жығылыу.

ХАҚЫНАН ШЫҒЫҰ. Пәнт бериу, биреудің ойлағанынан басқаша ис пенен жууап бериу, оны ызаландыруу, ашындыруу азап бериу.

ХӘДДИНЕН АСЫҰ. Адамгершиликтің шегарасынан шығыу, қатты кетиу, ҳеш нәрсе менен санаспау, т.б.

ХӘК АШЫҰ. Бузылыу, айныу, келиспеу, т.б. Хәзир *хәк ашна*, нарым, бәри ябылардың ылайсаны, сон сөйлесемиз. Байқошқар бийлер *хәк ашты*. Есенгелдиге ел сорат дейди (Т. Қайыпбергенов).

ХӘЛЕК БОЛЫҰ. 1. Жумысы питпей босқа барып қайтыу, бос қалыу; 2. Өлиу, дуньядан өтиу; 3. Бәнт болыу, бир ис пенен шуғылланыу. Қууырдақты жеп бола бергенде, келиншектің баласы оянып, ол баласы менен *хәлек болды* (М. Дәрибаев).

ХӘЛЕК БОЛМАҰ

ХӘ—ПӘ ДЕЙМЕН ДЕГЕНШЕ. Тез жылдам.

вар.: **ХӘ ДЕМЕЙ**

ХӘР МУРНЫНДА БАТПАН САМАЛ БОЛЫҰ. Менменлик, не боларын билмеу, өзинен басқа адам болмау.

Өгизимнің күши ҳадал,

Хәр мурнында батпан самал (Өтеш).

ХҮРРЕСИ УШЫҰ. Қорқыу, қатты қорқып кетиу. Есиктен қылтытып секретарь қыздың *хүрреси ушып* басы көринди (И. Юсупов). *Хүррем ушты*, жүрегим жарылып кете жазлады (Ж. Аймурзаев). Жай түрде әнгимелесип отырған Бекбосын менен Қурбанбайдың тосаттан болған мынадай бир ұақья *хүрресин ушырды* (Ә. Тәжимуратов).

вар.: **ХҮРЕЙИ УШЫҰ.** Әдилдин *хүрейи ушып* кеткенлиги соншелли:—Апа—а—а!—деп қаўлығып бақырып жиберди... (Т. Халмуратов).

ХҮҰ-ХАҚ ДЕҰ. Ғеш нәрсеси болмау, кембағаллық, жарлылық. Қыз сарайдың ишинде отырса, есигинің алдында *«хуу-хақ»—деп* дийуана келди («Қарақалпақ халық ертеклери»).

Ш

ШАЙТАНЫ СЕСКЕНБЕҰ. Қорықпау, айбынбау. Қорқыу түе *шайтаным сескенер* ме екен? (Ө. Айжанов).

ШАЙТАНЫ СЕСКЕНИҰ

ШАЙЫН ЖУУЫУ. Ислеген қылмысын, қолайсыз исин билдирмеуге тырысыу, ислерин ислеп болып изинен жағымпазланыу. ... өнн ылайлаған суўды, өзи тазартқысы келди де, *шайын жуўды* (Қ. Султанов).

ШАҚАҚ АТЫУ. Қуўаныу, шадланыу. Биреўлер *шақақ атысып* күледі (Ш. Сейтов).

вар.: **ШАҚАҚ УРЫУ**

Жолдас болып жүрген бир күни түсте,
Шақақ урдық, опасы жоқ дүньядан (Өтеши).

ШАҚ КЕЛЕ АЛМАУ. Шыдамаслық, шыдам бере алмау.

Шын қазасы жеткенди,
Шақ келе алмай күшине... («Бозуғлан» дәстаны).

ШАҚ КЕЛИУ

ШАЛҒАЙ ЖАБЫУ. Жәрдемлесіу, көмек бериу, ғамхорлық етиу. Бизлерге *шалғай жаўып*, женинің ушын усынатуғын адамлар аз емес тәризли (Т. Қайыпбергенов).

ШАҢ ЖОҚ ЖЕРДЕН ШАҢ ШЫҒАРЫУ. Шатақ шығарыу, орынсыз урыс, дау-жәнжел шығарыу. ..усыны көрип Айнаханның *шаң жоқ жерден шаң шығарып*, шаўқым салып жүргенин көрмейсең бе? (Х. Сейтов).

ШАҢЫН АСПАНҒА УШЫРЫУ. Жоқ қылыу, құртыу.

вар.: **ШАҢЫН КӨККЕ УШЫРЫУ**

ШАТҚАЯҚ УРЫУ. Наразылық көрсетиу, айтқанды қылмау, келіспеу. «Қазанға салдырмайман!» деп шешем *шатқаяқ урып* еди, Нурымбет атам «жерден өнген дақыл мәкириу емес» деген рәуиятты тауып бергели онша қолды қақпайтуғын болды (Ш. Сейтов).

ШАШБАУ КӨТЕРИУ. Жағымпазланыу, қасында хызметин ислеп жүриу.

ШЕГАРАНЫ АШЫУ. Қатнаспау, барысып-келіспеу, қатнасты үзиу.

ШЕГИ ТАЙЫУ. Иси келіспеу, исинде табыс болмау. Тек соңғы жыллары ғана азырақ *шеги тайып* жетимлерди көбейтип алған урыу (Т. Қайыпбергенов).

ШЕЙИТ БОЛЫУ. Жазықсыз өлиу, ғунасыздан душпан қолынан өлиу. ...шийрин жаны *шейит кеткен* Өскинбайдың тәғдйирине қатаң қыйналды (А. Бекимбетов).

Шейит болды Ерназар бий (Бердақ).

Уяласым жаўдан шейит болды деп,

Қара жерге таслады қыз өзини («Бозуғлан» дәстаны).

ШЕҢГЕЛ ГҮЛЛЕГЕНДЕ БОЛЫУ. Болар-болмасы мәлим емес, белгисіз.

ШЕРИН ЖАЗЫУ. Жазылысып энгимелесип ҳэзлениў, дем алыў, бары-жоғын айтысыў.

вар.: **ШЕРИН ТАРҚАТЫУ**

ШЕРИН ЖАЗБАУ

ШЕРИН ТАРҚАТПАУ

ШӨП БОЛЫУ. Азыў, жүдә азып кетиў

Аўырын кийип бийшара,

Азып қалды шөп болып (Т. Жумамуратов)

ШУҚ-ШУҒЫНА ЖЕТИУ. Бир нәрсени нәрсесин қоймй сораў, езип сораў, мыж-мыжлаў, билмегенше қоймаў.

ШҮЙ-ШҮЙГЕ ҚАҒЫСЫУ. Жүдә көп, тығылыс болыў. Басқа көллерден де машина, тележкалар... *шүй-шүйге қағысады* (Ш. Сейтов).

ШЫҚ ЖУҚТЫРМАУ. Қәдирлеў, муқыятлап сақлаў.

вар.: **ШЫҚ ТИЙГИЗБЕУ**

ШЫҚ ТАМЫЗБАУ. Қаттылық сықмарлық, басқаға нәрсе бермеў.

ШЫПА ТҮСИУ. Ем болыў, ислеген еминен аўырыўдың жазылыўы, емниң қоныўы. Жаңбырдан соң ыссы қуяшқа балқыған жер булаўға түскен бийтаптай пуўласады да аздан соң *шыпа түскен* қәстедей жадырайды (Ш. Сейтов).

вар.: **ШЫПА ТАБЫУ**

ШЫПА ТҮСПЕУ

ШЫПА ТАППАУ. Бирақ та Ерназар бул кемпирдиң еки аўыз сөзинен ҳеш қандай *шыпа таппады* (А. Бекимбетов).

ШЫРП ЕТИУ. Тез, шаққанлық, жылдам ҳәрекет етиў. Қапталдан *шырп етти* («Бозуғлан» дәстаны).

ШЫР ПИТПЕУ. 1. Кембағаллық, бәрхама жарлы болыў; 2. Туўғаны туўғандай өле бериў.

ШЫР-ПЫРЫ ШЫҒЫУ. Күйиниў, қыйналып не ислерин билмеў. *Шыр-пыры шыққан* дежурный жән-жағына қарап, сыртқа жуўырды. Ашыўын кимнен аларын билмей *шыр-пыры шықты* (Х. Сейтов). *Шыр-пыры шығып*, шаққанлық пенен мени апамның жасырған жеринен алған (Ж. Аймурзаев).

вар.: **ШЫР-ПЫР БОЛЫУ.** ...Сапаргүлдиң жолын күтиўге ырашқа шыққан Ханзада ушып түсип *шыр-пыр болды...* (А. Бекимбетов).

Ы

ЫҒБАЛЫ АШЫЛМАУ. Бахытсыз болыў, иси келиспеў.

вар.: **ЫҒБАЛЫ ЖАТЫУ.** Адам деген басындағы бахытты мөҳелинде сезбейди екен ғой, *ығбалың жатқанда* барып сол күнлериниң қәдирин аңлайсаң (Ш. Сейтов).

ЫҒБАЛЫ АШЫЛЫУ

ЫҒБАЛЫ ЖАТПАУ

ЫЗА ЖЕУ. Биреудің орынсыз азап бериўине, сондай-ақ өзиниң жиберген кемшилигине қыйналыў, азапланыў, өкиниў.

Бир нешелер *жеди ыза* (Бердақ):

ЫЗЫҚ-ЫЗЫҚ БОЛЫУ. Хәдден тыс азаптан посыў, шуўласып әуре-сарсаңға ушыраў, барарға жер таппаў, қыйналыў. Бундай әңгимелерге әсиресе мына *ызық-ызық болып* жүрген қара табан гедейлердиң ақыл-хуўышын хә демей бийлеп алды (Ү. Хәмийдов).

ЫҒЫНА ЖЫҒЫЛЫУ. Айтқанын ислеў, айтқанына көниў, бағыныў. Маман Есенгелдини қарсыласар деген ойда болған еди, бунша киши пейилленип, *ыққа жығылғанына* таңланды (Т. Қайыпбергенов).

ЫҒЫНА ЖЫҒЫЛМАУ

ЫҚЛАСЫН БЕРИУ. Жақсы көриў, сүйиў.

Алыстан Бабахан қаранды көрди.

Қарындасыды көрип *ықласын берди* («Бозуғлан» дәстаны).

ЫҚЛАСЫ УРЫУ. Шын жақсы көрген адамның тилегин орынламаўдан жаман иске жолығыў, жолы болмаў, бахытсызлыққа ушыраў. Инанбасаң сөзиме, *ықласым урар* («Мәспатша» дәстаны).

ЫМ ҚАҒЫУ. Бир нәрсени хәрекет пенен көрсетиў, ийеги менен бир нәрсени көрсетиў, басқа биреўге уғындырыў. Ешимбет, әстенирек жүр жора, қәпелімде сарайында адасып кетип, аўқатыңнан қалып қоймайын!—деп тапалдаслаў жигит жолдасларына *ым қақты* (А. Бекимбетов). Палўан жетер дегендей *ым қаққан* еди (Ө. Айжанов). Аманлық қыздың көзин алып Маманға *ым қағып* «гәп айт, аманбысаң айт» деген ишарат билдирди (Т. Қайыпбергенов).

ЫНТЫҒЫ ҚУРЫУ. Жүдә жақсы көриў, шеннен тыс сүйсиниў. Ойына Анаргүл вокзалда мени көриўге *ынтығы қурып* турғандай.. (Кеўнимжай Пазылов).

ЫНТЫҒЫ ҚУРЫМАУ

ЫРАҚТАН-ЖЫРАҚТАН ҚАШЫУ. Хәр ким хәр жақтан келиў, белгисиз жерлерден жыйналыў.

вар.: **ЫРАҚТАН-ЖЫРАҚТАН ЖЫЙНАЛЫУ**

ЫРЫҚ БЕРИУ. Билдириў, сездириў. ..мына кемпирге *ырық берген* бола қойдым (Ш. Сейтов).

ЫРЫҚ БЕРМЕУ. Еле жас бала болғаным ушын ба, билмедим, әйтеўир қоян көк маған *ырық бермей* киятыр (К. Мәмбетов).

ЫССЫ НАНҒА АЛҒЫСЫЗ БОЛЫУ. Қәдирсиз, пәс, жаман.

ЫШҚЫСЫ КЕТИУ. Сүйиў, унатыў, жақсы көриў. Ақ алтынның кәнине көзин салып, *ышқы кетип* турған Бийбихан бир нәрсе ядына түскендей мыйығын тартып күле шырай берип... (Н. Дәўқараев).

вар.: ЫҚЛАСЫ КЕТИУ
ЫҚЛАСЫ АУЫУ

БИБЛИОГРАФИЯ

- АРХАНГЕЛЬСКИЙ В. Л. О постоянных и переменных в структуре устойчивой фразы. «Филологические науки» М., 1962, №1.
- АХАНОВ К. Тил билимине кириспе, Алматы, 1962.
- БАЙРАМОВ Г. А. Устойчивые словосочетания в азербайджанском языке. «Известия АН АзербССР», серия «Общественные науки», 1959, № 5.
- БАЛАКАЕВ М. Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке, Алма-Ата, 1957.
- БАСКАКОВ Н. А. Типы атрибутивных словосочетаний в каракалпакском языке. «Вопросы языкознания», 1956, № 6.
- БАСКАКОВ Н. А. Каракалпакский язык, т. 11, М., 1952.
- БЕЛБАЕВА М. Қазирги қазақ тили лексикологиясы. «Мектеп» баспасы, Алматы, 1976.
- БЕРДИМУРАТОВ Е. Қазирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы, Нөкис, 1968.
- БЕРТАГАЕВ Т. А., ЗИМИН В. И. О синонимах фразеологических сочетаний в современном русском языке. «Русский язык в школе», 1960, №3.
- БУЛАХОВСКИЙ Л. А. Идиомы и фразеологические единицы. «Введение в языкознание», ч. II, М., 1952.
- ВАЛГИНА Н. С., РОЗЕНТАЛЬ Д. Э., ФОМИНА М. И., ЦАПУКЕВИЧ В. В. Современный русский язык, М., 1962.
- ВИНОГРАДОВ В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Сб. «А. А. Шахматов», М., 1947.
- ВИНОГРАДОВ В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. Сб. «Труды юбилейной сессии ЛГУ» Л., 1946.
- Вопросы фразеологии. «Труды Самаркандского Государственного университета имени Алишера Навои», новая серия, книга IV Самарканд, 1971.
- ВУЛЬФСОН Р. Е., СОКОЛОВА М. В., ЯМПОЛЬСКАЯ З. Г. Упражнения по лексике и фразеологии. Изд-во «Просвещение», М. 1967.
- ГАЛКИНА-ФЕДУРУК М., ГОРШКОВА К. В., ШАНСКИЙ Н. М. Фразеология русского языка. «Современный русский язык», М., 1958.
- ЕФИМОВ А. И. Стилистика художественной речи, М., 1957.
- ЕФИМОВ А. И. Фразеология как средство художественной образности. «Стилистика художественной речи», М., 1961.
- ЗАМКОВА В. Фразеологизмы как часть словарного состава русского языка. «Русский язык в национальной школе», 1959, № 5.
- ИЛЬИН Д. Д. О фразеологизмах русского языка. «Русский язык в узбекской школе», 1960, № 1.

- КЛИДАРОВ А. Т. О фразеологических вариантах в уйгурском языке. «Советская тюркология», Баку, 1970, №2.
- КЛИНИН А. В. Русская фразеология. «Русская лексика», М. 1960.
- КОКЛЯНОВА А. А. О границах фразеологии тюркских языков. Сб. «Вопросы фразеологии», вып. 106, Самарканд, 1961
- Қазирги қазақ тили, Алматы, 1954.
- МУРАТОВ С. Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках, М., 1961.
- НАУРУЗБАЕВА С. Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Изд-во «ФАН», Ташкент, 1972.
- НИКОЛЕНКО Л. В. Фразеологические обороты, выполняющие функцию наречия. «Русский язык в школе», 1955, № 5.
- ОЖЕГОВ С. И. О структуре фразеологии. «Лексикографический сборник». М. 1957.
- ПИНХАСОВ Я. Д. Фразеологические выражения в языке произведений Хамида Алимджана, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1953.
- РАХМАТУЛЛАЕВ Ш. Фразеологик бирликларнинг асосий манотурлари. Тошкент, 1955.
- РЕФОРМАТСКИЙ А. А. Лексикализация и идиоматика. «Введение в языкознание», М., 1947.
- ТЕЛИЯ В.Н. Что такое фразеология. Изд-во «Наука», М., 1966.
- УРАКСИН З. Г. Фразеология башкирского языка. Изд-во «Наука», М., 1975.
- ШАНСКИЙ Н. М. Фразеология современного русского языка, М., 1963.
- ШАНСКИЙ Н. М. Лексикология современного русского языка. Изд-во «Просвещение», М., 1964.
- ХЕРТЕК Я. Ш. О фразеологических параллелях в некоторых тюркских в современном монгольском языках. «Советская тюркология», Баку, 1976, № 4.

СӨЗЛИКЛЕР

- НАСЫРОВ Д. С., УБАЙДУЛЛАЕВ Қ. и другие. Каракалпакско-русский словарь под редакцией Н. А. Баскакова, М., 1958.
- Русско-каракалпакский словарь под редакцией Н. А. Баскакова, М. 1967. Қазақ тилинің түсіндірме сөздігі том, Алматы, 1959.
- РАХМАТУЛЛАЕВ Ш. Ўзбек тилининг қисқача фразеологик лугати, Тошкент, 1964.
- ВОИНОВА Л. А., ЖУКОВ В. П., МОЛОТКОВ А. И., ФЕДОРОВ А. И. Фразеологический словарь русского языка под редакцией А. И. МОЛОТКОВА, М., 1968.
- УШАКОВ Д. Н. Толковый словарь русского языка, М., 1955.

КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айжанов Ө. Роман «Арал қушағында», Нөкис, 1958.
2. Айжанов Ө. Повесть «Устаз хәм шәкирт», Нөкис, 1969.
3. Аймурзаев Ж. Роман «Әмиў дәрья бойында», Нөкис, 1958.
4. Аймурзаев Ж. Повесть «Жетимнің жүреги», Нөкис, 1967.
5. Алпамыс, қарақалпақ халық дәстаны, Нөкис-Самарқанд, 1960.
6. Бегимов А. Роман «Балықшының қызы», Нөкис, 1958.
7. Бекимбетов А. Повесть «Өмир жолында», Нөкис, 1964.
8. Бекимбетов А. Повесть «Сырлы излер изинен», Нөкис, 1963.
9. Бекимбетов А. Роман «Гүрес», Нөкис, 1961.
10. Бекниязова Б. Повесть «Қызлар тәғдири», 1—кітап, Нөкис, 1964.
11. Бердақ. Таңлаулы шығармаларының толық жыйнағы, Нөкис, 1950.
12. Бозуған, қарақалпақ халық дәстаны, Нөкис, 1961.
13. Дәрибаев М. Шығармалар топламы, Нөкис, 1958.
14. Дәуқараев Н. Гүрриңлер «Интернатта», Нөкис, 1967.
15. Досанов Қ. «Шамурат ата», Нөкис, 1961.
16. Досанов Қ. Повестьлер «Қамыслықтағы сауаш», Нөкис, 1973.
17. Жумамуратов Т. Қосықлар топламы «Менің заманластарым», Н. 1961.
18. Күнхожа. Қосықлар топламы, Нөкис, 1960.
19. Қайыпбергенев Т. Повесть «Секретарь», Нөкис, 1958.
20. Қайыпбергенев Т. Роман «Соңғы хұжим», Нөкис, 1960.
21. Қайыпбергенев Т. Роман «Қарақалпақ қызы», 1—кітап, Нөкис, 1963.
22. Қайыпбергенев Т. Роман «Қарақалпақ қызы», 2—кітап, Нөкис—Казан, 1965.
23. Қайыпбергенев Т. Повестьлер «Сууық тамшы», «Уйқысыз түнлер», Нөкис, 1966.
24. Қайыпбергенев Т. Роман «Қарақалпақ дәстаны», 1—кітап, Нөкис, 1973.
25. Қарақалпақ халық ертеклери, Нөкис—Казан, 1965.
26. Қарақалпақ халық легендалары хәм анекдотлары, Нөкис-Самарқанд, 1962.
27. Қарақалпақ нақыллары хәм мақаллары, Нөкис, 1956.
28. Мәспатша, қарақалпақ халық дәстаны, Нөкис, 1958.
29. Салиев С. Повесть «Кәрұан мәнзиди гөзлер», Нөкис, 1968.
30. Сейтназаров Ж. «Алыстағы жайлауда», Нөкис, 1959.
31. Сейтназаров Ж. Қурбаний И. «Әмиў дәрьялы қыз», Нөкис, 1961.
32. Сейтов Х. Роман «Машақатлы бахыт», Нөкис, 1958.
33. Сейтов Ш. Повестьлер «Қашқын», Нөкис, 1969.

34. Сейтов Ш. Роман «Ығбал соқпақлары», Нөкис, 1975.
35. Султанов К. Гүрриң хәм очерклер «Ауылласларым», Нөкис, 1960.
36. Султанов К. Роман «Ақ дәрья», Нөкис, 1962.
37. Султанов К. Роман «Әжинияз», 1—китап, Нөкис, 1967.
38. Тәжимуратов Ә. Гүрриңлер, Нөкис, 1960.
39. Тәжимуратов Ә. Повесть «Саркоплы батыр», Нөкис, 1962.
40. Тихонов Н. Повесть «Вамбери», Нөкис, 1966.
41. Халмуратов Т. Повестьлер «Нәсийхат», Нөкис, 1979.
42. Шамуратов Ә. Мениң жолбарыслар менен жолығысыўларым. Нөкис, 1957.
43. Шәръяр, қарақалпақ халық дәстаны, Нөкис, 1959.
44. Юсупов И. «Ғарры туттағы гүз», Нөкис, 1963.

М А З М У Н Ы

Қарақалпақ тилиндегі фразеологиялық сөз дизбеклери	
Фразеология қаққында түсник	
Фразеологиялық сөз дизбеклериниң түрлери	
Фразеологиялық өтлесиў	
Фразеологиялық бирлик	
Фразеологиялық дизбек	
Фразеологиялық сөз дизбеклериниң ҳәр қыйлы ҳәм шақапларының	
хызметин атақарып келиўи ҳәм жасалыў қурылысы	
Нақыл-мақаллар менен фразеологиялық сөз дизбеклери ҳәм оларды	
арасындағы қатнас	
Фразеологиялық вариантлар	
Фразеологиялық синонимлер	
I. Фразеологиялық сөз дизбеклери менен жекке сөзлердиң арасындағы	
синонимлик қатнас	
II. Фразеологиялық сөз дизбеклериниң арасындағы синонимлик қат-	
нас. Фразеологиялық сөзлиг ҳәм оның дүзилиў тәртиби	
Шертли қысқартылған сөзлер	

Жиенбай Ешбаев

На каракалпакском языке

**КРАТКИЙ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ
КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА**

Издательство «Каракалпакстан»

Нукус—1985

3

3

7

8

10

13

14

18

26

31

31

31

34

36